કર્ત્રાઽવિત્રા પ્રવક્ત્રા ચ ભવતા મધુસૂદન ।
ત્યક્તે મહીતલે દેવ વિનષ્ટં કઃ પ્રવક્ષ્યતિ ॥ ૬॥

હે મધુસૂદન! આપ જ આ ધર્મના પ્રવર્તક, રક્ષક અને ઉપદેશક છો. હે પરમાત્મન્! જ્યારે આપ આ પૃથ્વી પરથી આપની લીલા સંકેલી લેશો ત્યારે તો આ ધર્મનો લોપ થઈ જશે અને અદૃશ્ય થયેલા ધર્મનું વિવેચન કોણ કરશે? ॥ ૬ ॥

તત્ત્વં[1] નઃ સર્વધર્મજ્ઞ ધર્મસ્ત્વદ્ભક્તિલક્ષણઃ ।
યથા યસ્ય વિધીયેત તથા વર્ણય મે પ્રભો ॥ ૭॥

તેથી હે સર્વધર્મના જ્ઞાતા પ્રભુ! આપ એ ધર્મનું વર્ણન કરો કે જે આપની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે; વળી, તે ધર્મનું સરળતાથી પાલન થઈ શકે તે પ્રકારનું વર્ણન કરી મને તે ધર્મનું સ્વરૂપ કહેવાની કૃપા કરો. ॥ ૭ ॥

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇત્થં સ્વભૃત્યમુખ્યેન પૃષ્ટઃ સ ભગવાન્ હરિઃ ।
પ્રીતઃ ક્ષેમાય મર્ત્યાનાં ધર્માનાહ સનાતનાન્ ॥ ૮॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – પરીક્ષિત! જ્યારે આ પ્રમાણે ભક્તશિરોમણિ ઉદ્ધવજીએ પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ખૂબ પ્રસન્ન થઈને પ્રાણીઓના કલ્યાણાર્થે તેમને સનાતન ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. ॥ ૮ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

ધર્મ્ય એષ તવ પ્રશ્નો નૈઃશ્રેયસકરો નૃણામ્ ।
વર્ણાશ્રમાચારવતાં તમુદ્ધવ નિબોધ મે ॥ ૯॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું – પ્રિય ઉદ્ધવ! તમારો પ્રશ્ન ધર્મમય છે, કેમકે, એ સઘળા વર્ણાશ્રમધર્મોના મનુષ્યોને પરમકલ્યાણસ્વરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે. તેથી હું તમને તે ધર્મોનો ઉપદેશ આપું છું, સાવધાનીપૂર્વક સાંભળો. ॥ ૯ ॥

આદૌ કૃતયુગે વર્ણો નૃણાં હંસ ઇતિ સ્મૃતઃ ।
કૃત્યકૃત્યાઃ પ્રજા જાત્યા[2] તસ્માત્ કૃતયુગં વિદુઃ ॥ ૧૦॥

આ કલ્પના પ્રારંભમાં જ્યારે સતયુગ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે ચાર વર્ણો ન હતા, પરંતુ હંસ નામનો એક જ વર્ણ હતો. તે સમયે લોકો જન્મથી જ કૃતકૃત્ય હતા તેથી તે યુગને લોકો કૃતયુગના નામે ઓળખે છે. ॥ ૧૦ ॥

વેદઃ પ્રણવ એવાગ્રે ધર્મોઽહં વૃષરૂપધૃક્ ।
ઉપાસતે તપોનિષ્ઠા હંસં માં મુક્તકિલ્બિષાઃ ॥ ૧૧॥

તે સમયે કેવળ પ્રણવ જ વેદ હતો અને તપસ્યા, શૌચ, દયા અને સત્ય - આ ચાર ચરણોથી યુક્ત હું જ વૃષભરૂપધારી ધર્મ હતો. તે સમયના નિષ્પાપ અને પરમ તપસ્વી ભક્તો મુજ હંસસ્વરૂપ શુદ્ધ પરમાત્માની ઉપાસના કરતા હતા. ॥ ૧૧ ॥

ત્રેતામુખે[3] મહાભાગ પ્રાણાન્મે હૃદયાત્ત્રયી ।
વિદ્યા પ્રાદુરભૂત્તસ્યા[4] અહમાસં ત્રિવૃન્મખઃ ॥ ૧૨॥

— પરમ ભાગ્યશાળી ઉદ્ધવ! સતયુગ પછી ત્રેતાયુગનો પ્રારંભ થતાં મારા હૃદયમાંથી પ્રાણો દ્વારા ભગવતી શ્રુતિવિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ. આ શ્રુતિના ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ એમ ત્રણ નામ થયાં. આ ત્રણે વેદો દ્વારા હોતા, અધ્વર્યુ અને ઉદ્ગાતાના કર્મરૂપ ત્રણ ભેદોવાળા યજ્ઞના રૂપમાં હું પ્રગટ થયો. ॥ ૧૨ ॥

વિપ્રક્ષત્રિયવિટ્શૂદ્રા મુખબાહૂરુપાદજાઃ ।
વૈરાજાત્ પુરુષાજ્જાત ય આત્માચારલક્ષણાઃ ॥ ૧૩॥

વિરાટ પુરુષના મુખમાંથી વિપ્રો, બાહુમાંથી ક્ષત્રિયો, સાથળમાંથી વૈશ્યો અને ચરણોમાંથી શૂદ્રોની ઉત્પત્તિ થઈ. આ ચાર વર્ણો તેમના આચારથી ઓળખવામાં આવતા હતા. ॥ ૧૩ ॥

ગૃહાશ્રમો જઘનતો બ્રહ્મચર્યં હૃદો મમ ।
વક્ષઃસ્થાનાદ્ વને વાસો ન્યાસઃ શીર્ષણિ સંસ્થિતઃ[5] ॥ ૧૪॥

ઉદ્ધવજી! મુજ વિરાટ પુરુષની સાથળમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમ, હૃદયમાંથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, વક્ષઃસ્થળમાંથી વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને મસ્તકમાંથી સંન્યાસાશ્રમની ઉત્પત્તિ થઈ. ॥ ૧૪ ॥

૧. તત્ત્વતઃ સર્વ૦ । ૨. યસ્માત્ । ૩. ત્રેતાયુગે । ૪. ૦રભૂત્તત્ર । ૫ વક્ષઃસ્થલાદ્વને વાસઃ સંન્યાસઃ શિરસિ સ્થિતઃ ।

વર્ણાનામાશ્રમાણાં ચ જન્મભૂમ્યનુસારિણીઃ[1] ।
આસન્[2] પ્રકૃતયો નૃણાં નીચૈર્નીચોત્તમોત્તમાઃ ॥ ૧૫॥

આ વર્ણ અને આશ્રમોના લોકોના સ્વભાવ પણ તેમના ઉત્પત્તિસ્થાન પ્રમાણે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ થયા અર્થાત્ ઉત્તમ સ્થાનોથી ઉત્પન્ન થનારાઓનો સ્વભાવ ઉત્તમ અને અધમ સ્થાનથી ઉત્પન્ન થનારાઓનો સ્વભાવ અધમ થયો. ॥ ૧૫ ॥

શમો દમસ્તપઃ શૌચં સન્તોષઃ ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ।
મદ્ભક્તિશ્ચ દયા સત્યં બ્રહ્મપ્રકૃતયસ્ત્વિમાઃ ॥ ૧૬॥

શમ, દમ, તપ, પવિત્રતા, સંતોષ, ક્ષમા, સરળતા, ભક્તિ, દયા અને સત્ય – આ બ્રાહ્મણના સ્વાભાવિક ધર્મ છે. ॥ ૧૬ ॥

તેજો બલં ધૃતિઃ શૌર્યં તિતિક્ષૌદાર્યમુદ્યમઃ ।
સ્થૈર્યં બ્રહ્મણ્યતૈશ્વર્યં ક્ષત્રપ્રકૃતયસ્ત્વિમાઃ ॥ ૧૭॥

તેજ, બળ, ધૈર્ય, વીરતા, સહનશીલતા, ઉદારતા, ઉદ્યોગ, સ્થિરતા, બ્રાહ્મણ-ભક્તિ અને ઐશ્વર્ય—આ ક્ષત્રિયના સ્વાભાવિક ધર્મ છે. ॥ ૧૭ ॥

આસ્તિક્યં દાનનિષ્ઠા ચ અદમ્ભો બ્રહ્મસેવનમ્[3] ।
અતુષ્ટિરર્થોપચયૈર્વૈશ્યપ્રકૃતયસ્ત્વિમાઃ ॥ ૧૮॥

આસ્તિકતા, દાનશીલતા, દમ્ભહીનતા, બ્રાહ્મણોની સેવા અને ધનમાં અસંતોષ – આ વૈશ્ય વર્ણના સ્વાભાવિક ધર્મ છે. ॥ ૧૮ ॥

શુશ્રૂષણં દ્વિજગવાં દેવાનાં ચાપ્યમાયયા ।
તત્ર લબ્ધેન સન્તોષઃ શૂદ્રપ્રકૃતયસ્ત્વિમાઃ ॥ ૧૯॥

બ્રાહ્મણો, ગાયો અને દેવતાઓની નિષ્કપટભાવે સેવા કરવી અને તેમાંથી જે કાંઈ મળે તેમાં સંતુષ્ટ રહેવું – આ શૂદ્રનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. ॥ ૧૯ ॥

અશૌચમનૃતં સ્તેયં નાસ્તિક્યં શુષ્કવિગ્રહઃ ।
કામઃ ક્રોધશ્ચ તર્ષશ્ચ[4] સ્વભાવોઽન્તેવસાયિનામ્[5] ॥ ૨૦॥

અપવિત્રતા, અસત્ય ભાષણ, ચોરી કરવી, નાસ્તિકતા, કારણ વિના કંકાસ, કામ, ક્રોધ અને તૃષ્ણાને વશ રહેવું - આ વર્ણાશ્રમથી બહિષ્કૃત લોકોનો સ્વભાવ છે. ॥ ૨૦ ॥

અહિંસા સત્યમસ્તેયમકામક્રોધલોભતા ।
ભૂતપ્રિયહિતેહા ચ ધર્મોઽયં સાર્વવર્ણિકઃ ॥ ૨૧॥

ઉદ્ધવજી! ચાર વર્ણો અને ચાર આશ્રમો માટે સાધારણ ધર્મ એ છે કે, મન, વાણી અને શરીરથી કોઈની હિંસા ન કરવી, દૃઢતાથી સત્યનું આચરણ કરવું, ચોરી ન કરવી, કામ, ક્રોધ, લોભથી દૂર રહેવું અને પ્રાણીમાત્રનું પ્રિય તથા હિત ઇચ્છવું. ॥ ૨૧ ॥

દ્વિતીયં પ્રાપ્યાનુપૂર્વ્યાજ્જન્મોપનયનં દ્વિજઃ ।
વસન્ ગુરુકુલે દાન્તો બ્રહ્માધીયીત ચાહુતઃ[6] ॥ ૨૨॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય ગર્ભાધાન વગેરે સંસ્કારોના ક્રમથી યજ્ઞોપવીત સંસ્કારરૂપ દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત કરીને ગુરુકુળમાં રહે અને ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખે. આચાર્ય બોલાવે ત્યારે વેદાધ્યયન કરે. (વેદના અર્થનો વિચાર કરે.) ॥ ૨૨ ॥

મેખલાજિનદણ્ડાક્ષબ્રહ્મસૂત્રકમણ્ડલૂન્ ।
જટિલોઽધૌતદદ્વાસોઽરક્તપીઠઃ કુશાન્ દધત્ ॥ ૨૩॥

મેખલા, મૃગચર્મ, વર્ણ પ્રમાણે દંડ, રુદ્રાક્ષની માળા, યજ્ઞોપવીત અને કમંડળ ધારણ કરે. માથે જટા રાખે, દાંતોની સફાઈ અને વસ્ત્રાદિથી વધારે સુશોભિત ન બને. રંગીન મુલાયમ આસન પર ન બેસે, બેસવા માટે દર્ભાસન રાખે. ॥ ૨૩ ॥

સ્નાનભોજનહોમેષુ જપોચ્ચારે[7] ચ વાગ્યતઃ ।
ન ચ્છિન્દ્યાન્નખરોમાણિ કક્ષોપસ્થગતાન્યપિ ॥ ૨૪॥

સ્નાન, ભોજન, હવન, જપ અને મળ-મૂત્રત્યાગના સમયે મૌન રાખે. નખ ઉતારવા નહીં અને બગલના, ગુહ્યભાગના અથવા કોઈ પણ ભાગના વાળ કાઢવા નહિ. ॥ ૨૪ ॥

રેતો નાવકિરેજ્જાતુ[8] બ્રહ્મવ્રતધરઃ સ્વયમ્ ।
અવકીર્ણેઽવગાહ્યાપ્સુ યતાસુસ્ત્રિપદીં જપેત્ ॥ ૨૫॥

બ્રહ્મચર્યનું સંપૂર્ણ પાલન કરવું, ક્યારેય સ્વયં વીર્યપાત ન કરવો; જો સ્વપ્ન આદિમાં થઈ જાય તો સ્નાન કરી પ્રાણાયામ કરવો અને ગાયત્રીના જપ કરવા. ॥ ૨૫ ॥

૧. ૰ન્યારિણીઃ । ૨. આસન્વૈ ગતયો નૃણાં । ૩. વિપ્રસેવનમ્ । ૪. હર્ષશ્ચ । ૫. ૰ઽન્ત્યાવસાયિનામ્ । ૬. ચાઽઽહૂતઃ । ૭. મન્ત્રોચ્ચારે । ૮. ન વિકિરેજ્જાતુ ।

અગ્ન્યર્કાચાર્યગોવિપ્રગુરુવૃદ્ધસુરાઞ્છુચિઃ[1] ।
સમાહિત ઉપાસીત સન્ધ્યે ચ યતવાગ્ જપન્ ॥ ૨૬॥

બ્રહ્મચારીએ પવિત્ર અને એકાગ્રચિત્ત થઈને અગ્નિ, સૂર્ય, આચાર્ય, ગાય, બ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધજનો, અને દેવતાઓની ઉપાસના કરવી. સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળમાં મૌન રહી સંધ્યા કરવી અને ગાયત્રી જપ કરવા. ॥ ૨૬ ॥

આચાર્યં માં વિજાનીયાન્નાવમન્યેત કર્હિચિત્ ।
ન મર્ત્યબુદ્ધ્યાઽસૂયેત સર્વદેવમયો ગુરુઃ ॥ ૨૭॥

ગુરુને મારું જ રૂપ સમજવું, તેમનો ક્યારેય તિરસ્કાર ન કરવો. તેમના પ્રત્યે સાધારણ મનુષ્ય સમજીને દોષદૃષ્ટિથી ન જોવું. કેમકે ગુરુ સર્વદેવમય છે. ॥ ૨૭ ॥

સાયં પ્રાતરુપાનીય ભૈક્ષ્યં તસ્મૈ નિવેદયેત્ ।
યચ્ચાન્યદપ્યનુજ્ઞાતમુપયુઞ્જીત સંયતઃ ॥ ૨૮॥

સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળ બન્ને સમયે જે કાંઈ ભિક્ષામાં મળે તે લાવીને ગુરુદેવની સામે મૂકી દેવું. બીજું કંઈ પણ હોય તે પણ ગુરુજીને ચરણે ધરી દેવું અને તેમની આજ્ઞા પછી જ તેનો ઉપયોગ કરવો. ॥ ૨૮ ॥

શુશ્રૂષમાણ આચાર્યં સદોપાસીત નીચવત્ ।
યાનશય્યાસનસ્થાનૈર્નાતિદૂરે કૃતાઞ્જલિઃ ॥ ૨૯॥

ગુરુદેવની સાથે જવાનું થાય તો તેમની પાછળ-પાછળ ચાલવું, તેમના સૂઈ ગયા પછી ખૂબ જ સાવધાની સાથે તેમનાથી થોડા દૂર સૂવું. ગુરુદેવ થાકેલા હોય તો તેમની ચરણસેવા કરવી, તેઓ બેઠા હોય તો તેમના આદેશની પ્રતિક્ષામાં હાથજોડી ઊભા રહેવું. [આ પ્રમાણે ખૂબ જ સામાન્યજનની જેમ સેવા-શુશ્રૂષા દ્વારા હંમેશાં ગુરુદેવની આજ્ઞામાં તત્પર રહેવું. ॥ ૨૯ ॥

એવંવૃત્તો ગુરુકુલે વસેદ્ ભોગવિવર્જિતઃ ।
વિદ્યા સમાપ્યતે યાવદ્ બિભ્રદ્ વ્રતમખણ્ડિતમ્ ॥ ૩૦॥

જ્યાં સુધી વિદ્યાધ્યયન સમાપ્ત ન થઈ જાય, ત્યાં સુધી સર્વ પ્રકારના ભોગોથી દૂર રહી, આ પ્રમાણે જ ગુરુકુળમાં નિવાસ કરવો અને બ્રહ્મચર્યનું સાવધાનીથી પાલન કરવું. ॥ ૩૦ ॥

યદ્યસૌ છન્દસાં લોકમારોક્ષ્યન્ બ્રહ્મવિષ્ટપમ્ ।
ગુરવે વિન્યસેદ્[2] દેહં સ્વાધ્યાયાર્થં બૃહદ્વ્રતઃ ॥ ૩૧॥

આવો બ્રહ્મચારી મૂર્તિમાન વેદોના નિવાસસ્થાન એવા બ્રહ્મલોકમાં જવા ઇચ્છતો હોય તો તેણે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી અધિક સ્વાધ્યાય માટે અને ગુરુઋણ ચુકવવા માટે દેહ ગુરુને અર્પણ કરી દેવો. ॥ ૩૧ ॥

અગ્નૌ ગુરાવાત્મનિ ચ સર્વભૂતેષુ માં પરમ્ ।
અપૃથગ્ધીરુપાસીત બ્રહ્મવર્ચસ્વ્યકલ્મષઃ ॥ ૩૨॥

આવો બ્રહ્મચારી સાચે જ બ્રહ્મતેજથી સંપન્ન થઈ જાય છે અને તેના સઘળાં પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે. તેણે અગ્નિ, ગુરુ પોતાના શરીરમાં અને સમસ્ત પ્રાણીઓના હૃદયમાં એ જ પરમાત્મા વિરાજમાન છે એવી ભાવના સાથે મારી ઉપાસના કરવી. ॥ ૩૨ ॥

સ્ત્રીણાં નિરીક્ષણસ્પર્શસંલાપક્ષ્વેલનાદિકમ્ ।
પ્રાણિનો મિથુનીભૂતાનગૃહસ્થોઽગ્રતસ્ત્યજેત્ ॥ ૩૩॥

બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીઓએ સ્ત્રીઓ સામે દૃષ્ટિ ન કરવી, તેમનો સ્પર્શ ન કરવો, વાતચીત ન કરવી અને હસી-મજાક વગેરેથી બિલકુલ દૂર રહેવું જોઈએ. સંભોગ કરતાં પ્રાણીઓ સામે દૃષ્ટિ કરવી નહીં. ॥ ૩૩ ॥

શૌચમાચમનં સ્નાનં સન્ધ્યોપાસનમાર્જવમ્[3] ।
તીર્થસેવા જપોઽસ્પૃશ્યાભક્ષ્યાસમ્ભાષ્યવર્જનમ્ ॥ ૩૪॥

સર્વાશ્રમપ્રયુક્તોઽયં નિયમઃ કુલનન્દન ।
મદ્ભાવઃ સર્વભૂતેષુ મનોવાક્કાયસંયમઃ ॥ ૩૫॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! શૌચ, આચમન, સ્નાન, સન્ધ્યોપાસના, સરળતા, તીર્થસેવન, જપ, સમસ્ત પ્રાણીઓમાં ભગવાન વસે છે એવું માનવું, મન, વાણી અને શરીરથી સંયમ રાખવો - આ બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી - બધાના માટે સરખા નિયમ છે. અસ્પૃશ્યને અડકવું નહીં, અભક્ષ્ય પદાર્થો ન ખાવાં અને જેની સાથે બોલવું યોગ્ય ન હોય તેની સાથે ન બોલવું – આ બધા નિયમો પણ બધા માટે છે. ॥ ૩૪-૩૫ ॥

૧. ્વૃદ્ધાન્ સુરાનપિ । ૨. ચ ન્યસેદ્દેહં । ૩. સન્ધ્યોપાસ્તિર્મમાર્ચનમ્ ।

એવં બૃહદ્વ્રતધરો બ્રાહ્મણોઽગ્નિરિવ જ્વલન્ ।
મદ્ભક્તસ્તીવ્રતપસા દગ્ધકર્માશયોઽમલઃ ॥ ૩૬॥

આ પ્રમાણે નિયમોનું પાલન કરનાર અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઈચ્છા ધરાવતો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી અગ્નિ સમાન તેજસ્વી બની જાય છે. તીવ્ર તપસ્યાથી તેના કર્મ-સંસ્કાર ભસ્મ થઈ જાય છે, અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે અને તે મારો ભક્ત બનીને મને પ્રાપ્ત કરી લે છે. ॥ ૩૬ ॥

અથાનન્તરમાવેક્ષ્યન્ યથા જિજ્ઞાસિતાગમઃ ।
ગુરવે દક્ષિણાં દત્ત્વા સ્નાયાદ્ ગુર્વનુમોદિતઃ ॥ ૩૭॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! બ્રહ્મચારી જો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવા ઈચ્છતો હોય તો વિધિપૂર્વક વેદાધ્યયન સમાપ્ત કરીને આચાર્યને દક્ષિણા આપી તેમની આજ્ઞા લઈને સમાવર્તન સંસ્કાર કરાવી ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરે. ॥ ૩૭ ॥

ગૃહં વનં વોપવિશેત્ પ્રવ્રજેદ્ વા દ્વિજોત્તમઃ ।
આશ્રમાદાશ્રમં ગચ્છેન્નાન્યથા મત્પરશ્ચરેત્ ॥ ૩૮॥

બ્રહ્મચારીએ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ પછી ગૃહસ્થ અથવા વાનપ્રસ્થ-આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. જો બ્રાહ્મણશરીર હોય તો સંન્યાસ પણ ગ્રહણ કરી શકે છે, અથવા ક્રમશઃ એકથી બીજા આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે; પરંતુ કોઈ પણ આશ્રમમાં મારી ભક્તિ તો કરવી જ જોઈએ અને કોઈ આશ્રમ વિના ન રહેવું. ॥ ૩૮ ॥

ગૃહાર્થી સદૃશીં ભાર્યામુદ્વહેદજુગુપ્સિતામ્ ।
યવીયસીં તુ વયસા તાં સવર્ણામનુક્રમાત્ ॥ ૩૯॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! જો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછી ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરવો હોય તો બ્રહ્મચારીએ પોતાને અનુકૂળ અને શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોથી સંપન્ન ખાનદાન અને ઉંમરમાં નાની હોય, પોતાના વર્ણની હોય તેવી કન્યા સાથે લગ્ન કરવાં. ॥ ૩૯ ॥

ઈજ્યાધ્યયનદાનાનિ સર્વેષાં ચ દ્વિજન્મનામ્ ।
પ્રતિગ્રહોઽધ્યાપનં ચ બ્રાહ્મણસ્યૈવ યાજનમ્ ॥ ૪૦॥

યજ્ઞ-યાગાદિ, અધ્યયન અને દાન આપવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોને સમાનરૂપે છે. પરંતુ દાન લેવાનો, અધ્યાપન અને યજ્ઞ-યાગાદિ કરાવવાનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણોને જ છે. ॥ ૪૦ ॥

પ્રતિગ્રહં મન્યમાનસ્તપસ્તેજોયશોનુદમ્ ।
અન્યાભ્યામેવ જીવેત [1]શિલૈર્વા દોષદૃક્ તયોઃ ॥ ૪૧॥

બ્રાહ્મણ જો આ ત્રણે વૃત્તિઓમાં દાન લેવાની વૃત્તિને તપ, તેજ અને યશનો નાશ કરવાવાળી માનતો હોય તો તે અધ્યાપન અને યજ્ઞ કરાવવા દ્વારા જ પોતાનો જીવન-નિર્વાહ કરે. પરંતુ આ બે વૃત્તિઓમાં પણ દોષદૃષ્ટિ લાગે - પરાવલંબન, દીનતા અને દોષ દેખાતા હોય – તો અનાજ લણી લીધા પછી ખેતરોમાં પડી રહેલા દાણા વીણીને જ શિલોંછવૃત્તિ વડે પોતાનો નિર્વાહ કરી લે. ॥ ૪૧ ॥

બ્રાહ્મણસ્ય હિ દેહોઽયં ક્ષુદ્રકામાય નેષ્યતે ।
કૃચ્છ્રાય તપસે ચેહ પ્રેત્યાનન્તસુખાય ચ ॥ ૪૨॥

ઉદ્ધવ! બ્રાહ્મણનું શરીર અત્યંત દુર્લભ છે. આ શરીર તુચ્છ વિષયભોગો ભોગવવા માટે મળ્યું નથી. જીવનપર્યન્ત કઠોર તપ કરીને અંતમાં અનંત આનંદરૂપી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવા માટે મળ્યું છે. ॥ ૪૨ ॥

શિલોઞ્છવૃત્ત્યા પરિતુષ્ટચિત્તો
ધર્મં મહાન્તં વિરજં જુષાણઃ ।
મય્યર્પિતાત્મા ગૃહ એવ તિષ્ઠ-
ન્નાતિપ્રસક્તઃ સમુપૈતિ શાન્તિમ્ ॥ ૪૩॥

જે બ્રાહ્મણ ઘરમાં રહીને પોતાના મહાન ધર્મનું નિષ્કામભાવે પાલન કરે છે અને ખેતરોમાં અને બજારમાં પડેલા દાણા વીણીને સંતોષપૂર્વક જીવન-નિર્વાહ કરે છે, સાથે-સાથે પોતાનું શરીર, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને આત્મા મને સમર્પિત કરી દે છે અને ક્યાંય આસક્તિ રાખતો નથી, તે સંન્યાસ લીધા વિના જ પરમ શાંતિપ્રદ પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૩ ॥

૧. શિલ્પૈર્વા ।

સમુદ્ધરન્તિ યે વિપ્રં સીદન્તં મત્પરાયણમ્ ।
તાનુદ્ધરિષ્યે નચિરાદાપદ્ભ્યો નૌરિવાર્ણવાત્ ॥ ૪૪॥

સદા મારી સેવામાં તત્પર રહેતા બ્રાહ્મણ ભક્તના શિરે વિપત્તિઓ આવી પડે અને એમાંથી તેને કોઈ સહાય કરી બચાવી લેનારને હું તુરત જ બધી વિપત્તિઓમાંથી એ રીતે બચાવી લઉં છું, જેમ સમુદ્રમાં ડૂબતા મનુષ્યને નૌકા બચાવી લે છે. ॥ ૪૪ ॥

સર્વાઃ સમુદ્ધરેદ્ રાજા પિતેવ વ્યસનાત્ પ્રજાઃ ।
આત્માનમાત્મના ધીરો યથા ગજપતિર્ગજાન્ ॥ ૪૫॥

રાજાએ પિતાની જેમ સઘળા પ્રજાજનોનો કષ્ટોથી એ રીતે ઉદ્ધાર કરવો, તેમની રક્ષા કરવી, જેમ ગજરાજ બીજા હાથીઓને કાદવમાંથી બહાર કાઢીને પોતે પણ બહાર નીકળી જાય છે. તેમ ધીર રાજાએ પ્રજાને સંકટોમાંથી છોડાવી પોતાનો પણ ઉદ્ધાર કરવો. ॥ ૪૫ ॥

એવંવિધો નરપતિર્વિમાનેનાર્કવર્ચસા ।
વિધૂયેહાશુભં કૃત્સ્નમિન્દ્રેણ સહ મોદતે ॥ ૪૬॥

જે રાજા પ્રજાની આ પ્રમાણે રક્ષા કરે છે તે બધાં પાપોથી મુક્ત થઈને અંતે સૂર્ય જેવા તેજસ્વી વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગલોકમાં જાય છે અને ઇન્દ્રની સાથે સુખ ભોગવે છે. ॥ ૪૬ ॥

સીદન્ વિપ્રો વણિગ્વૃત્ત્યા પણ્યૈરેવાપદં તરેત્ ।
ખડ્ગેન વાઽઽપદાક્રાન્તો ન શ્વવૃત્ત્યા કથઞ્ચન ॥ ૪૭॥

જો બ્રાહ્મણ અધ્યાપન અથવા યજ્ઞ-યાગાદિથી પોતાનો નિર્વાહ ન કરી શકે તો વૈશ્યવૃત્તિનો આશ્રય લઈ લે અને જ્યાં સુધી વિપત્તિ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી વૈશ્યવૃત્તિ કરે. જો ઘણા મોટા સંઘર્ષનો સામનો કરવો પડે તો તલવાર ઉઠાવીને ક્ષત્રિયવૃત્તિથી પણ પોતાનો નિર્વાહ કરી લે, પરંતુ કોઈ પણ સંજોગોમાં નીચજનોની સેવા - જેને 'શ્વાનવૃત્તિ' કહે છે - ન કરે. ॥ ૪૭ ॥

વૈશ્યવૃત્ત્યા તુ રાજન્યો જીવેન્મૃગયયાઽઽપદિ ।
ચરેદ્ વા વિપ્રરૂપેણ ન શ્વવૃત્ત્યા કથઞ્ચન ॥ ૪૮॥

આ પ્રમાણે જો ક્ષત્રિય પણ પ્રજાપાલન વગેરેથી પોતાનો જીવન-નિર્વાહ ન કરી શકે તો વૈશ્યવૃત્તિ, વેપાર વગેરે પણ કરી શકે. નિર્વાહ માટે મોટું સંકટ ઊભું થઈ જાય તો શિકાર કરે અથવા અધ્યાપન દ્વારા મુસીબતના દિવસો પસાર કરી દે, પરંતુ નીચજનોની સેવા કે જેને 'શ્વાનવૃત્તિ' કહે છે - ન કરે. ॥ ૪૮ ॥

શૂદ્રવૃત્તિં[1] ભજેદ્ વૈશ્યઃ શૂદ્રઃ કારુકટક્રિયામ્[2] ।
કૃચ્છ્રાન્મુક્તો ન ગર્હ્યેણ વૃત્તિં લિપ્સેત કર્મણા ॥ ૪૯॥

વૈશ્ય પણ સંકટસમયે શૂદ્રવૃત્તિ - સેવાકાર્યનો આશ્રય લઈ પોતાનો જીવન-નિર્વાહ કરી શકે અને શૂદ્રે પણ આપત્તિકાળમાં નિમ્ન લોકોનું કાર્ય - કારીગરી અર્થાત્ સાદડી ગૂંથવી વગેરે અપનાવીને નિર્વાહ કરવો. પરંતુ આપત્તિકાળ પસાર થઈ જતાં નિમ્નવર્ણોની વૃત્તિથી જીવન-નિર્વાહ કરવાનો લોભ ન કરવો. ॥ ૪૯ ॥

વેદાધ્યાયસ્વધાસ્વાહાબલ્યન્નાદ્યૈર્યથોદયમ્ ।
દેવર્ષિપિતૃભૂતાનિ મદ્રૂપાણ્યન્વહં યજેત્ ॥ ૫૦॥

હવે ગૃહસ્થધર્મનું વર્ણન કરતાં કહે છે - ગૃહસ્થોએ વેદાધ્યયનરૂપી બ્રહ્મયજ્ઞ, તર્પણરૂપી પિતૃયજ્ઞ, હવનરૂપી દેવયજ્ઞ, કાકબલિ આદિ ભૂતયજ્ઞ અને અન્નદાનરૂપી અતિથિયજ્ઞ વગેરે દ્વારા મારું જ સ્વરૂપ એવા ઋષિઓ, દેવતાઓ, પિતૃઓ, મનુષ્યો અને સઘળાં પ્રાણીઓમાં મારી જ ભાવના રાખી યથાશક્તિ દરરોજ પૂજા કરવી. ॥ ૫૦ ॥

યદૃચ્છયોપપન્નેન શુક્લેનોપાર્જિતેન વા ।
ધનેનાપીડયન્ ભૃત્યાન્ ન્યાયેનૈવાહરેત્ ક્રતૂન્ ॥ ૫૧॥

ગૃહસ્થ પુરુષે અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલા અથવા વિહિત કર્મો દ્વારા ઉપાર્જિત પોતાના શુદ્ધ દ્રવ્યથી પોતાના ભાઈ-બંધુ, આશ્રિતો, પ્રજાજનો વગેરેને કોઈ પણ પ્રકારે દુભવ્યા વિના અર્થાત્ તેમને સંતુષ્ટ કરીને ન્યાય અને વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ કરવો. ॥ ૫૧ ॥

૧. શૂદ્રવૃત્તિર્ભવેદ્વૈશ્યઃ । ૨. કારુકટક્રિયઃ ।

કુટુમ્બેષુ ન સજ્જેત ન પ્રમાદ્યેત્ કુટુમ્બ્યપિ ।
વિપશ્ચિન્નશ્વરં પશ્યેદદૃષ્ટમપિ દૃષ્ટવત્ ॥ ૫૨॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! ગૃહસ્થ પુરુષે પરિવારમાં આસક્તિ ન રાખવી અને ઈશ્વર-ભજનમાં પ્રમાદ ન કરવો. બુદ્ધિમાન પુરુષે એ વાત સમજી લેવી જોઈએ કે, જેમ આ લોકના તમામ પદાર્થો નાશવાન છે એ જ રીતે સ્વર્ગાદિ પરલોકના ભોગો પણ નાશવાન જ છે. ॥ ૫૨ ॥

પુત્રદારાપ્તબન્ધૂનાં સઙ્ગમઃ પાન્થસઙ્ગમઃ ।
અનુદેહં વિયન્ત્યેતે સ્વપ્નો નિદ્રાનુગો યથા ॥ ૫૩॥

આ સ્ત્રી-પુત્ર, ભાઈ-બંધુ અને ગુરુજનોનો મેળાપ મુસાફરોના મેળાપ જેવો જ સમજવો. જેમ નિદ્રાવસ્થામાં દેખાતું સ્વપ્ન નિદ્રા પછી ચાલ્યું જાય છે તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક શરીર સાથે થનારા સંબંધીઓ પણ અલગ-અલગ હોય છે.* ॥ ૫૩ ॥

ઈત્થં પરિમૃશન્મુક્તો ગૃહેષ્વતિથિવદ્ વસન્ ।
ન ગૃહૈરનુબધ્યેત નિર્મમો નિરહઙ્કૃતઃ ॥ ૫૪॥

ગૃહસ્થે આ પ્રમાણે વિવેક રાખી ઘર-પરિવારમાં ફસાવું નહીં, ઘરમાં મહેમાનની જેમ અનાસક્તભાવે રહેવું. જે શરીરાદિમાં અહંકાર અને ઘર વગેરેમાં મમતા રાખતો નથી તે ગૃહસ્થીને ઘરનાં કર્મો બાંધી શકતાં નથી. ॥ ૫૪ ॥

કર્મભિર્ગૃહમેધીયૈરિષ્ટ્વા મામેવ ભક્તિમાન્ ।
તિષ્ઠેદ્ વનં વોપવિશેત્ પ્રજાવાન્ વા પરિવ્રજેદ્ ॥ ૫૫॥

મારા ભક્તને જો કોઈ સંતતિ હોય તો તે ઘરમાં રહી ગૃહસ્થનાં વિહિત કર્મો દ્વારા મારી આરાધના કરતો રહે અથવા વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસ ગ્રહણ કરે. ॥ ૫૫ ॥

યસ્ત્વાસક્તમતિર્ગેહે પુત્રવિત્તૈષણાતુરઃ ।
સ્ત્રૈણઃ કૃપણધીર્મૂઢો મમાહમિતિ બધ્યતે ॥ ૫૬॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! પરંતુ જે લોકો ઘર-પરિવારમાં જ આસક્ત થઈ જાય છે, સ્ત્રી-પુત્ર અને ધનની કામનામાં ફસાઈને હાય, હાય કરે છે અને મૂઢતાવશ સ્ત્રીલંપટ અને કૃપણ થઈને 'હું અને મારું' ના ચક્કરમાં પડી જાય છે, તેઓ સંસાર-સાગરથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. ॥ ૫૬ ॥

અહો મે પિતરૌ વૃદ્ધૌ ભાર્યા બાલાત્મજાઽઽત્મજાઃ ।
અનાથા મામૃતે દીનાઃ કથં જીવન્તિ દુઃખિતાઃ ॥ ૫૭॥

તેઓ હંમેશાં આવા જ વિચારો કરે છે – 'અરે...રે! મારા મા-બાપ વૃદ્ધ થઈ ગયાં, સ્ત્રીનાં છોકરાં હજી નાનાં છે અને બિચારાં છોકરાં પણ મારા વિના અનાથ અને દુઃખી થઈ કઈ રીતે જીવશે?' ॥ ૫૭ ॥

એવં ગૃહાશયાક્ષિપ્તહૃદયો મૂઢધીરયમ્ ।
અતૃપ્તસ્તાનનુધ્યાયન્ મૃતોઽન્ધં વિશતે તમઃ ॥ ૫૮॥

આ પ્રકારની ઘર-પરિવારની વાસનાઓમાં જેનું ચિત્ત ભ્રમિત થઈ રહ્યું છે, તે મૂર્ખ વિષયભોગોથી ક્યારેય ધરાતો નથી, તેમાં જ અટવાઈને જીવન ખોઈ બેસે છે અને મૃત્યુ પછી અંધકારમય નરકમાં જાય છે. ॥ ૫૮ ॥

=★=

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૭ ॥
અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત સત્તરમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

* વિયન્તિ = વિવિધાઃ યન્તિ અર્થાત્ બધા બંધુ-બાંધવો જુદા-જુદા જ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી એવી જ દૃઢ ધારણા કરવી જોઈએ કે પોતાનો શાશ્વત સંબંધ પરમપિતા પરમાત્મા સાથે છે. લૌકિક સંબંધ તો બનાવેલા છે. તેથી પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે બધાની સેવા કરવી જોઈએ, તે બધામાં મમતા-આસક્તિ રાખીને ફસાવું ન જોઈએ.

અઢારમો અધ્યાય

વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીના ધર્મ

શ્રીભગવાનુવાચ

વનં વિવિક્ષુઃ પુત્રેષુ ભાર્યાં ન્યસ્ય સહૈવ વા ।
વન એવ વસેચ્છાન્તસ્તૃતીયં ભાગમાયુષઃ ॥ ૧॥

કન્દમૂલફલૈર્વન્યૈર્મેધ્યૈર્વૃત્તિં પ્રકલ્પયેત્ ।
વસીત વલ્કલં વાસસ્તૃણપર્ણાજિનાનિ ચ ॥ ૨॥

કેશરોમનખશ્મશ્રુમલાનિ[1] બિભૃયાદ્ દતઃ ।
ન ધાવેદપ્સુ મજ્જેત ત્રિકાલં સ્થણ્ડિલેશયઃ ॥ ૩॥

ગ્રીષ્મે તપ્યેત પઞ્ચાગ્નીન્ વર્ષાસ્વાસારષાડ્ જલે ।
આકણ્ઠમગ્નઃ શિશિરે એવંવૃત્તસ્તપશ્ચરેત્ ॥ ૪॥

અગ્નિપક્વં સમશ્નીયાત્ કાલપક્વમથાપિ વા ।
ઉલૂખલાશ્મકુટ્ટો વા દન્તોલૂખલ એવ વા ॥ ૫॥

સ્વયં સઞ્ચિનુયાત્ સર્વમાત્મનો વૃત્તિકારણમ્ ।
દેશકાલબલાભિજ્ઞો નાદદીતાન્યદાઽઽહૃતમ્ ॥ ૬॥

વન્યૈશ્ચરુપુરોડાશૈર્નિર્વપેત્ કાલચોદિતાન્[2] ।
ન તુ શ્રૌતેન પશુના માં યજેત વનાશ્રમી ॥ ૭॥

અગ્નિહોત્રં ચ દર્શશ્ચ પૂર્ણમાસશ્ચ[3] પૂર્વવત્ ।
ચાતુર્માસ્યાનિ ચ મુનેરામ્નાતાનિ ચ નૈગમૈઃ ॥ ૮॥

એવં ચીર્ણેન તપસા મુનિર્ધમનિસન્તતઃ ।
માં તપોમયમારાધ્ય ઋષિલોકાદુપૈતિ મામ્ ॥ ૯॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે – પ્રિય ઉદ્ધવ! જો ગૃહસ્થી મનુષ્ય વાનપ્રસ્થમાં જવા ઇચ્છે તો પોતાની પત્ની પુત્રોને સોંપી દે અથવા પોતાની સાથે જ રાખી શાંત અને જિતેન્દ્રિય થઈ આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ વનમાં જ રહી વ્યતીત કરે. ॥ ૧ ॥

તેણે વનનાં પવિત્ર કંદ-મૂળ અને ફળોથી જ શરીર-નિર્વાહ કરવો જોઈએ. વસ્ત્રોને બદલે વૃક્ષોની છાલ પહેરે અને ઘાસ-પાંદડાં અને મૃગચર્મથી જ પોતાની જરૂરિયાત પૂરી કરી લે. ॥ ૨ ॥

કેશ, રોમ, નખ અને મૂછ-દાઢી વગેરે શરીરના મળ દૂર ન કરે. દાતણ ન કરે. જળમાં પ્રવેશ કરીને ત્રિકાળ સ્નાન કરે અને પૃથ્વી પર જ સૂઈ જાય. ॥ ૩ ॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં પંચાગ્નિ તાપવો, વર્ષાઋતુમાં વરસાદની ધારાઓ સહન કરવી, શિયાળામાં પાણીમાં કંઠ સુધી ડૂબ્યો રહે. આ પ્રમાણે કઠોર તપ કરે. ॥ ૪ ॥

અગ્નિ દ્વારા રાંધેલું અન્ન અથવા કુદરતી રીતે પાકેલાં કંદ-મૂળ-ફળથી જ પોતાનો નિર્વાહ કરે. કેટલાંક ધાન્યોને ખાંડવા-કૂટવાની જરૂર જણાય તો ખાંડણિયામાં ખાંડી અથવા પથ્થરથી કૂટીને ખાવાં અથવા દાંતથી જ ચાવીને ખાઈ લેવાં. ॥ ૫ ॥

દેશ, કાળ અને શારીરિક સામર્થ્યને જોતાં ઉદર-પૂર્તિની તમામ સામગ્રી પોતે જ લઈ આવે, બીજાનું લાવેલું કામમાં ન લે.* ॥ ૬ ॥

વાનપ્રસ્થી પુરુષે વનમાં પાકતાં ધાન્ય વગેરેથી ચરુ-પુરોડાશ વગેરે હવિષ્યાન્ન તૈયાર કરવાં. આ વન્ય સામગ્રીથી જ સમયાનુસાર આગ્રયણ ઇષ્ટિ વગેરે વૈદિક કર્મ (યજ્ઞ) કરવાં. પશુબલિથી મારુ યજન ક્યારેય કરવું નહીં. ॥ ૭ ॥

વાનપ્રસ્થી પુરુષ વેદવિહિત અગ્નિહોત્ર આદિ અમાસ, પૂર્ણિમા, અને ચતુર્માસ વગેરેમાં જે યજ્ઞ-યાગાદિનું શાસ્ત્રમાં વિધાન છે તેવું પૂર્વે ગૃહસ્થાવસ્થામાં કરતો હતો તે પ્રમાણે કરતો રહીને તે દ્વારા મારુ યજન કરે. ॥ ૮ ॥

આ પ્રમાણે તપનું આચરણ કરતાં-કરતાં મુનિનું શરીર જ્યારે કાષ્ઠવત્ થઈ જાય છે ત્યારે તે તપોમૂર્તિ મારી આરાધનાના

૧. કેશલોમ૦ । ૨. કાલચોદિતમ્ । ૩. પૌર્ણમાસશ્ચ ।

* અર્થાત્ મુનિ એ વાતને જાણીને કે કયો પદાર્થ ક્યાંથી લાવવો જોઈએ, ક્યા સમયે લાવવો જોઈએ અને કયા કયા પદાર્થો પોતાને અનુકૂળ છે. પોતે જ તાજાં-તાજાં કંદમૂળ-ફળ વગેરેનો સંગ્રહ કરે. દેશકાલને ન જાણનારા અન્ય લોકો દ્વારા લાવેલા અથવા ઋતુ વિનાના સંગૃહીત કરેલા પદાર્થોના સેવનથી વ્યાધિ–શારીરિક રોગ થાય છે અને તેથી તપમાં વિઘ્ન આવવાની આશંકા રહે છે.

યસ્ત્વેતત્ કૃચ્છ્રતશ્ચીર્ણં તપો નિઃશ્રેયસં મહત્ ।
કામાયાલ્પીયસે યુઞ્જ્યાદ્ બાલિશઃ કોઽપરસ્તતઃ ॥ ૧૦॥

યદાસૌ નિયમેઽકલ્પો જરયા જાતવેપથુઃ ।
આત્મન્યગ્નીન્ સમારોપ્ય મચ્ચિત્તોઽગ્નિં સમાવિશેત્ ॥ ૧૧॥

યદા કર્મવિપાકેષુ[1] લોકેષુ નિરયાત્મસુ ।
વિરાગો જાયતે સમ્યઙ્[2] ન્યસ્તાગ્નિઃ પ્રવ્રજેત્તતઃ ॥ ૧૨॥

ઇષ્ટ્વા યથોપદેશં માં દત્ત્વા સર્વસ્વમૃત્વિજે ।
અગ્નીન્ સ્વપ્રાણ આવેશ્ય નિરપેક્ષઃ પરિવ્રજેત્ ॥ ૧૩॥

વિપ્રસ્ય વૈ સંન્યસતો દેવા દારાદિરૂપિણઃ ।
વિઘ્નાન્[3] કુર્વન્ત્યયં હ્યસ્માનાક્રમ્ય સમિયાત્ પરમ્ ॥ ૧૪॥

બિભૃયાચ્ચેન્મુનિર્વાસઃ કૌપીનાચ્છાદનં પરમ્ ।
ત્યક્તં ન દણ્ડપાત્રાભ્યામન્યત્ કિઞ્ચિદનાપદિ ॥ ૧૫॥

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદં વસ્ત્રપૂતં પિબેજ્જલમ્[4] ।
સત્યપૂતાં વદેદ્ વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ૧૬॥

મૌનાનીહાનિલાયામા દણ્ડા વાગ્દેહચેતસામ્ ।
ન હ્યેતે યસ્ય સન્ત્યઙ્ગ વેણુભિર્ન ભવેદ્ યતિઃ ॥ ૧૭॥

ફળસ્વરૂપે ઋષિઓને પ્રાપ્ત થનારા લોકમાં જાય છે. અર્થાત્ મહર્લોકમાં થઈને પછી મારા લોકમાં જાય છે. ॥ ૯ ॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! જે પુરુષ અપાર કષ્ટ સહીને મોક્ષદાયી આ મહાન તપ સ્વર્ગ, બ્રહ્મલોક વગેરે ક્ષુલ્લક ફળોની પ્રાપ્તિ માટે કરે છે તેનાથી વધીને મૂઢ બીજો કોણ હશે? તેથી તપનું અનુષ્ઠાન નિષ્કામભાવે જ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! વાનપ્રસ્થ પુરુષ જ્યારે પોતાના આશ્રમને અનુસાર નિયમોનું પાલન કરવામાં અસમર્થ બની જાય, વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેનું શરીર કાંપવા લાગે ત્યારે યજ્ઞાગ્નિને ભાવના દ્વારા પોતાના અંતઃકરણમાં આરોપિત કરી લે અને પોતાનું મન મારી સાથે જોડીને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી જાય. (આ વિધાન જે લોકો વિરક્ત નથી, તેમના માટે છે.) ॥ ૧૧ ॥

કર્મોના ફળસ્વરૂપ જે લોક પ્રાપ્ત થાય છે, તે બધા નરકો જેવા જ દુઃખદાયી છે, આવો જો પૂર્ણ વૈરાગ થઈ જાય તો વિધિપૂર્વક અગ્નિઓનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ ગ્રહણ કરી લે. ॥ ૧૨ ॥

જો વાનપ્રસ્થ પુરુષ સંન્યાસ લેવા ઇચ્છે તો તેણે પ્રથમ વેદવિધિ પ્રમાણે આઠ પ્રકારનાં શ્રાદ્ધ અને પ્રાજાપત્ય યજ્ઞથી મારું યજન કરવું. ત્યાર પછી પોતાનું સર્વસ્વ ઋત્વિજને અર્પણ કરી દે. યજ્ઞાગ્નિઓને પોતાના પ્રાણોમાં લીન કરી દે અને પછી કોઈ પણ સ્થાન, પદાર્થ અને વ્યક્તિઓની અપેક્ષા છોડીને સંન્યાસ ગ્રહણ કરે. ॥ ૧૩ ॥

ઉદ્ધવજી! જ્યારે બ્રાહ્મણ સંન્યાસ લે છે ત્યારે દેવતાઓ, સ્ત્રી-પુત્રો, સગા-સંબંધીઓના રૂપમાં આવીને વિઘ્ન ઊભું કરે છે. દેવતાઓ એવું વિચારે છે કે, અરે! આ તો અમારા લોકોની અવગણના કરીને, અમને ઓળંગીને પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા જઈ રહ્યો છે. ॥ ૧૪ ॥

જો સંન્યાસી વસ્ત્ર ધારણ કરે તો માત્ર લંગોટી જ પહેરે. અને વધારેમાં વધારે તેની ઉપર એક નાનકડો કપડાનો કટકો વીંટાળી દે જેનાથી લંગોટી ઢંકાઈ જાય. તેણે સર્વ કાંઈ છોડી દીધું છે, તેથી કોઈ આપત્તિ ન આવે તો તે આશ્રમોચિત દંડ અને કમંડળ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ પોતાની પાસે ન રાખે. ॥ ૧૫ ॥

ચાલતી વેળા કોઈ જીવ પગ નીચે દબાઈ જાય નહિ તેનું ધ્યાન રાખીને ચાલે, પાણીને કપડાથી ગાળીને પીએ, સત્યથી પવિત્ર થયેલી વાણી બોલે, મનને જે પવિત્ર લાગે તેવું આચરણ કરે. ॥ ૧૬ ॥

વાણી માટે મૌન, શરીર માટે નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિ અને મન માટે પ્રાણાયામ દંડ છે. જેની પાસે આ ત્રણે દંડ નથી, તે માત્ર વાંસનો દંડ ધારણ કરવાથી દંડી સ્વામી થઈ જતો નથી. ॥ ૧૭ ॥

૧. ધર્મવિપાકેષુ । ૨. હ્યસ્ય । ૩. વિઘ્નં । ૪. જલં પિબેત્ ।

ભિક્ષાં ચતુર્ષુ વર્ણેષુ વિગર્હ્યાન્ વર્જયંશ્ચરેત્ ।
સપ્તાગારાનસઙ્ક્લૃપ્તાંસ્તુષ્યેલ્લબ્ધેન તાવતા ॥ ૧૮॥

સંન્યાસીએ નિંદિત અથવા પતિતોને છોડીને ચારે વર્ણની ભિક્ષા લેવી. પૂર્વનિર્ધારિત કરેલાં ન હોય એવાં માત્ર સાત ઘરેથી ભિક્ષા લેવી. ભિક્ષામાં જે મળી જાય, તેટલાથી સંતોષ માનવો. ॥ ૧૮ ॥

બહિર્જલાશયં ગત્વા તત્રોપસ્પૃશ્ય વાગ્યતઃ ।
વિભજ્ય પાવિતં શેષં ભુઞ્જીતાશેષમાહૃતમ્ ॥ ૧૯॥

આ પ્રમાણે ભિક્ષા લઈને વસ્તીની બહાર જળાશય પર જઈ, ત્યાં હાથ-પગ ધોઈને જળ દ્વારા ભિક્ષાનું પ્રોક્ષણ કરીને પછી શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી જેમને ભિક્ષાનો ભાગ આપવો જોઈએ તેમને આપીને જે કાંઈ શેષ રહે તે મૌન રહી ખાઈ લેવું. બીજા સમય માટે બચાવીને તેમાંથી કશું ન રાખવું અને ફેંકી પણ ન દેવું. ॥ ૧૯ ॥

એકશ્ચરેન્મહીમેતાં નિઃસઙ્ગઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।
આત્મક્રીડ આત્મરત આત્મવાન્ સમદર્શનઃ ॥ ૨૦॥

સંન્યાસીએ પૃથ્વી પર એકલા જ વિચરવું જોઈએ, ક્યાંય પણ આસક્ત ન થવું. ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખવી. પોતાના આત્મભાવમાં જ મસ્ત રહેવું. અત્યધિક પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ ધીરજ રાખવી અને સર્વત્ર સમાનરૂપે સ્થિત પરમાત્માનો અનુભવ કરતા રહેવું. ॥ ૨૦ ॥

વિવિક્તક્ષેમશરણો મદ્ભાવવિમલાશયઃ ।
આત્માનં ચિન્તયેદેકમભેદેન મયા મુનિઃ ॥ ૨૧॥

સંન્યાસીએ નિર્જન અને નિર્ભય એકાંત સ્થાનમાં રહેવું જોઈએ. તેનું અંતઃકરણ નિરંતર મારા અનુસંધાનથી વિશુદ્ધ હોય છે. તે પોતાને મારાથી અભિન્ન, અદ્વિતીય અને અખંડરૂપે હોવાનું માને. ॥ ૨૧ ॥

અન્વીક્ષેતાત્મનો બન્ધં મોક્ષં ચ જ્ઞાનનિષ્ઠયા ।
બન્ધ ઇન્દ્રિયવિક્ષેપો મોક્ષ એષાં ચ સંયમઃ ॥ ૨૨॥

તે પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી બંધન-મોક્ષનો વિચાર કરે તથા નિશ્ચય કરે કે, ઇન્દ્રિયોનું વિષયો માટે ચંચળ થવું એ જ બંધન છે અને તેમનો સંયમ એ જ મોક્ષ છે. ॥ ૨૨ ॥

તસ્માન્નિયમ્ય ષડ્વર્ગં મદ્ભાવેન ચરેન્મુનિઃ ।
વિરક્તઃ ક્ષુલ્લકામેભ્યો લબ્ધ્વાઽઽત્મનિ સુખં મહત્ ॥ ૨૩॥

તેથી સંન્યાસીએ મન અને બધી (પાંચ) ઇન્દ્રિયોને જીતી લેવી. ભોગોની તુચ્છતા સમજીને તેમના તરફથી સર્વથા મોઢું ફેરવી લેવું અને પોતાના અંતરાત્મામાં જ આનંદનો અનુભવ કરવો. આ પ્રમાણે તે મારા પ્રત્યેની ભાવનાથી ભરપૂર થઈને પૃથ્વી પર વિચરતો રહે. ॥ ૨૩ ॥

પુરગ્રામવ્રજાન્ સાર્થાન્[1] ભિક્ષાર્થં પ્રવિશંશ્ચરેત્ ।
પુણ્યદેશસરિચ્છૈલવનાશ્રમવતીં મહીમ્ ॥ ૨૪॥

પવિત્ર દેશ, નદી, પર્વતો, વન અને આશ્રમો - (સંપૂર્ણ જગતમાં) ક્યાંય મમતા જોડ્યા વિના ફરતો રહે. માત્ર ભિક્ષા માટે જ નગર, ગામ અને ગોપાલોની વસ્તીમાં જાય. ॥ ૨૪ ॥

વાનપ્રસ્થાશ્રમપદેષ્વભીક્ષ્ણં ભૈક્ષ્યમાચરેત્ ।
સંસિધ્યત્યાશ્વસંમોહઃ શુદ્ધસત્ત્વઃ શિલાન્ધસા ॥ ૨૫॥

ભિક્ષા પણ ઘણું કરીને વાનપ્રસ્થ આશ્રમોમાંથી જ ગ્રહણ કરે, કારણ કે, વાનપ્રસ્થીઓનું અન્ન શિલોંછ પદ્ધતિથી આણેલું (ખેતરમાં પડી રહેલું હોય તે વીણીને લાવેલું) હોવાથી પવિત્ર હોય છે. આવું અન્ન ખાવાથી મોહ તુરત દૂર થઈ જાય છે - અને અંતઃકરણ પવિત્ર થઈ જાય છે. ॥ ૨૫ ॥

નૈતદ્ વસ્તુતયા પશ્યેદ્ દૃશ્યમાનં વિનશ્યતિ ।
અસક્તચિત્તો વિરમેદિહામુત્ર ચિકીર્ષિતાત્ ॥ ૨૬॥

વિચારક સંન્યાસી દૃશ્યમાન જગતને ક્યારેય સત્ય સમજતો નથી, કારણ કે, તે તો પ્રત્યક્ષ નાશવાન છે. ક્યાંય આસક્તિમાં ન ફસાય, કંઈ પણ કરવાની ઇચ્છાનો પણ ત્યાગ કરે. ॥ ૨૬ ॥

૧. સર્વાન્ ।

યદેતદાત્મનિ જગન્મનોવાક્પ્રાણસંહતમ્ ।
સર્વં માયેતિ તર્કેણ સ્વસ્થસ્ત્યક્ત્વા ન તત્ સ્મરેત્ ॥ ૨૭॥

સંન્યાસીએ વિચારવું જોઈએ કે, આત્મામાં જે મન, વાણી અને પ્રાણોના સંઘાતરૂપ આ જગત છે તે નિતાંત માયા જ છે. આ તર્ક દ્વારા તેનો ત્યાગ કરીને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય અને ક્યારેય તેનું સ્મરણ ન કરે. ॥ ૨૭ ॥

જ્ઞાનનિષ્ઠો વિરક્તો વા મદ્ભક્તો વાઽનપેક્ષકઃ ।
સલિઙ્ગાનાશ્રમાંસ્ત્યક્ત્વા ચરેદવિધિગોચરઃ ॥ ૨૮॥

જ્ઞાનનિષ્ઠ વિરક્ત સંન્યાસી અથવા મારો ભક્ત અથવા જેને મોક્ષસહિત કશી જ અપેક્ષા નથી, એવા જ્ઞાનીએ આશ્રમોને ઓળખાવનારાં શિખા-સૂત્ર-દંડ-કમંડળ-ઉપવીત વગેરે કોઈ પણ ચિહ્નોવાળા આશ્રમોને ત્યજી દઈ, વિધિ નિષેધથી પર થઈ યથાયોગ્ય ધર્મનું પાલન કરી સ્વચ્છન્દ વિચરણ કરવું. ॥ ૨૮ ॥

બુધો બાલકવત્ ક્રીડેત્ કુશલો જડવચ્ચરેત્ ।
વદેદુન્મત્તવદ્ વિદ્વાન્ ગોચર્યાં નૈગમશ્ચરેત્ ॥ ૨૯॥

તે જ્ઞાની હોવા છતાં બાળક જેવો રહે, વિવેકી હોવા છતાં જડવત્ રહે, વિદ્વાન હોવા છતાં ઉન્મત્તની જેમ બોલે, અને સમસ્ત વેદ-વિધાનોનો જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ પશુવૃત્તિથી અર્થાત્ અચોક્કસ આચાર કરવાવાળાઓની જેમ વર્તન કરે. ॥ ૨૯ ॥

વેદવાદરતો ન સ્યાન્ન પાખણ્ડી ન હૈતુકઃ ।
શુષ્કવાદવિવાદે ન કઞ્ચિદ્ પક્ષં સમાશ્રયેત્ ॥ ૩૦॥

તે વેદોના કર્મકાંડ, વ્યાખ્યાન વગેરે પર પ્રીતિ ન રાખે. પાખંડથી દૂર રહે, તર્ક-વિતર્કથી અળગો રહે અને જ્યાં શુષ્ક વાદ-વિવાદ થતો હોય ત્યાં કોઈનો પક્ષ ન લે. ॥ ૩૦ ॥

નોદ્વિજેત જનાદ્ ધીરો જનં ચોદ્વેજયેન્ન તુ ।
અતિવાદાંસ્તિતિક્ષેત નાવમન્યેત કઞ્ચન ।
દેહમુદ્દિશ્ય પશુવદ્ વૈરં કુર્યાન્ન કેનચિત્ ॥ ૩૧॥

તે એટલો ધૈર્યવાન હોય કે તેના ચિત્તમાં કોઈ પણ પ્રાણીથી ઉદ્વેગ ન થાય અને તે પોતે પણ કોઈ પ્રાણીને ઉદ્વિગ્ન ન કરે. તેની કોઈ નિંદા કરે તો પ્રસન્નતાથી સહી લે; કોઈનું અપમાન ન કરે. પ્રિય ઉદ્ધવ! આ શરીર માટે, પશુની જેમ કોઈનાથી વેર ન કરે. ॥ ૩૧ ॥

એક એવ પરો હ્યાત્મા ભૂતેષ્વાત્મન્યવસ્થિતઃ ।
યથેન્દુરુદપાત્રેષુ ભૂતાન્યેકાત્મકાનિ ચ ॥ ૩૨॥

જેમ એક જ ચન્દ્રમા જળથી ભરેલાં વિભિન્ન પાત્રોમાં અલગ-અલગ દેખાય છે, એ જ પ્રમાણે એક જ પરમાત્મા સમસ્ત પ્રાણીઓમાં અને આપણામાં પણ સ્થિત છે. બધાનો આત્મા તો એક જ છે, બધાં પ્રાણીઓનાં શરીર પણ એક સમાન પંચમહાભૂતોથી બનેલાં છે, તેથી તેમાં પંચભૂત પણ એક જ છે. (આવી સ્થિતિમાં કોઈની સાથે વેર-વિરોધ કરવો એ પોતાની સાથે જ કરવા બરાબર છે.) ॥ ૩૨ ॥

અલબ્ધ્વા ન વિષીદેત કાલે કાલેઽશનં ક્વચિત્ ।
લબ્ધ્વા ન હૃષ્યેદ્ ધૃતિમાનુભયં દૈવતન્ત્રિતમ્ ॥ ૩૩॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! સંન્યાસીને જો કોઈ દિવસ ભોજન ન મળે તો તેણે દુઃખી થવું ન જોઈએ અને જો મળી જાય તો રાજી પણ થવું ન જોઈએ. તેણે ધૈર્ય રાખવું જોઈએ. ભોજન મળવું કે ન મળવું બન્ને પ્રારબ્ધનો ખેલ છે. ॥ ૩૩ ॥

આહારાર્થં સમીહેત યુક્તં તત્ પ્રાણધારણમ્ ।
તત્ત્વં વિમૃશ્યતે તેન તદ્ વિજ્ઞાય વિમુચ્યતે ॥ ૩૪॥

ભિક્ષા અવશ્ય માંગવી જોઈએ, અને તે ઉચિત પણ છે; કારણ કે ભિક્ષાથી જ પ્રાણોની રક્ષા થાય છે. પ્રાણ હશે તો જ તત્ત્વનો વિચાર થાય છે અને તત્ત્વવિચારથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે અને તેનાથી મુક્તિ મળે છે. ॥ ૩૪ ॥

યદૃચ્છયોપપન્નાન્નમદ્યાચ્છ્રેષ્ઠમુતાપરમ્ ।
તથા વાસસ્તથા શય્યાં પ્રાપ્તં પ્રાપ્તં ભજેન્મુનિઃ ॥ ૩૫॥

સંન્યાસીએ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સારી અથવા નરસી - જેવી પણ ભિક્ષા મળે, તેનાથી ઉદરપોષણ કરી લેવું. વસ્ત્ર અને પથારી પણ જેવી મળે, તેનાથી કામ ચલાવી લેવું. તેમાં સારા-ખોટાનો ભાવ ન લાવવો. ॥ ૩૫ ॥

શૌચમાચમનં સ્નાનં ન તુ ચોદનયા ચરેત્ ।
અન્યાંશ્ચ નિયમાઞ્જ્ઞાની યથાઽહં લીલયેશ્વરઃ ॥ ૩૬॥

શૌચ, આચમન, અને સ્નાન 'આ કરવાં જોઈએ' એવા વિધિવાક્યનો આધાર જ્ઞાની પુરુષ ન લે. એ જ પ્રમાણે અન્ય નિયમોને પણ વિધિવાક્ય સમજીને ન કરે, બલ્કે લીલાની જેમ કરે, જેમ હું ઈશ્વર બધાં કર્મો લીલાની જેમ કરું છું. ॥ ૩૬ ॥

ન હિ તસ્ય વિકલ્પાખ્યા યા ચ મદ્વીક્ષયા હતા ।
આદેહાન્તાત્ ક્વચિત્ ખ્યાતિસ્તતઃ સમ્પદ્યતે મયા ॥ ૩૭॥

જ્ઞાની એકમાત્ર ભગવાનને જ સર્વત્ર જુએ છે, તેથી ભગવાન છે કે નહીં તેવા ભેદની પ્રતીતિ જ તેને થતી નથી. શરીર છૂટે તે પહેલાં જો ક્યારેક શારીરિક પીડાને કારણે તેને ભેદની પ્રતીતિ થઈ પણ જાય તો પણ તે કાયમ રહેતી નથી અને તે જ્ઞાની મૃત્યુ પછી મારી સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે. ॥ ૩૭ ॥

દુઃખોદર્કેષુ કામેષુ જાતનિર્વેદ આત્મવાન્ ।
અજિજ્ઞાસિતમદ્ધર્મો ગુરું મુનિમુપાવ્રજેત્[1] ॥ ૩૮॥

ઉદ્ધવજી! જિતેન્દ્રિય પુરુષને જ્યારે એવો નિશ્ચય થઈ જાય કે સંસારના વિષયભોગોનું ફળ દુઃખ જ દુઃખ છે ત્યારે તે તેમાંથી વિરક્ત થઈ જાય છે. પણ જો તે મારી પ્રાપ્તિનાં સાધન ન જાણતો હોય તો ભગવચ્ચિન્તનમાં તન્મય રહેવાવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુનું શરણ ગ્રહણ કરે. ॥ ૩૮ ॥

તાવત્ પરિચરેદ્ ભક્તઃ શ્રદ્ધાવાનનસૂયકઃ ।
યાવદ્ બ્રહ્મ વિજાનીયાન્મામેવ ગુરુમાદૃતઃ ॥ ૩૯॥

તેણે ગુરુની દૃઢ ભક્તિ કરવી, શ્રદ્ધા રાખવી અને તેમનામાં દોષબુદ્ધિ ન કરવી. જ્યાં સુધી બ્રહ્મજ્ઞાન ન થઈ જાય ત્યાં સુધી અત્યંત આદર સાથે ગુરુને પરમાત્મારૂપ માની તેમની સેવા કરવી. ॥ ૩૯ ॥

યસ્ત્વસંયતષડ્વર્ગઃ પ્રચણ્ડેન્દ્રિયસારથિઃ ।
જ્ઞાનવૈરાગ્યરહિતસ્ત્રિદણ્ડમુપજીવતિ ॥ ૪૦॥

સુરાનાત્માનમાત્મસ્થં નિહ્નુતે માં ચ ધર્મહા ।
અવિપક્વકષાયોઽસ્માદમુષ્માચ્ચ વિહીયતે ॥ ૪૧॥

પરંતુ જેણે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન - આ છ ઉપર વિજય મેળવ્યો નથી, જેના ઇન્દ્રિયરૂપી ઘોડા અને બુદ્ધિરૂપી સારથિ ભટકી ગયેલા છે, જેના અંતરમાં ન તો જ્ઞાન છે કે ન વૈરાગ્ય, તે ભલેને ત્રિદંડી સંન્યાસીનો વેશ ધારણ કરીને પેટ ભરે, તો પણ તે સંન્યાસધર્મનો નાશ કરી રહ્યો છે. અને પોતાના હૃદયમાં રહેલા મને છેતરવાની કોશિષ કરે છે. કારણ કે, હજી તે માત્ર વેશધારી સંન્યાસીની વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ નથી. તેથી તે આ લોક અને પરલોક બન્નેથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. ॥ ૪૦-૪૧ ॥

ભિક્ષોર્ધર્મઃ શમોઽહિંસા તપ ઈક્ષા વનૌકસઃ[2] ।
ગૃહિણો ભૂતરક્ષેજ્યા દ્વિજસ્યાચાર્યસેવનમ્ ॥ ૪૨॥

સંન્યાસીનો મુખ્ય ધર્મ છે - શાંતિ અને અહિંસા. વાનપ્રસ્થનો મુખ્ય ધર્મ છે - તપ અને ભગવદ્ભાવ. ગૃહસ્થનો મુખ્ય ધર્મ છે - પ્રાણીઓની રક્ષા અને યજ્ઞ-યાગ તથા બ્રહ્મચારીનો મુખ્ય ધર્મ છે - ગુરુસેવા. ॥ ૪૨ ॥

બ્રહ્મચર્યં તપઃ શૌચં સન્તોષો ભૂતસૌહૃદમ્ ।
ગૃહસ્થસ્યાપ્યૃતૌ ગન્તુઃ સર્વેષાં મદુપાસનમ્ ॥ ૪૩॥

ગૃહસ્થ પણ માત્ર ઋતુકાળમાં જ પોતાની સ્ત્રીનો સહવાસ કરે. તેના માટે પણ બ્રહ્મચર્ય, તપ, શૌચ, સંતોષ અને સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમભાવ — એ મુખ્ય ધર્મ છે. મારી ઉપાસના તો બધાએ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૩ ॥

ઈતિ માં યઃ સ્વધર્મેણ ભજન્ નિત્યમનન્યભાક્ ।
સર્વભૂતેષુ મદ્ભાવો મદ્ભક્તિં વિન્દતે દૃઢામ્ ॥ ૪૪॥

જે પુરુષ આ પ્રમાણે અનન્ય ભાવથી પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મ દ્વારા મારી સેવામાં લાગેલો રહે છે અને જે સઘળાં પ્રાણીઓમાં મને જુએ છે તેને મારી અવિચળ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

૧. ૦મુપવ્રજેત્ । ૨. વનૌકસામ્ ।

ભક્ત્યોદ્ધવાનપાયિન્યા સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।
સર્વોત્પત્ત્યપ્યયં બ્રહ્મ કારણં મોપયાતિ સઃ ॥ ૪૫॥

ઉદ્ધવજી! હું સંપૂર્ણ લોકોનો એકમાત્ર સ્વામી, બધાની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનું પરમ કારણ બ્રહ્મ છું. નિત્ય-નિરંતર અખંડ ભક્તિ દ્વારા ભક્ત મને પ્રાપ્ત કરી લે છે. ॥ ૪૫ ॥

ઇતિ સ્વધર્મનિર્ણિક્તસત્ત્વો નિર્જ્ઞાતમદ્ગતિઃ ।
જ્ઞાનવિજ્ઞાનસમ્પન્નો નચિરાત્ સમુપૈતિ મામ્ ॥ ૪૬॥

આ પ્રમાણે ગૃહસ્થ પોતાના ધર્મપાલન દ્વારા અંતઃકરણને સારી પેઠે શુદ્ધ કરીને મારા ઐશ્વર્યને, મારા સ્વરૂપને જાણી લે છે અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી સંપન્ન થઈને શીઘ્ર મને પ્રાપ્ત કરી લે છે. ॥ ૪૬ ॥

વર્ણાશ્રમવતાં ધર્મ એષ આચારલક્ષણઃ ।
સ એવ મદ્ભક્તિયુતો નિઃશ્રેયસકરઃ પરઃ ॥ ૪૭॥

આ સદાચારરૂપી વર્ણાશ્રમીઓનો આચારરૂપ ધર્મ મેં તમને કહ્યો. જો આ ધર્મ મારી ભક્તિથી યુક્ત થઈ મને જ અર્પણ કરીને પાળવામાં આવે તો તે મોક્ષદાયી બને છે. ॥ ૪૭ ॥

એતત્તેઽભિહિતં સાધો ભવાન્ પૃચ્છતિ યચ્ચ મામ્ ।
યથા સ્વધર્મસંયુક્તો ભક્તો માં સમિયાત્ પરમ્ ॥ ૪૮॥

હે મહાત્મા ઉદ્ધવજી! તમે જે પ્રશ્ન મને પૂછ્યો હતો તેનો ઉત્તર મેં આપી દીધો. અને એ જણાવી દીધું કે, પોતાના ધર્મનું પાલન કરનાર ભક્ત મારા પરબ્રહ્મસ્વરૂપને કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે અષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૮ ॥

અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત અઢારમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

ઓગણીસમો અધ્યાય

જ્ઞાન, ભક્તિ અને યમ-નિયમ વગેરે સાધનોનું વર્ણન

શ્રીભગવાનુવાચ

યો વિદ્યાશ્રુતસમ્પન્ન આત્મવાન્ નાનુમાનિકઃ ।
માયામાત્રમિદં જ્ઞાત્વા જ્ઞાનં ચ મયિ સંન્યસેત્ ॥ ૧॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે — ઉદ્ધવજી! જેણે ઉપનિષદ આદિ શાસ્ત્રોના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા આત્મસાક્ષાત્કાર કરી લીધો છે, જે શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ છે, જેનો નિશ્ચય માત્ર તર્ક અને અનુમાનો પર જ આધારિત નથી અર્થાત્ જેણે પ્રત્યક્ષમાં એવો નિશ્ચય કરી લીધો છે કે, આ બધું માયા છે, એવું જાણીને તે જ્ઞાનનો પણ મારામાં ત્યાગ કરી દે. ॥ ૧ ॥

જ્ઞાનિનસ્ત્વહમેવેષ્ટઃ સ્વાર્થો હેતુશ્ચ સંમતઃ ।
સ્વર્ગશ્ચૈવાપવર્ગશ્ચ નાન્યોઽર્થો મદૃતે પ્રિયઃ ॥ ૨॥

જ્ઞાની પુરુષનો અભીષ્ટ પદાર્થ હું જ છું. તેનાં સાધન-સાધ્ય, સ્વર્ગ-અપવર્ગ પણ હું જ છું. મારા સિવાય બીજા કોઈ પણ પદાર્થને તે પ્રેમ કરતો નથી. ॥ ૨ ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંસિદ્ધાઃ[1] પદં શ્રેષ્ઠં વિદુર્મમ ।
જ્ઞાની પ્રિયતમોઽતો મે જ્ઞાનેનાસૌ બિભર્તિ મામ્ ॥ ૩॥

જે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનસંપન્ન સિદ્ધ પુરુષો છે, તે જ મારા વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણે છે. તેથી જ્ઞાની પુરુષ મને અતિપ્રિય છે. ઉદ્ધવજી! જ્ઞાની પુરુષ પોતાના જ્ઞાન દ્વારા નિરંતર મને પોતાના અંતઃકરણમાં ધારણ કરે છે. ॥ ૩ ॥

તપસ્તીર્થં જપો દાનં પવિત્રાણીતરાણિ ચ ।
નાલં કુર્વન્તિ તાં સિદ્ધિં[2] યા જ્ઞાનકલયા કૃતા ॥ ૪॥

જ્ઞાનની માત્ર એક કળાથી પણ જે સિદ્ધિ મળી શકે છે, તે તપ, તીર્થ, જપ, દાન અથવા બીજી શ્રેષ્ઠ ક્રિયાઓથી પણ મળી શકતી નથી. ॥ ૪ ॥

૧. ઽસમ્બદ્ધાઃ । ૨. શુદ્ધિં ।

તસ્માજ્જ્ઞાનેન સહિતં જ્ઞાત્વા સ્વાત્માનમુદ્ધવ ।
જ્ઞાનવિજ્ઞાનસમ્પન્નો ભજ માં ભક્તિભાવિતઃ ॥ ૫॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનયજ્ઞેન મામિષ્ટ્વાઽઽત્માનમાત્મનિ ।
સર્વયજ્ઞપતિં માં વૈ સંસિદ્ધિં મુનયોઽગમન્ ॥ ૬॥

ત્વય્યુદ્ધવાશ્રયતિ યસ્ત્રિવિધો વિકારો
માયાન્તરાઽઽપતતિ નાદ્યપવર્ગયોર્યત્ ।
જન્માદયોઽસ્ય યદમી તવ તસ્ય કિં સ્યુ-
રાદ્યન્તયોર્યદસતોઽસ્તિ તદેવ મધ્યે ॥ ૭॥

ઉદ્ધવ ઉવાચ

જ્ઞાનં વિશુદ્ધં વિપુલં યથૈત-
દ્વૈરાગ્યવિજ્ઞાનયુતં પુરાણમ્ ।
આખ્યાહિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વમૂર્તે
ત્વદ્ભક્તિયોગં ચ મહદ્વિમૃગ્યમ્ ॥ ૮॥

તાપત્રયેણાભિહતસ્ય[1] ઘોરે
સન્તપ્યમાનસ્ય ભવાધ્વનીશ ।
પશ્યામિ નાન્યચ્છરણં તવાઙ્ઘ્રિ-
દ્વન્દ્વાતપત્રાદમૃતાભિવર્ષાત્ ॥ ૯॥

દષ્ટં જનં સમ્પતિતં બિલેઽસ્મિન્
કાલાહિના ક્ષુદ્રસુખોરુતર્ષમ્ ।
સમુદ્ધરૈનં કૃપયાઽઽપવર્ગ્યૈ-
ર્વચોભિરાસિઞ્ચ મહાનુભાવ ॥ ૧૦॥

શ્રીભગવાનુવાચ

ઈત્થમેતત્ પુરા રાજા ભીષ્મં ધર્મભૃતાં વરમ્ ।
અજાતશત્રુઃ પપ્રચ્છ સર્વેષાં નોઽનુશૃણ્વતામ્ ॥ ૧૧॥

નિવૃત્તે ભારતે યુદ્ધે સુહૃન્નિધનવિહ્વલઃ ।
શ્રુત્વા ધર્માન્ બહૂન્ પશ્ચાન્મોક્ષધર્માનપૃચ્છત ॥ ૧૨॥

તેથી મારા પ્રિય ઉદ્ધવ! તમે જ્ઞાન સાથે પોતાના આત્મસ્વરૂપને જાણી લો અને પછી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી સંપન્ન થઈને ભક્તિભાવથી મારું ભજન કરો. ॥ ૫ ॥

મોટા-મોટા ઋષિ-મુનિઓ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનરૂપી યજ્ઞો દ્વારા પોતાના જ અંતઃકરણમાં સ્થિત આત્મારૂપ અને સર્વયજ્ઞોના અધિપતિ એવા મારું યજન કરીને પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા છે. ॥ ૬ ॥

હે ઉદ્ધવ! દેહ, ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણના રૂપમાં જે ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિનું વિકારરૂપી શરીર છે, તેનો જ તમે આશ્રય લીધો છે. આ શરીર અજ્ઞાનને લીધે છે, માયાથી પોતાનું સ્વરૂપ આવૃત્ત થવાથી શરીરની પ્રતીતિ થાય છે. આ શરીર જન્મતાં પહેલાં અને મૃત્યુ પછી અવ્યક્ત છે. ફક્ત વચ્ચે દેખાય છે, તે પણ માયાને લીધે દેખાય છે. જન્મ વગેરે છ વિકારો પણ શરીરના જ છે. આવા આ નાશવાન શરીરથી તમારો કયો સંબંધ છે? જે આદિ અને અંતમાં અસત છે તે મધ્યમાં અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં પણ અસત છે. ॥ ૭ ॥

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું – હે વિશ્વેશ્વર! હે વિશ્વમૂર્તે! હમણાં આપે જે જ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું તે વિશુદ્ધ, વિપુલ અને સનાતન છે; વૈરાગ્ય અને વિજ્ઞાનયુક્ત છે. હવે આપ કૃપા કરીને મને ભક્તિયોગના સંબંધમાં કહો કે જેને બ્રહ્માદિ મહાપુરુષો પણ શોધ્યા કરે છે. ॥ ૮ ॥

હે મારા સ્વામી! હું આ ભવસાગરમાં ત્રિતાપથી તપીને અત્યંત દુઃખી થઈ રહ્યો છું. આ સંકટથી બચવા માટે આપના યુગ-ચરણનું શરણ લીધા સિવાય મને અન્ય કોઈ માર્ગ દેખાતો નથી. આપનાં આ ચરણકમળ અમૃતમય છે અને શરણાગતોને અભય કરનારાં છે. ॥ ૯ ॥

હે મહાનુભાવ! આપનો પોતાનો આ સેવક અંધારિયા કૂવામાં પડ્યો છે, કાળરૂપી સર્પ તેને ડસ્યો છે; તેમ છતાં વિષયોના તુચ્છ ભોગોની તૃષ્ણા મટતી નથી, વધતી જ જાય છે. આપ કૃપા કરીને મારો ઉદ્ધાર કરો અને આ બધાથી મુક્ત કરનારા આપના વચનામૃતની ધારાથી તરબોળ કરી દો. ॥ ૧૦ ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું – ઉદ્ધવજી! જે પ્રશ્ન તમે મને પૂછ્યો છે, આવો જ પ્રશ્ન ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે ધર્મધુરંધર ભીષ્મપિતામહજીને કર્યો હતો. તે સમયે હું ત્યાં હાજર હતો. ॥ ૧૧ ॥

જ્યારે મહાભારતનું યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ ચૂક્યું હતું અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના સ્વજનો અને સંબંધીઓના સંહારથી શોકાકુળ થઈ ગયા હતા, ત્યારે તેમણે ભીષ્મપિતા પાસેથી અનેક ધર્મોનું વિવરણ સાંભળ્યા પછી મોક્ષ-ધર્મના સંબંધમાં પ્રશ્ન કર્યો હતો. ॥ ૧૨ ॥

૧. પ્રાચીન પ્રતમાં 'તાપત્રયેણાભિહતસ્ય'થી ૧૧મા શ્લોકના પૂર્વાર્ધ... ધર્મભૃતાં વરમ્' સુધીનો પાઠ નથી.

तानहं तेऽभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ।
ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान्[1] ॥ १३॥

તે સમયે ભીષ્મપિતામહજીના મુખેથી સાંભળેલો મોક્ષધર્મ હું તમને સંભળાવું છું, કેમકે તે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, વિજ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્ણ છે. ॥ ૧૩ ॥

नवैकादश पञ्च त्रीन् भावान् भूतेषु येन वै ।
ईक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् ॥ १४॥

ઉદ્ધવજી! જે જ્ઞાનથી પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રા—એ નવ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને એક મન – એ અગિયાર, પાંચ મહાભૂત અને ત્રણ ગુણ અર્થાત્ આ અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો બ્રહ્માથી લઈને તણખલા સુધીનાં બધાં જ કાર્યોમાં જોવામાં આવે છે, આ જ્ઞાન છે; અને આ બધામાં એક પરમાત્મતત્ત્વને વ્યાપ્ત જોવા એ વિજ્ઞાન છે, આવો મારો નિશ્ચય છે. ॥ ૧૪ ॥

एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् ।
स्थित्युत्पत्त्यप्ययान् पश्येद् भावानां त्रिगुणात्मनाम् ॥ १५॥

આ અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ સ્વરૂપ છે. ત્રિગુણાત્મિકા માયાનું તે કાર્ય છે. આ બધા ભાવોથી જ ભગવાન સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરે છે, જે તેમની લીલા છે. તેમાં એક જે પરમાત્મતત્ત્વ સર્વમાં વ્યાપ્ત છે તે શાશ્વત છે. આવું માત્ર એક તત્ત્વ અનુભવમાં રહી જાય છે, તેને વિજ્ઞાન કહે છે. ॥ ૧૫ ॥

आदावन्ते च मध्ये च सृज्यात् सृज्यं यदन्वियात् ।
पुनस्तत्प्रतिसङ्क्रामे यच्छिष्येत तदेव सत् ॥ १६॥

આ પ્રમાણે એક પરમાત્મા જ આદિ, મધ્ય અને અંત પણ છે. તેમણે પોતાનામાં જ આ વિશ્વની રચના કરી છે અને તે જ આમાં પ્રવેશ કરીને સ્થિત છે. જ્યારે પ્રલયકાળ ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે તે જ ફરીથી આ વિશ્વને પોતાનામાં લીન કરી દે છે અને અંતે જે શેષ રહે છે તે જ સત્ તત્ત્વ (પરમાત્મા) છે. ॥ ૧૬ ॥

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् ।
प्रमाणेष्वनवस्थानाद् विकल्पात् स विरज्यते ॥ १७॥

શ્રુતિ(વેદ)ના પ્રમાણ દ્વારા, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા, મહાપુરુષોનાં વચનો દ્વારા અને અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા ભેદબુદ્ધિનું અસ્તિત્વ કોઈ પણ પ્રકારે સિદ્ધ થતું નથી, તેથી વિવેકી પુરુષ ભેદબુદ્ધિથી રહિત હોય છે અર્થાત્ તેના જ્ઞાનમાં એક પરમાત્મા સિવાય અન્ય કશું જ રહેતું નથી. ॥ ૧૭ ॥

कर्मणां परिणामित्वादाविरिञ्चादमङ्गलम् ।
विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ १८॥

જે રીતે આ લોકના ભોગો નાશવાન છે તે જ રીતે યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાન દ્વારા પ્રાપ્ત થનારા સ્વર્ગાદિ બ્રહ્મલોક સુધીનાં બધાં જ સુખ અમંગળ, દુઃખદાયી અને નાશવાન છે એવું વિદ્વાન લોકોએ જાણી લેવું જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ ।
पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम् ॥ १९॥

હે નિષ્પાપ ઉદ્ધવજી! ભક્તિયોગનું વર્ણન હું પહેલાં જ કરી ચૂક્યો છું. પરંતુ તેમાં તમને બહુ પ્રેમ છે, તેથી હું તમને ફરીથી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન બતાવું છું. ॥ ૧૯ ॥

श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम् ।
परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥ २०॥

જેને મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તે મારી અમૃતમયી કથામાં શ્રદ્ધા રાખે; નિરંતર મારાં ગુણ, લીલા અને નામોનું સંકીર્તન કરે, મારી પૂજામાં ખૂબ નિષ્ઠા રાખે અને સ્તોત્રો દ્વારા મારી સ્તુતિ કરે. ॥ ૨૦ ॥

૨. ज्ञानविज्ञानवैराग्य० ।

આદરઃ પરિચર્યાયાં સર્વાઙ્ગૈરભિવન્દનમ્ ।
મદ્ભક્તપૂજાભ્યધિકા સર્વભૂતેષુ મન્મતિઃ ॥ ૨૧॥

મારી સેવા-પૂજામાં પ્રેમ રાખે અને મારી સામે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે. મારાથી પણ વધીને મારા ભક્તોની સેવા કરે અને સર્વ પ્રાણીઓમાં મારો જ અનુભવ કરે. ॥ ૨૧ ॥

મદર્થેષ્વઙ્ગચેષ્ટા ચ વચસા મદ્ગુણેરણમ્ ।
મય્યર્પણં ચ મનસઃ સર્વકામવિવર્જનમ્ ॥ ૨૨॥

શરીરનાં બધાં અંગોથી મારી સેવા, વાણીથી મારાં ગુણ-ગાન, મનથી મારું જ ચિંતન, સર્વ ઈચ્છાઓનો ત્યાગ કરે. ॥ ૨૨ ॥

મદર્થેઽર્થપરિત્યાગો ભોગસ્ય ચ સુખસ્ય ચ ।
ઈષ્ટં દત્તં હુતં જપ્તં મદર્થં યદ્ વ્રતં તપઃ ॥ ૨૩॥

ધનનો વિનિયોગ મારી સેવામાં, ભોગ-સુખનો ત્યાગ અને યજ્ઞ, દાન, હવન, જપ, વ્રત અને તપ – જે કંઈ કરે તે સર્વ મારી પ્રાપ્તિ માટે જ કરે. ॥ ૨૩ ॥

એવં ધર્મૈર્મનુષ્યાણામુદ્ધવાત્મનિવેદિનામ્ ।
મયિ સઞ્જાયતે ભક્તિઃ કોઽન્યોઽર્થોઽસ્યાવશિષ્યતે ॥ ૨૪॥

હે ઉદ્ધવજી! જે મનુષ્યો આ ધર્મોનું પાલન કરે છે, તેમનાં હૃદયમાં મારી પ્રેમમયી ભક્તિનો ઉદય થાય છે અને જેમને મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ તેમને બીજું શું પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહ્યું? ॥ ૨૪ ॥

યદાઽઽત્મન્યર્પિતં ચિત્તં શાન્તં સત્ત્વોપબૃંહિતમ્ ।
ધર્મં જ્ઞાનં સવૈરાગ્યમૈશ્વર્યં ચાભિપદ્યતે[1] ॥ ૨૫॥

આ પ્રકારના ધર્મોનું પાલન કરવાથી ચિત્તમાં જ્યારે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે અને તે શાંત થઈને પોતાના આત્માને એકમાત્ર મારી સાથે જોડી દે છે, ત્યારે ભક્તને ભક્તિ, ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય આપમેળે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૨૫ ॥

યદર્પિતં તદ્ વિકલ્પે ઇન્દ્રિયૈઃ પરિધાવતિ ।
રજસ્વલં ચાસન્નિષ્ઠં ચિત્તં વિદ્ધિ વિપર્યયમ્ ॥ ૨૬॥

મન જ્યારે અનેક પ્રકારની કલ્પના કરવા લાગે છે ત્યારે એની ઇન્દ્રિયો વિષયો તરફ દોડે છે. તેનું ચિત્ત રજોગુણથી આવૃત્ત થવાને કારણે સ્થિર રહેતું નથી. અને નિષિદ્ધ વિષયોમાં જોડાય છે. ત્યારે તે ભક્તિ, ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય – બધાં નામશેષ થઈ જાય છે. ॥ ૨૬ ॥

ધર્મો મદ્ભક્તિકૃત્ પ્રોક્તો જ્ઞાનં ચૈકાત્મ્યદર્શનમ્ ।
ગુણેષ્વસઙ્ગો વૈરાગ્યમૈશ્વર્યં ચાણિમાદયઃ ॥ ૨૭॥

ઉદ્ધવ! જેનાથી મારી ભક્તિ થાય તે જ ધર્મ છે. જેનાથી બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાનો સાક્ષાત્કાર થાય તે જ જ્ઞાન છે. વિષયોથી અસંગ થવું એ જ વૈરાગ્ય છે અને અણિમાદિ સિદ્ધિઓ જ ઐશ્વર્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

ઉદ્ધવ ઉવાચ

યમઃ કતિવિધઃ પ્રોક્તો નિયમો વારિકર્શન ।
કઃ શમઃ કો દમઃ કૃષ્ણ કા તિતિક્ષા ધૃતિઃ પ્રભો ॥ ૨૮॥

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું – હે રિપુસૂદન શ્રીકૃષ્ણ! યમ અને નિયમના પ્રકાર કેટલા છે? શમ કોને કહેવાય? દમ શું છે? પ્રભો! તિતિક્ષા અને ધૈર્ય કોને કહેવાય? ॥ ૨૮ ॥

કિં દાનં કિં તપઃ શૌર્યં કિં સત્યમૃતમુચ્યતે ।
કસ્ત્યાગઃ કિં ધનં ચેષ્ટં કો યજ્ઞઃ કા ચ દક્ષિણા ॥ ૨૯॥

પુંસઃ કિંસ્વિદ્ બલં શ્રીમન્ ભગો લાભશ્ચ કેશવ ।
કા વિદ્યા હ્રીઃ પરા કા શ્રીઃ કિં સુખં દુઃખમેવ ચ ॥ ૩૦॥

આપ મને દાન, તપ, વીરતા, સત્ય અને ઋતનું પણ સ્વરૂપ જણાવો. ત્યાગ કોને કહેવાય, અભીષ્ટ સંપત્તિ કઈ છે? યજ્ઞ કોને કહે છે? અને દક્ષિણા શું છે? હે કેશવ! પુરુષનું સાચું બળ કયું છે? ભગ કોને કહેવાય? લાભ કઈ વસ્તુ છે? ઉત્તમ વિદ્યા, લજ્જા, શ્રી તથા સુખ અને દુઃખ શું છે? ॥ ૨૯-૩૦ ॥

કઃ પણ્ડિતઃ કશ્ચ મૂર્ખઃ કઃ પન્થા ઉત્પથશ્ચ કઃ ।
કઃ સ્વર્ગો નરકઃ કઃ સ્વિત્ કો બન્ધુરુત કિં ગૃહમ્ ॥ ૩૧॥

પંડિત અને મૂર્ખનાં લક્ષણ કેવાં હોય? સુમાર્ગ અને કુમાર્ગનું શું લક્ષણ છે? સ્વર્ગ અને નરક શું છે? ભાઈબંધુ કોને માનવા જોઈએ? અને ઘર શું છે? ॥ ૩૧ ॥

૧. વા પ્રપદ્યતે ।

ક આઢ્યઃ કો દરિદ્રો વા કૃપણઃ કઃ ક ઈશ્વરઃ ।
એતાન્ પ્રશ્નાન્ મમ બ્રૂહિ વિપરીતાંશ્ચ સત્પતે ॥ ૩૨॥

શ્રીભગવાનુવાચ

અહિંસા સત્યમસ્તેયમસઙ્ગો હ્રીરસઞ્ચયઃ ।
આસ્તિક્યં બ્રહ્મચર્યં ચ મૌનં સ્થૈર્યં ક્ષમાઽભયમ્ ॥ ૩૩॥

શૌચં જપસ્તપો હોમઃ શ્રદ્ધાઽઽતિથ્યં મદર્ચનમ્ ।
તીર્થાટનં પરાર્થેહા તુષ્ટિરાચાર્યસેવનમ્ ॥ ૩૪॥

એતે યમાઃ સનિયમા ઉભયોર્દ્વાદશ સ્મૃતાઃ ।
પુંસામુપાસિતાસ્તાત યથાકામં દુહન્તિ હિ ॥ ૩૫॥

શમો મન્નિષ્ઠતા બુદ્ધેર્દમ ઇન્દ્રિયસંયમઃ ।
તિતિક્ષા દુઃખસંમર્ષો જિહ્વોપસ્થજયો ધૃતિઃ ॥ ૩૬॥

દણ્ડન્યાસઃ પરં દાનં કામત્યાગસ્તપઃ સ્મૃતમ્ ।
સ્વભાવવિજયઃ શૌર્યં[1] સત્યં ચ સમદર્શનમ્ ॥ ૩૭॥

ઋતં ચ સૂનૃતા વાણી કવિભિઃ પરિકીર્તિતા ।
કર્મસ્વસઙ્ગમઃ શૌચં ત્યાગઃ સંન્યાસ ઉચ્યતે ॥ ૩૮॥

ધર્મ ઈષ્ટં ધનં નૃણાં યજ્ઞોઽહં ભગવત્તમઃ ।
દક્ષિણા જ્ઞાનસન્દેશઃ પ્રાણાયામઃ પરં બલમ્ ॥ ૩૯॥

ભગો મ[2] ઐશ્વરો ભાવો લાભો મદ્ભક્તિરુત્તમઃ ।
વિદ્યાઽઽત્મનિ ભિદાબાધો જુગુપ્સા હ્રીરકર્મસુ ॥ ૪૦॥

શ્રીર્ગુણા નૈરપેક્ષ્યાદ્યાઃ સુખં દુઃખસુખાત્યયઃ ।
દુઃખં કામસુખાપેક્ષા પણ્ડિતો બન્ધમોક્ષવિત્ ॥ ૪૧॥

મૂર્ખો દેહાદ્યહંબુદ્ધિઃ પન્થા મન્નિગમઃ સ્મૃતઃ ।
ઉત્પથશ્ચિત્તવિક્ષેપઃ સ્વર્ગઃ સત્ત્વગુણોદયઃ ॥ ૪૨॥

ધનવાન અને નિર્ધન કોને કહે છે? કૃપણ કોણ છે? અને ઈશ્વર કોને કહે છે? હે ભક્ત-વત્સલ પ્રભુ! આપ મારા આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો અને સાથે-સાથે તેનાથી વિરોધી ભાવોની પણ વ્યાખ્યા કરવાની કૃપા કરો. ॥ ૩૨ ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું – 'યમ' બાર છે—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી), અસંગતા, લજ્જા, અપરિગ્રહ આસ્તિકતા, બ્રહ્મચર્ય, મૌન, સ્થિરતા, ક્ષમા અને અભય. 'નિયમ' પણ બાર છે—શૌચ (બહાર અને અંદરની પવિત્રતા), જપ, તપ, હવન, શ્રદ્ધા, અતિથિ-સેવા, મારી પૂજા, તીર્થયાત્રા, પરોપકાર, સંતોષ અને ગુરુસેવા. આ પ્રમાણે યમ અને નિયમ બન્નેની સંખ્યા બાર-બાર છે. સકામ અને નિષ્કામ બન્ને પ્રકારના સાધકો માટે આ ઉપયોગી છે. ઉદ્ધવજી! જે મનુષ્યો આ યમ-નિયમનું પાલન કરે છે તેમને સાધકની ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગ અને મોક્ષ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૩-૩૫ ॥

બુદ્ધિનું મારામાં જોડાઈ જવું એ જ 'શમ' છે. ઇન્દ્રિયોના સંયમનું નામ 'દમ' છે. દુઃખ સહન કરવું એ 'તિતિક્ષા' છે. જીભ અને જનનેન્દ્રિય પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ 'ધૈર્ય' છે. ॥ ૩૬ ॥

કોઈનો દંડ ન કરવો અને બધાને અભય કરવા એ પરમ 'દાન' છે. કામનાઓનો ત્યાગ કરવો એ જ 'તપ' છે. પોતાની વાસનાઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ જ 'વીરતા' છે. સર્વત્ર સમસ્વરૂપ, સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનું દર્શન એ જ 'સત્ય' છે. ॥ ૩૭ ॥

આ જ પ્રમાણે સત્ય અને મધુર ભાષણને જ મહાત્માઓ 'ઋત' કહે છે. કર્મોમાં આસક્ત ન થવું એ 'શૌચ' છે. કામનાઓનો ત્યાગ જ સાચો 'સંન્યાસ' છે. ॥ ૩૮ ॥

ધર્મ જ મનુષ્યનું અભીષ્ટ 'ધન' છે. હું પરમેશ્વર જ 'યજ્ઞ' છું. જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો એ જ 'દક્ષિણા' છે. પ્રાણાયામ જ શ્રેષ્ઠ 'બળ' છે. ॥ ૩૯ ॥

મારું ઐશ્વર્ય જ 'ભગ' છે. મારી શ્રેષ્ઠ ભક્તિ એ જ ઉત્તમ 'લાભ' છે. સાચી 'વિદ્યા' એ જ છે જેનાથી બ્રહ્મ અને આત્માનો ભેદ દૂર થઈ જાય. પાપથી ઘૃણા એ જ 'લજ્જા' છે. ॥ ૪૦ ॥

નિરપેક્ષતા વગેરે ગુણો જ શરીરનું સાચું સૌન્દર્ય – 'શ્રી' છે. દુઃખ અને સુખ - બન્નેની ભાવના હંમેશને માટે નષ્ટ થઈ જવી એ જ 'સુખ' છે. વિષયભોગોની કામના એ જ 'દુઃખ' છે. જે બંધન અને મોક્ષના તત્ત્વને જાણે છે તે જ 'પંડિત' છે. ॥ ૪૧ ॥

શરીર વગેરેમાં જેનું 'હુંપણું' છે તે જ 'મૂર્ખ' છે. જે સંસાર તરફથી નિવૃત્ત કરાવીને મારી પ્રાપ્તિ કરાવી દે તે સાચો 'સુમાર્ગ' છે. ચિત્તની બહિર્મુખતા જ 'કુમાર્ગ' છે. સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ જ 'સ્વર્ગ' અને હે મિત્ર! તમોગુણની વૃદ્ધિ જ 'નરક' છે. ગુરુ જ સાચો 'ભાઈ-બંધુ' છે અને એ ગુરુ હું છું. આ

૧. સત્યં શૌર્યં ચ । ૨. મહેશ્વરો ।

નરકસ્તમઉન્નાહો બન્ધુર્ગુરુરહં સખે ।
ગૃહં શરીરં માનુષ્યં ગુણાઢ્યો હ્યાઢ્ય ઉચ્યતે ॥ ૪૩॥

મનુષ્યશરીર જ સાચું 'ઘર' છે તથા સાચો 'ધનવાન' એ છે જે ગુણસંપન્ન છે - જેની પાસે ગુણોનો ખજાનો છે. ॥ ૪૨-૪૩ ॥

દરિદ્રો યસ્ત્વસન્તુષ્ટઃ કૃપણો યોઽજિતેન્દ્રિયઃ ।
ગુણેષ્વસક્તધીરીશો ગુણસઙ્ગો વિપર્યયઃ ॥ ૪૪॥

જેના ચિત્તમાં અસંતોષ છે, અભાવનો બોધ છે, તે જ 'દરિદ્ર' છે. જે જિતેન્દ્રિય નથી તે જ 'કૃપણ' છે. સમર્થ, સ્વતંત્ર અને 'ઈશ્વર' તે છે જેની ચિત્તવૃત્તિ વિષયોમાં આસક્ત નથી. આનાથી વિપરીત, જે વિષયોમાં આસક્ત છે તે જ હંમેશાં 'અસમર્થ' છે. ॥ ૪૪ ॥

એત ઉદ્ધવ તે પ્રશ્નાઃ સર્વે સાધુ નિરૂપિતાઃ ।
કિં વર્ણિતેન બહુના લક્ષણં ગુણદોષયોઃ ।
ગુણદોષદર્શિર્દોષો ગુણસ્તૂભયવર્જિતઃ ॥ ૪૫॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! તમે જેટલા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા તેમનો ઉત્તર મેં આપી દીધો; આ બધું સમજી લેવાથી મોક્ષમાર્ગ સુલભ બની જાય છે. હું તમને ગુણ અને દોષોનાં લક્ષણ અલગ-અલગ ક્યાં સુધી કહું? બધાનો સારાંશ એટલામાં જ સમજી લો કે ગુણો અને દોષો પર દૃષ્ટિ જવી સૌથી મોટો દોષ છે. અને ગુણ-દોષ પરથી દૃષ્ટિ હટાવીને પોતાના શાંત નિઃસંકલ્પ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહેવું - એ જ સૌથી મોટો 'ગુણ' છે. ॥ ૪૫ ॥

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે એકોનવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૯ ॥
અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત ઓગણીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

વીસમો અધ્યાય

જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ

ઉદ્ધવ ઉવાચ

વિધિશ્ચ પ્રતિષેધશ્ચ નિગમો હીશ્વરસ્ય તે ।
અવેક્ષતેઽરવિન્દાક્ષ ગુણં દોષં ચ કર્મણામ્ ॥ ૧॥

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું – કમળનયન શ્રીકૃષ્ણ! (હમણાં આપે અગાઉના અધ્યાયમાં કહ્યું કે, ગુણ-દોષો પર દૃષ્ટિ ન જવી એ જ સૌથી મોટો 'ગુણ' છે. આ સંબંધમાં મને શંકા થઈ રહી છે કે) કર્મોના દોષ અને ગુણોનું વર્ણન વેદોમાં જ કરેલું છે અને તેમના વિધિ-નિષેધની ચર્ચા પણ તેમાં જ છે, જ્યારે વેદ તો આપ - ઈશ્વરની જ વાણી છે. ॥ ૧ ॥

વર્ણાશ્રમવિકલ્પં ચ પ્રતિલોમાનુલોમજમ્ ।
દ્રવ્યદેશવયઃકાલાન્ સ્વર્ગં નરકમેવ ચ ॥ ૨॥

વેદો દ્વારા જ વર્ણાશ્રમના ભેદ, પ્રતિલોમ (કનિષ્ઠ વર્ણના વ્યક્તિનાં ઉચ્ચવર્ણની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાં.) અને અનુલોમ (ઉચ્ચ વર્ણના વ્યક્તિનાં કનિષ્ઠ વર્ણની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાં)—આવાં લગ્નોથી ઉત્પન્ન વર્ણસંકર સંતતિ, દ્રવ્ય, દેશ, આયુ, કાલ, સ્વર્ગ, અને નરક આ બધાંમાં ભેદનું જ્ઞાન થાય છે. ॥ ૨ ॥

ગુણદોષભિદાદૃષ્ટિમન્તરેણ વચસ્તવ ।
નિઃશ્રેયસં કથં નૃણાં નિષેધવિધિલક્ષણમ્ ॥ ૩॥

આ પ્રમાણે વિધિ-નિષેધનું લક્ષણ બતાવનાર આપની જ વેદવાણીમાં ગુણ-દોષ વિશે પણ કહ્યું છે, તો જ્યાં સુધી ગુણ-દોષને મનુષ્યો સમજશે નહિ ત્યાં સુધી તેમનું કલ્યાણ કઈ રીતે થશે? ॥ ૩ ॥

પિતૃદેવમનુષ્યાણાં વેદશ્ચક્ષુસ્તવેશ્વર ।
શ્રેયસ્ત્વનુપલબ્ધેઽર્થે સાધ્યસાધનયોરપિ ॥ ૪॥

હે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર! વેદ જ પિતૃઓ, દેવો, મનુષ્યોને માટે કલ્યાણકારી માર્ગનાં પથદર્શક નેત્ર છે, જે આ વેદરૂપી નેત્રોને જાણતો નથી તે કલ્યાણ શું છે, સાધ્ય શું છે, સાધન શું છે એ જાણી શકતો નથી. ॥ ૪ ॥

ગુણદોષભિદાદૃષ્ટિર્નિગમાત્તે[1] ન હિ સ્વતઃ ।
નિગમેનાપવાદશ્ચ[2] ભિદાયા ઇતિ હ ભ્રમઃ ॥ ૫॥

ગુણ-દોષના ભેદ પણ આપની વેદવાણી દ્વારા જ કરવામાં આવ્યા છે. આ કોઈની માત્ર કલ્પના નથી અને વેદો દ્વારા જ ગુણ-દોષની દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે, પોતાની મેળે થઈ નથી. આથી મને શંકા થઈ રહી છે. ॥ ૫ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

યોગાસ્ત્રયો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયોવિધિત્સયા ।
જ્ઞાનં કર્મ ચ ભક્તિશ્ચ નોપાયોઽન્યોઽસ્તિ કુત્રચિત્ ॥ ૬॥

શ્રીભગવાને કહ્યું — પ્રિય ઉદ્ધવ! મેં જ વેદોમાં અને બીજે પણ મનુષ્યોનું કલ્યાણ કરવા માટે અધિકારી-ભેદથી ત્રણ પ્રકારના યોગનો ઉપદેશ કર્યો છે. તે છે - જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ. મનુષ્યના પરમ કલ્યાણ માટે આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય ક્યાંય પણ નથી. ॥ ૬ ॥

નિર્વિણ્ણાનાં જ્ઞાનયોગો ન્યાસિનામિહ કર્મસુ ।
તેષ્વનિર્વિણ્ણચિત્તાનાં કર્મયોગસ્તુ કામિનામ્ ॥ ૭॥

ઉદ્ધવજી! જે લોકો કર્મો અને તેનાં ફળથી વિરક્ત થઈ ગયા છે અને તેમનો ત્યાગ કરી ચૂક્યા છે, તે જ્ઞાનયોગના અધિકારી છે. આથી ઉલટું, જેમના ચિત્તમાં કર્મો અને તેમનાં ફળથી વૈરાગ્ય થયો નથી, તેમનામાં દુઃખબુદ્ધિ થઈ નથી તેવા સકામ મનુષ્યો કર્મયોગના અધિકારી છે. ॥ ૭ ॥

યદૃચ્છયા મત્કથાદૌ જાતશ્રદ્ધસ્તુ યઃ પુમાન્ ।
ન નિર્વિણ્ણો નાતિસક્તો ભક્તિયોગોઽસ્ય સિદ્ધિદઃ ॥ ૮॥

જે પુરુષો ન તો અત્યંત વિરક્ત છે કે ન અત્યંત આસક્ત છે તથા કોઈ પૂર્વજન્મના શુભકર્મથી સૌભાગ્યવશ મારી લીલા-કથાઓમાં જેમની શ્રદ્ધા થઈ ગઈ છે, તેઓ ભક્તિયોગના અધિકારી છે. આવા પુરુષોને ભક્તિયોગ દ્વારા જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ॥ ૮ ॥

તાવત્ કર્માણિ કુર્વીત ન નિર્વિદ્યેત યાવતા ।
મત્કથાશ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધા યાવન્ન જાયતે ॥ ૯॥

કર્મ સંબંધી જેટલાં પણ વિધિ-નિષેધ છે, તે પ્રમાણે ત્યાં સુધી કર્મ કરવું જોઈએ, જ્યાં સુધી કર્મમય જગત અને તેનાથી પ્રાપ્ત થનારાં સ્વર્ગાદિ સુખોથી વૈરાગ્ય ન થઈ જાય અર્થાત્ મારી લીલા-કથાઓના શ્રવણ-કીર્તનમાં શ્રદ્ધા ન થઈ જાય. ॥ ૯ ॥

સ્વધર્મસ્થો યજન્ યજ્ઞૈરનાશીઃકામ ઉદ્ધવ ।
ન યાતિ સ્વર્ગનરકૌ યદ્યન્યન્ન સમાચરેત્ ॥ ૧૦॥

ઉદ્ધવ! આ પ્રમાણે જે મનુષ્ય પોતાના વર્ણાશ્રમને અનુકૂળ ધર્માચરણ કરતો રહીને યજ્ઞો દ્વારા, કોઈ પણ આશા-તૃષ્ણા ન રાખતાં મારી આરાધના કરતો રહે અને નિષિદ્ધ કર્મો છોડીને કેવળ વિહિત કર્મોનું જ આચરણ કરે તો તેને સ્વર્ગ અથવા નરકમાં જવું પડતું નથી. ॥ ૧૦ ॥

અસ્મિઁલ્લોકે વર્તમાનઃ સ્વધર્મસ્થોઽનઘઃ શુચિઃ ।
જ્ઞાનં વિશુદ્ધમાપ્નોતિ મદ્ભક્તિં વા યદૃચ્છયા ॥ ૧૧॥

પોતાના ધર્મમાં નિષ્ઠા ધરાવનાર પુરુષનાં પાપો નાશ પામે છે અને તે નિષ્પાપ અર્થાત્ પવિત્ર થઈ જાય છે. તે આ લોકમાં વ્યવહાર આદિ કરતો રહીને વિશુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને અનાયાસ જ મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૧૧ ॥

સ્વર્ગિણોઽપ્યેતમિચ્છન્તિ લોકં નિરયિણસ્તથા ।
સાધકં જ્ઞાનભક્તિભ્યામુભયં તદસાધકમ્ ॥ ૧૨॥

આ મનુષ્ય-શરીર અત્યંત દુર્લભ છે. સ્વર્ગના દેવતાઓ પણ તેને ઇચ્છે છે અને નરકના જીવો પણ મનુષ્ય-શરીરની કામના કરે છે. જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગના સાધકો પણ મનુષ્ય-શરીરની કામના કરે છે, કેમકે, સ્વર્ગ અથવા નરક બન્ને સ્થાનોમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે તો માત્ર મનુષ્ય-શરીરમાં જ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

૧. ૦નિયમાત્ તે । ૨. નિયમેનાપવાદશ્ચ ।

ન નરઃ સ્વર્ગતિં કાઙ્ક્ષેન્નારકીં વા વિચક્ષણઃ ।
નેમં લોકં ચ કાઙ્ક્ષેત દેહાવેશાત્ પ્રમાદ્યતિ ॥ ૧૩॥

વિવેકી પુરુષે સ્વર્ગ, નરક અથવા આ લોકની કોઈ પણ કામના ન કરવી જોઈએ, એટલું જ નહિ, આ મનુષ્ય-શરીર શ્રેષ્ઠ છે, માટે ફરી હું મનુષ્ય થાઉં એવી પણ ઈચ્છા ન કરવી જોઈએ. કારણ કે, કોઈ પણ દેહાસક્તિ રાખવાથી મનુષ્ય પ્રમાદી બને છે અને તેનું પતન થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

એતદ્[1] વિદ્વાન્ પુરા મૃત્યોરભવાય ઘટેત સઃ ।
અપ્રમત્ત ઈદં જ્ઞાત્વા મર્ત્યમપ્યર્થસિદ્ધિદમ્ ॥ ૧૪॥

તેથી સાવધાન થઈને વિવેક દ્વારા એવું સમજીને કે, આ શરીર મરણધર્મી હોવા છતાં પણ પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરાવનારું છે. આવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને મૃત્યુ આવે તે પહેલાં જ આત્મકલ્યાણ કરી લેવું જોઈએ. ॥ ૧૪ ॥

છિદ્યમાનં યમૈરેતૈઃ કૃતનીડં વનસ્પતિમ્ ।
ખગઃ સ્વકેતમુત્સૃજ્ય ક્ષેમં યાતિ હ્યલમ્પટઃ ॥ ૧૫॥

અહોરાત્રૈશ્છિદ્યમાનં બુદ્ધ્વાઽઽયુર્ભયવેપથુઃ ।
મુક્તસઙ્ગઃ પરં બુદ્ધ્વા નિરીહ ઉપશામ્યતિ ॥ ૧૬॥

આ શરીર એક વૃક્ષ છે. તેમાં માળો બનાવીને જીવરૂપી પક્ષી રહે છે. તેને યમરાજના દૂતો પ્રતિક્ષણ કાપી રહ્યા છે. જેમ પક્ષી કપાઈ રહેલાં વૃક્ષને છોડીને ઊડી જાય છે એ જ પ્રમાણે આ મનુષ્ય-શરીરને કાળ રાત-દિવસ ખૂબ જ ત્વરાથી કાપી રહ્યો છે. જે મનુષ્ય કાળની આ ક્રિયા જોઈને ભયભીત થઈને કામનાશૂન્ય થઈ જાય છે તે જ પરમાત્મતત્ત્વને જાણીને શાંતાત્મા થાય છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧૫-૧૬ ॥

નૃદેહમાદ્યં સુલભં સુદુર્લભં
પ્લવં સુકલ્પં ગુરુકર્ણધારમ્ ।
મયાનુકૂલેન નભસ્વતેરિતં
પુમાન્ ભવાબ્ધિં ન તરેત્ સ આત્મહા ॥ ૧૭॥

સર્વ પ્રથમ વાત તો એ છે કે આ મનુષ્ય-શરીર અત્યંત દુર્લભ છે તેમ છતાં મારી અપાર કૃપાથી તે સુલભ થઈ ગયું છે. સંસાર-સાગરથી પાર ઊતરવા માટે મનુષ્યશરીર જ એક દૃઢ નૌકા છે. ગુરુદેવ તે નૌકાના કર્ણધાર છે. અનુકૂળ વાયુ બનીને તેને હું ચલાવું છું. મારી આટલી કૃપા હોવા છતાં પણ જે આ સંસાર-સાગરથી પાર ન ઊતરે તો એવું જ માનવું જોઈએ કે, તે સ્વયં જ પોતાના આત્માની હત્યા કરી રહ્યો છે. ॥ ૧૭ ॥

યદાઽઽરમ્ભેષુ નિર્વિણ્ણો વિરક્તઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।
અભ્યાસેનાત્મનો યોગી ધારયેદચલં મનઃ ॥ ૧૮॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! જ્યારે મનુષ્ય કર્મોમાં દુઃખનો અનુભવ કરીને તેનાથી નિવૃત્ત થઈ જાય, ત્યારે તેણે જિતેન્દ્રિયતાપૂર્વક યોગમાં સ્થિત થઈ જવું જોઈએ અને અભ્યાસ - આત્માનુસંધાન દ્વારા પોતાનું મન મુજ પરમાત્મામાં એકાગ્ર કરવું જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

ધાર્યમાણં મનો યર્હિ ભ્રામ્યદાશ્વનવસ્થિતમ્ ।
અતન્દ્રિતોઽનુરોધેન માર્ગેણાત્મવશં નયેત્ ॥ ૧૯॥

ધ્યાનના સમયે મન ચંચળ બનીને આમ-તેમ ભટકવા લાગે, ત્યારે તુરત સાવધાનીથી તેને પકડીને, મનાવીને, સમજાવી-ફોસલાવીને પોતાના વશમાં કરવું. ॥ ૧૯ ॥

૧. એવં ।

મનોગતિં ન વિસૃજેજ્જિતપ્રાણો જિતેન્દ્રિયઃ ।
સત્ત્વસમ્પન્નયા બુદ્ધ્યા મન આત્મવશં નયેત્ ॥ ૨૦॥

સાધક ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણોને પોતાના વશમાં રાખે અને મનને એક ક્ષણ માટે પણ છૂટું ન મૂકે. મનની એક-એક ચાલ અને પ્રત્યેક હરકતને જોતો રહે. આ પ્રમાણે સાત્ત્વિક બુદ્ધિ દ્વારા ધીરે-ધીરે મનને પોતાને વશ કરી લેવું. ॥ ૨૦ ॥

એષ વૈ પરમો યોગો મનસઃ સઙ્ગ્રહઃ સ્મૃતઃ ।
હૃદયજ્ઞત્વમન્વિચ્છન્ દમ્યસ્યેવાર્વતો મુહુઃ ॥ ૨૧॥

ઘોડો નિરંકુશ છે. તેને વશમાં કરવાની જરૂર છે. યુક્તિપૂર્વક તે જે રીતે વશમાં થઈ જાય છે તે જ પ્રમાણે મનના ભાવોને જાણીને મનને વશમાં કરવાની જરૂર છે. મન સારી રીતે વશમાં થઈ જાય ત્યારે જ પરમ યોગ થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

સાઙ્ખ્યેન સર્વભાવાનાં પ્રતિલોમાનુલોમતઃ ।
ભવાપ્યયાવનુધ્યાયેન્મનો યાવત્ પ્રસીદતિ ॥ ૨૨॥

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિથી લઈને શરીર સુધી સૃષ્ટિનો જે ક્રમ બતાવવામાં આવ્યો છે, તે પ્રમાણે સૃષ્ટિ-ચિંતન કરવું જોઈએ અને જે રીતે શરીર વગેરેનો પ્રકૃતિમાં લય બતાવવામાં આવ્યો છે, તે પ્રમાણે લય-ચિંતન કરવું જોઈએ. આ ક્રમ ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવો જોઈએ જ્યાં સુધી મન શાંત અને સ્થિર ન થઈ જાય. ॥ ૨૨ ॥

નિર્વિણ્ણસ્ય વિરક્તસ્ય પુરુષસ્યોક્તવેદિનઃ ।
મનસ્ત્યજતિ દૌરાત્મ્યં[1] ચિન્તિતસ્યાનુચિન્તયા ॥ ૨૩॥

જે પુરુષ સંસારથી વિરક્ત થઈ ગયો છે અને જેને સંસારના પદાર્થોમાં દુઃખબુદ્ધિ થઈ ગઈ છે, તે પોતાના ગુરુજનોના ઉપદેશને સારી રીતે સમજીને સતત પોતાના ચિંતનમાં જ સંલગ્ન રહે છે. આ અભ્યાસથી ખૂબ જલદી જ તેનું મન ચંચળતા છોડી દે છે. ॥ ૨૩ ॥

યમાદિભિર્યોગપથૈરાન્વીક્ષિક્યા ચ વિદ્યયા ।
મમાર્ચોપાસનાભિર્વા નાન્યૈર્યોગ્યં[2] સ્મરેન્મનઃ ॥ ૨૪॥

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે યોગમાર્ગોથી, આત્મવિદ્યાથી તથા મારી પરાભક્તિથી તથા મારી ઉપાસના અર્થાત્ ભક્તિયોગથી મન પરમાત્માનું ચિંતન કરવા માંડે છે, આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ॥ ૨૪ ॥

યદિ કુર્યાત્ પ્રમાદેન યોગી કર્મ વિગર્હિતમ્ ।
યોગેનૈવ દહેદંહો નાન્યત્ તત્ર કદાચન ॥ ૨૫॥

ઉદ્ધવજી! આમ તો યોગી કોઈ નિંદિત કર્મ કરતો નથી. પરંતુ ક્યારેક તેનાથી પ્રમાદવશ કોઈ અપરાધ થઈ જાય તો તે યોગ દ્વારા જ તે પાપને ભસ્મ કરી લે. તેના માટે બીજું કોઈ કર્મ ન કરે. ॥ ૨૫ ॥

સ્વે સ્વેઽધિકારે યા નિષ્ઠા સ ગુણઃ પરિકીર્તિતઃ ।
કર્મણાં જાત્યશુદ્ધાનામનેન નિયમઃ કૃતઃ ।
ગુણદોષવિધાનેન સઙ્ગાનાં ત્યાજનેચ્છયા ॥ ૨૬॥

શાસ્ત્રે બતાવેલા પોતપોતાના અધિકારનું આચરણ કરવું એ જ ગુણ છે. પરંતુ જે કર્મ પોતાના માટે નથી (બીજાના માટે છે) તે કરવાથી દોષ લાગે છે. કર્મો સ્વભાવથી જ અશુદ્ધ છે. માટે કર્મોનો સંગ ત્યજવાની ઇચ્છાથી (વેદોએ) તેમાં ગુણ-દોષનું વિધાન કરીને તેમનું નિયમન કર્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

૧. દૌર્ભાગ્યં । ૨. યોગં ।

જાતશ્રદ્ધો મત્કથાસુ નિર્વિણ્ણઃ સર્વકર્મસુ ।
વેદ દુઃખાત્મકાન્ કામાન્ પરિત્યાગેઽપ્યનીશ્વરઃ ॥ ૨૭॥

તતો ભજેત માં પ્રીતઃ શ્રદ્ધાલુર્દઢનિશ્ચયઃ ।
જુષમાણશ્ચ તાન્ કામાન્ દુઃખોદર્કાંશ્ચ ગર્હયન્ ॥ ૨૮॥

પ્રોક્તેન ભક્તિયોગેન[1] ભજતો માઽસકૃન્મુનેઃ ।
કામા હૃદય્યા નશ્યન્તિ સર્વે મયિ હૃદિ સ્થિતે ॥ ૨૯॥

ભિદ્યતે હૃદયગ્રન્થિશ્છિદ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।
ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ મયિ દૃષ્ટેઽખિલાત્મનિ ॥ ૩૦॥

તસ્માન્મદ્ભક્તિયુક્તસ્ય યોગિનો વૈ મદાત્મનઃ[2] ।
ન જ્ઞાનં ન ચ વૈરાગ્યં પ્રાયઃ શ્રેયો ભવેદિહ ॥ ૩૧॥

યત્ કર્મભિર્યત્તપસા જ્ઞાનવૈરાગ્યતશ્ચ યત્ ।
યોગેન દાનધર્મેણ શ્રેયોભિરિતરૈરપિ ॥ ૩૨॥

સર્વં મદ્ભક્તિયોગેન મદ્ભક્તો લભતેઽઞ્જસા ।
સ્વર્ગાપવર્ગં મદ્ધામ કથઞ્ચિદ્ યદિ વાઞ્છતિ ॥ ૩૩॥

ન કિઞ્ચિત્ સાધવો ધીરા ભક્તા હ્યેકાન્તિનો મમ ।
વાઞ્છન્ત્યપિ મયા દત્તં કૈવલ્યમપુનર્ભવમ્ ॥ ૩૪॥

નૈરપેક્ષ્યં પરં પ્રાહુર્નિઃશ્રેયસમનલ્પકમ્[3] ।
તસ્માન્નિરાશિષો ભક્તિર્નિરપેક્ષસ્ય મે ભવેત્ ॥ ૩૫॥

ન મય્યેકાન્તભક્તાનાં ગુણદોષોદ્ભવા ગુણાઃ ।
સાધૂનાં સમચિત્તાનાં બુદ્ધેઃ પરમુપેયુષામ્ ॥ ૩૬॥

એવમેતાન્ મયાઽઽદિષ્ટાનનુતિષ્ઠન્તિ મે પથઃ ।
ક્ષેમં વિન્દન્તિ મત્સ્થાનં યદ્ બ્રહ્મ પરમં વિદુઃ ॥ ૩૭॥

મારી કથામાં શ્રદ્ધા રાખવી. બધાં કર્મોથી વૈરાગ્ય લઈ લેવો. કર્મોનો ત્યાગ કરવામાં અસમર્થ હોય તો બધાં કર્મો દુઃખનાં કારણ છે એવું સમજીને તેનાથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાં પોતાના નિશ્ચયને દૃઢ કરીને શ્રદ્ધા-પ્રેમથી મારું ભજન કરવું. કામનાઓનો નાશ ન થઈ શક્યો તો તેનાં દુઃખદાયી પરિણામો અને તે તે વિષયોની નિંદા કરતાં રહીને તેનું સેવન કરવું. આવું કરવાથી કર્મો પ્રત્યે વૈરાગ્ય થઈ જશે. ॥ ૨૭-૨૮ ॥

આ પ્રમાણે મારા બતાવેલા ભક્તિમાર્ગ દ્વારા નિરંતર મારું ભજન કરવાથી હું તે ભક્તના હૃદયમાં આવીને બેસી જાઉં છું અને મારી ઉપસ્થિતિથી જ તેના હૃદયની સઘળી વાસનાઓ તેના મૂળ સાથે નષ્ટ થઈ જાય છે. ॥ ૨૯ ॥

આ પ્રમાણે જ્યારે તે ભક્તને મુજ સર્વાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે ત્યારે તેના હૃદયની ગ્રંથિ તૂટી જાય છે, તેના બધા સંશયો છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય છે અને કર્મ-વાસના સંપૂર્ણપણે ક્ષીણ થઈ જાય છે. ॥ ૩૦ ॥

તેથી જે યોગી મારા ભક્તિયુક્ત ચિંતનમાં મગ્ન રહે છે તેના માટે જ્ઞાન-વૈરાગ્યની આવશ્યકતા નથી રહેતી. તેનું કલ્યાણ તો પ્રાયઃ મારી ભક્તિ દ્વારા જ થઈ જાય છે. ॥ ૩૧ ॥

કર્મ, તપ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગાભ્યાસ, દાન, ધર્મ અને બીજાં કલ્યાણપ્રદ સાધનો વડે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે બધું મારો ભક્ત મારા ભક્તિયોગના પ્રભાવથી સ્વર્ગ, મોક્ષ અથવા મારું પરમધામ – જે ઇચ્છે તે તેને સહજમાં જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૩૨-૩૩ ॥

મારા અનન્ય પ્રેમી અને ધૈર્યવાન સાધુ ભક્તો સ્વયં તો કશું ઇચ્છતા જ નથી. જો હું તેમને કૈવલ્ય મોક્ષ પણ આપી દઉં તો તે પણ તેઓ લેવા ઇચ્છતા નથી. ॥ ૩૪ ॥

કોઈ જ ઇચ્છા ન રાખવી એ પરમકલ્યાણ માટે, સર્વોત્તમ સાધન છે. તેથી જેને કોઈ પણ કામના કે અપેક્ષા નથી તે જ મારી ભક્તિ કરી શકે છે. ॥ ૩૫ ॥

મારા અનન્ય પ્રેમી ભક્તોનો અને તે સમદર્શી મહાત્માઓનો કે જેઓ બુદ્ધિથી અતીત પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા છે, તેમનો વિધિ-નિષેધ દ્વારા થનારાં પુણ્ય-પાપ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. ॥ ૩૬ ॥

આ પ્રમાણે જે લોકો મારા દ્વારા કહેવાયેલા આ જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મમાર્ગનો આશ્રય લે છે તેઓ પરબ્રહ્મતત્ત્વને જાણીને મારા પરમ ધામને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૭ ॥

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે વિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૦ ॥

અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત વીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

૧. પ્રોક્તેન વિધિના યસ્ય ભજતો માં મહામતે । ૨. મહાત્મનઃ । ૩. ઽમકલ્પકમ્ ।

એકવીસમો અધ્યાય

ગુણ-દોષની વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ અને રહસ્ય

શ્રીભગવાનુવાચ

ય એતાન્ મત્પથો હિત્વા ભક્તિજ્ઞાનક્રિયાત્મકાન્ ।
ક્ષુદ્રાન્ કામાંશ્ચલૈઃ પ્રાણૈર્જુષન્તઃ સંસરન્તિ તે ॥ ૧॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે – પ્રિય ઉદ્ધવ! મને પ્રાપ્ત કરવાના ત્રણ માર્ગ છે - ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ. આ ત્રણ માર્ગને છોડીને ચંચળ ઇન્દ્રિયો દ્વારા તુચ્છ ભોગો ભોગવનારા વારંવાર જન્મ-મૃત્યુરૂપી સંસારના ચક્કરમાં ભટક્યા કરે છે. ॥ ૧ ॥

સ્વે સ્વેઽધિકારે યા નિષ્ઠા સ ગુણઃ પરિકીર્તિતઃ ।
વિપર્યયસ્તુ દોષઃ સ્યાદુભયોરેષ નિશ્ચયઃ ॥ ૨॥

પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે ધર્મમાં દૃઢ નિષ્ઠા રાખવી એને જ ગુણ માનવામાં આવ્યો છે અને તેનાથી વિપરીત અનધિકાર ચેષ્ટા કરવી એ દોષ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ગુણ અને દોષ બન્નેની વ્યવસ્થા અધિકાર પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, કોઈ વસ્તુ પ્રમાણે નહીં. તેથી સ્વધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. ॥ ૨ ॥

શુદ્ધ્યશુદ્ધી વિધીયેતે સમાનેષ્વપિ વસ્તુષુ ।
દ્રવ્યસ્ય વિચિકિત્સાર્થં ગુણદોષૌ શુભાશુભૌ ॥ ૩॥

બધી વસ્તુઓ તાત્ત્વિકરૂપે સમાન છે, પરંતુ દ્રવ્યના ગુણદોષ, શુભ-અશુભ વગેરેનો વિચાર કરીને તે વસ્તુનો નિર્ણય આપવામાં આવે છે કે તે શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ. ॥ ૩ ॥

ધર્માર્થં વ્યવહારાર્થં યાત્રાર્થમિતિ ચાનઘ ।
દર્શિતોઽયં મયાઽઽચારો ધર્મમુદ્વહતાં ધુરમ્ ॥ ૪॥

હે નિષ્પાપ ઉદ્ધવ! આ શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો નિર્ણય ધર્મના આધારે લેવાય છે. વ્યવહાર અને શરીર-નિર્વાહ માટે જ તેની વ્યવસ્થા છે. ધર્મની મર્યાદાનું પાલન કરવા માટે મેં જ આ ધર્મનો આચાર કહ્યો છે. ॥ ૪ ॥

ભૂમ્યમ્બ્વગ્ન્યનિલાકાશા[1] ભૂતાનાં પઞ્ચ ધાતવઃ ।
આબ્રહ્મસ્થાવરાદીનાં શારીરા આત્મસંયુતાઃ ॥ ૫॥

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ – આ પંચભૂત જ, બ્રહ્માથી માંડીને પર્વતો અને વૃક્ષો સુધી બધાં પ્રાણીઓનાં શરીરનાં મૂળ કારણ છે, આત્મા બધાંનો એક જ છે, તેથી આત્માની દૃષ્ટિથી પણ બધા સમાન છે. ॥ ૫ ॥

વેદેન નામરૂપાણિ વિષમાણિ સમેષ્વપિ ।
ધાતુષૂદ્ધવ કલ્પ્યન્તે એતેષાં સ્વાર્થસિદ્ધયે ॥ ૬॥

હે ઉદ્ધવ! પંચભૂત તો બધામાં સરખાં છે. વેદોએ તેમનાં નામ અને રૂપ જુદાં જુદાં બતાવ્યાં છે. આ બધાંમાં સજાતીય-વિજાતીય સ્વગત ભેદોની રચના કરી છે. તેમનાં જુદા-જુદા નામ-રૂપ બતાવ્યાં છે. આ બધું તે પદાર્થોના વ્યવહાર માટે જ છે. ॥ ૬ ॥

દેશકાલાદિભાવાનાં વસ્તૂનાં મમ સત્તમ ।
ગુણદોષૌ વિધીયેતે નિયમાર્થં હિ કર્મણામ્ ॥ ૭॥

હે સાધુશ્રેષ્ઠ ઉદ્ધવ! દેશ-કાળ વગેરે પદાર્થો અને પદાર્થોના સંબંધમાં જે ગુણ-દોષનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે કર્મ નિયમિતરૂપે થાય તે માટે ગુણદોષરૂપે બતાવ્યું છે. ॥ ૭ ॥

અકૃષ્ણસારો દેશાનામબ્રહ્મણ્યોઽશુચિર્ભવેત્ ।
કૃષ્ણસારોઽપ્યસૌવીરકીકટાસંસ્કૃતેરિણમ્ ॥ ૮॥

એ દેશ અપવિત્ર છે, જેમાં કૃષ્ણસાર મૃગ ન હોય અને જ્યાં બ્રાહ્મણભક્ત ન રહેતા હોય. કૃષ્ણસાર મૃગ હોવા છતાં પણ જ્યાં સંતપુરુષ ન રહેતા હોય, તે પ્રદેશોને છોડીને કીકટ વગેરે દેશો અપવિત્ર જ છે. આ સિવાય જ્યાં સજ્જન લોકો રહેતા નથી તે તથા ઊસર વગેરે ભૂમિ પણ અપવિત્ર છે. ॥ ૮ ॥

૧. ભૂમ્યગ્ન્યમ્બ્વનિલાકાશા ।

કર્મણ્યો ગુણવાન્ કાલો દ્રવ્યતઃ સ્વત એવ વા ।
યતો નિવર્તતે કર્મ સ દોષોઽકર્મકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૯॥

દ્રવ્યસ્ય શુદ્ધ્યશુદ્ધી ચ દ્રવ્યેણ વચનેન ચ ।
સંસ્કારેણાથ કાલેન મહત્ત્વાલ્પતયાઽથવા ॥ ૧૦॥

શક્ત્યાઽશક્ત્યાઽથવા બુદ્ધ્યા સમૃદ્ધ્યા ચ યદાત્મને ।
અઘં કુર્વન્તિ હિ યથા[1] દેશાવસ્થાનુસારતઃ ॥ ૧૧॥

ધાન્યદાર્વસ્થિતન્તૂનાં રસતૈજસચર્મણામ્ ।
કાલવાય્વગ્નિમૃત્તોયૈઃ પાર્થિવાનાં યુતાયુતૈઃ ॥ ૧૨॥

અમેધ્યલિપ્તં યદ્ યેન ગન્ધં લેપં વ્યપોહતિ ।
ભજતે પ્રકૃતિં તસ્ય તચ્છૌચં તાવદિષ્યતે ॥ ૧૩॥

સ્નાનદાનતપોઽવસ્થાવીર્યસંસ્કારકર્મભિઃ ।
મત્સ્મૃત્યા ચાત્મનઃ શૌચં શુદ્ધઃ કર્માચરેદ્ દ્વિજઃ ॥ ૧૪॥

મન્ત્રસ્ય ચ પરિજ્ઞાનં કર્મશુદ્ધિર્મદર્પણમ્ ।
ધર્મઃ સમ્પદ્યતે ષડ્ભિરધર્મસ્તુ વિપર્યયઃ ॥ ૧૫॥

સમય એ જ પવિત્ર છે, જેમાં કર્મ કરવા યોગ્ય સામગ્રી મળી શકે તથા કર્મ પણ થઈ શકે. જેમાં કર્મ માટે ઉપયોગી સામગ્રી પણ નથી તથા બીજા ઉપદ્રવોથી અથવા સ્વાભાવિક દોષને કારણે કર્મ ન થઈ શકે તે સમય અશુદ્ધ છે. ॥ ૯ ॥ પદાર્થોની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ દ્રવ્ય, વચન, સંસ્કાર, કાળ, અધિક માત્રા અથવા અલ્પ માત્રાને લીધે પણ થાય છે. (જેમ કોઈ પાત્ર જળથી શુદ્ધ કરવામાં આવે, પરંતુ અપવિત્ર વસ્તુ રાખવાથી અશુદ્ધ થઈ જાય છે.) કોઈ પદાર્થની શુદ્ધિ અથવા અશુદ્ધિ વિશે શંકા થવાથી બ્રાહ્મણોના વચનને પ્રમાણ માની તેનો નિર્ણય લેવાય છે. પુષ્પ વગેરે જળ છાંટવાથી શુદ્ધ અને સૂંઘવાથી અશુદ્ધ થઈ જાય છે. તુરતમાં જ રાંધેલું અન્ન શુદ્ધ છે અને વાસી અન્ન અશુદ્ધ માનવામાં આવે છે. મોટાં સરોવર અને નદીનું જળ શુદ્ધ અને નાના ખાડામાં ભરાયેલું પાણી અશુદ્ધ મનાય છે. આ પ્રમાણે બધા પદાર્થોના સંબંધમાં જાણી લેવું. ॥ ૧૦ ॥ શક્તિ, અશક્તિ (અસમર્થ બાળક, વૃદ્ધ, બીમાર વગેરે), બુદ્ધિ અને વૈભવ અનુસાર પણ પવિત્રતા અને અપવિત્રતાની વ્યવસ્થા થાય છે. તેમાં પણ સ્થાન અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારની ઉંમરનો વિચાર કરતાં અશુદ્ધ પદાર્થોના વ્યવહારનો દોષ નક્કી થાય છે. (જેમ કે ધનવાન, દરિદ્ર, બળવાન, નિર્બળ, બુદ્ધિમાન, મૂર્ખ, ઉપદ્રવી અને નિરુપદ્રવી, યુવાન તથા વૃદ્ધાવસ્થાના ભેદથી શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે.) ॥ ૧૧ ॥ અનાજ, લાકડું, હાથીદાંત વગેરે અસ્થિ, સૂતર, મધ, મીઠું, તેલ, ઘી વગેરે રસો, સોનું, પારો વગેરે તૈજસ પદાર્થો, ચામડું, ઘડો વગેરે માટીથી બનેલા પદાર્થોમાંથી કેટલાક સમયાનુસાર આપમેળે જ, કેટલાક હવાના સ્પર્શથી, કેટલાક અગ્નિમાં તપાવવાથી, લીંપવાથી, પાણીમાં ધોવાથી શુદ્ધ થઈ જાય છે. દેશ, કાળ કે અવસ્થા પ્રમાણે ક્યાંક જળ, માટી વગેરે સામગ્રીથી શુદ્ધ કરવામાં આવે છે અને ક્યાંક કોઈ એક જ પ્રકારે પણ શુદ્ધ થઈ જાય છે. ॥ ૧૨ ॥ જો કોઈ વસ્તુમાં કોઈ અશુદ્ધ પદાર્થ લાગી ગયો હોય તો તેને છોલી નાખવાથી અથવા માટી વગેરે ઘસવાથી જ્યારે તે પદાર્થ તેની વાસ સાથે ચાલ્યો જાય છે અને તે વસ્તુ તેની મૂળ સ્થિતિમાં આવી જાય છે ત્યારે તેને શુદ્ધ સમજવી જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥ સ્નાન, દાન, તપ, અવસ્થા, સામર્થ્ય, સંસ્કાર, કર્મ અને મારું સ્મરણ કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. આનાથી શુદ્ધ થઈને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોએ વિહિત કર્મોનું આચરણ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૪ ॥ ગુરુમુખથી સાંભળીને સારી રીતે હૃદયસ્થ કરી લેવાથી મંત્રની અને મને સમર્પિત કરવાથી કર્મની શુદ્ધિ થાય છે. ઉદ્ધવજી! આ પ્રમાણે દેશ, કાળ, પદાર્થ, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ - આ છ શુદ્ધ હોય તો ધર્મ અને અશુદ્ધ હોય તો અધર્મ સમજવો. ॥ ૧૫ ॥

૧. તથા ।

ક્વચિદ્ ગુણોઽપિ દોષઃ સ્યાદ્ દોષોઽપિ વિધિના ગુણઃ ।
ગુણદોષાર્થનિયમસ્તદ્ભિદામેવ બાધતે ॥ ૧૬॥

એક જ વસ્તુ હોય અને તે ગુણવાળી હોવા છતાં પણ જો શાસ્ત્રોએ તેનો નિષેધ કર્યો હોય તે શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે ગુણ પણ દોષ બની જાય છે. આ પ્રમાણે વસ્તુના ગુણદોષના સંબંધમાં નિયમો ઘડવામાં આવ્યા છે. આ નિયમોમાં કયો નિયમ કોણે પાળવો યા ન પાળવો એવા ભેદ પણ પાડ્યા છે. આ વર્ણ-વ્યવસ્થા કાયમ રાખવા માટે છે. ॥ ૧૬ ॥

સમાનકર્માચરણં પતિતાનાં ન પાતકમ્ ।
ઔત્પત્તિકો ગુણઃ સઙ્ગો ન શયાનઃ પતત્યધઃ ॥ ૧૭॥

પાપનું આચરણ પતિતો માટે દોષજન્ય નથી. જે જન્મથી જ પાતકી છે, તેણે બીજું પાપ કર્યું તો તેને પાપ લાગતું નથી, કારણ કે, ગુણોમાં આસક્તિ થવી એ તો તેમનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. જ્યારે તેઓ જમીન ઉપર જ સૂતા છે, તો પડીને ક્યાં પડશે? ॥ ૧૭ ॥

યતો યતો નિવર્તેત વિમુચ્યેત તતસ્તતઃ ।
એષ ધર્મો નૃણાં ક્ષેમઃ શોકમોહભયાપહઃ[1] ॥ ૧૮॥

જે જે ગુણ-દોષોથી મનુષ્યનું ચિત્ત ઉપરત થઈ જાય છે, તે તે વસ્તુઓના બંધનથી તે મુક્ત થઈ જાય છે. મનુષ્ય માટે આ નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ જ પરમકલ્યાણનું સાધન છે; કારણ કે એ જ શોક, મોહ અને ભયને દૂર કરનારો છે. ॥ ૧૮ ॥

વિષયેષુ ગુણાધ્યાસાત્ પુંસઃ સઙ્ગસ્તતો ભવેત્ ।
સઙ્ગાત્તત્ર ભવેત્ કામઃ કામાદેવ કલિર્નૃણામ્ ॥ ૧૯॥

ઉદ્ધવજી! વિષયોમાં ગુણોનો આરોપ કરવાથી તે વસ્તુમાં આસક્તિ થઈ જાય છે, આસક્તિ થવાથી તે મેળવવાની કામના જન્મે છે અને આ કામનાપૂર્તિમાં કોઈ પ્રકારનો અવરોધ થવાથી લોકોમાં પરસ્પર ક્લેશ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

કલેર્દુર્વિષહઃ ક્રોધસ્તમસ્તમનુવર્તતે ।
તમસા ગ્રસ્યતે પુંસશ્ચેતના વ્યાપિની દ્રુતમ્ ॥ ૨૦॥

કંકાસથી અસહ્ય ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્રોધાવેશમાં પોતાના હિત-અહિતનું જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય છે. અર્થાત્ અજ્ઞાન છવાઈ જાય છે. અજ્ઞાનથી તુરત જ મનુષ્યની શુભાશુભનો નિર્ણય કરનારી ચેતનશક્તિ લુપ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૨૦ ॥

તયા વિરહિતઃ સાધો જન્તુઃ શૂન્યાય કલ્પતે ।
તતોઽસ્ય સ્વાર્થવિભ્રંશો મૂર્ચ્છિતસ્ય મૃતસ્ય ચ ॥ ૨૧॥

હે મહાત્મા! ચેતનશક્તિ અર્થાત્ સ્મૃતિ લુપ્ત થઈ જવાથી મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ રહેતું નથી, પશુતા આવી જાય છે અને તે શૂન્ય જેવો અસ્તિત્વહીન થઈ જાય છે. અને તે એક મૂર્છાગ્રસ્ત મનુષ્ય જેવો બની જાય છે. આવી સ્થિતિમાં તેના સ્વાર્થ અને પરમાર્થ—બન્નેની હાનિ થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

વિષયાભિનિવેશેન નાત્માનં વેદ નાપરમ્ ।
વૃક્ષજીવિકયા જીવન્ વ્યર્થં ભસ્ત્રેવ યઃ શ્વસન્ ॥ ૨૨॥

વિષયોનું ચિંતન કરતાં-કરતાં તે વિષયરૂપ બની જાય છે. તેનું જીવન વૃક્ષ જેવું જડ બની જાય છે. તેના શરીરમાં એ રીતે વ્યર્થ શ્વાસ ચાલે છે, જેમ લુહારની ધમણ. તેને ન પોતાનું કોઈ જ્ઞાન રહે છે કે ન બીજાનું. તે સર્વથા આત્મવંચિત થઈ જાય છે. ॥ ૨૨ ॥

૧. ०भवापहः ।

ફલશ્રુતિરિયં નૃણાં ન શ્રેયો રોચનં પરમ્ ।
શ્રેયોવિવક્ષયા પ્રોક્તં યથા ભૈષજ્યરોચનમ્ ॥ ૨૩॥

ઉત્પત્ત્યૈવ હિ કામેષુ પ્રાણેષુ સ્વજનેષુ ચ ।
આસક્તમનસો મર્ત્યા આત્મનોઽનર્થહેતુષુ ॥ ૨૪॥

ન તાનવિદુષઃ સ્વાર્થં ભ્રામ્યતો વૃજિનાધ્વનિ ।
કથં યુઞ્જ્યાત્ પુનસ્તેષુ તાંસ્તમો વિશતો બુધઃ ॥ ૨૫॥

એવં વ્યવસિતં કેચિદવિજ્ઞાય કુબુદ્ધયઃ ।
ફલશ્રુતિં કુસુમિતાં ન વેદજ્ઞા વદન્તિ હિ ॥ ૨૬॥

કામિનઃ કૃપણા લુબ્ધાઃ પુષ્પેષુ ફલબુદ્ધયઃ ।
અગ્નિમુગ્ધા ધૂમતાન્તાઃ સ્વં લોકં ન વિદન્તિ તે ॥ ૨૭॥

ન તે મામઙ્ગ જાનન્તિ હૃદિસ્થં ય ઈદં યતઃ ।
ઉકથશસ્ત્રા હ્યસુતૃપો યથા નીહારચક્ષુષઃ ॥ ૨૮॥

તે મે મતમવિજ્ઞાય પરોક્ષં વિષયાત્મકાઃ ।
હિંસાયાં યદિ રાગઃ સ્યાદ્ યજ્ઞ એવ ન ચોદના ॥ ૨૯॥

હિંસાવિહારા હ્યાલબ્ધૈઃ પશુભિઃ સ્વસુખેચ્છયા ।
યજન્તે દેવતા યજ્ઞૈઃ પિતૃભૂતપતીન્[1] ખલાઃ ॥ ૩૦॥

બાળકોને દવા આપતી વેળા તેમને મીઠાઈ વગેરેનું પ્રલોભન આપીને દવા આપવામાં આવે છે; તે જ પ્રમાણે વેદોની કહેવાયેલી ફળશ્રુતિમાં સ્વર્ગાદિ મેળવવાં એ જ પરમપુરુષાર્થ છે એવો અભિપ્રાય વાસ્તવિક અભિપ્રાય નથી. પરંતુ મનુષ્યોને મોક્ષનું સ્વરૂપ કહેવાની ઇચ્છાથી ગૌણ ફળ દ્વારા તેમની કર્મોમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે છે. કર્મોમાં, પોતાના પ્રાણોમાં અને પોતાના સગાં-સંબંધીઓમાં મનુષ્યનું મન સ્વાભાવિક જ આસક્ત રહે છે, આ જ તેનું પતન કરનાર છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય જન્મ-જન્માંતરના સંસ્કારવશ પોતાના સ્વાર્થમાં ભ્રષ્ટ થઈ ગયો છે. પરમાર્થના માર્ગથી ભટકેલો પ્રાણી વિશેષ અંધકાર તરફ જઈ રહ્યો છે. આ જોઈને વેદવાણી તેને વધારે કુમાર્ગે ભટકાવવા શા માટે પ્રવૃત્ત કરે? વેદ તો બુધ (વિદ્વાન) છે, તેથી તે તો મનુષ્યને કુમાર્ગેથી હટાવીને વૈદિક કર્મોમાં (લલચાવનારી વાતો કહીને) રુચિ ઉત્પન્ન કરીને સદ્‌માર્ગે લાવવાની પ્રેરણા આપે છે. ॥ ૨૪-૨૫ ॥ દૂષિત બુદ્ધિના લોકો (કર્મવાદીઓ) વેદોના આ અભિપ્રાયને સમજ્યા વિના આસક્તિવશ પુષ્પો જેવા સ્વર્ગાદિ લોકોનું વર્ણન કરે છે, સાંભળે છે અને એમાં જ અટવાઈ જાય છે. પરંતુ વેદવેત્તાઓ શ્રુતિઓનું આવું તાત્પર્ય બતાવતા નથી. ॥ ૨૬ ॥ વિષય-વાસનાઓમાં ફસાયેલા દીન-હીન, લોભી પુરુષો રંગીન ફૂલો જેવા સ્વર્ગાદિ લોકોને જ સર્વ કાંઈ (પરમશ્રેય) સમજી બેસે છે અને અગ્નિ દ્વારા સિદ્ધ થનારા યજ્ઞ-યાગાદિ કર્મોમાં જ મોહિત થઈ જાય છે. તેમને અંતે દેવલોક, પિતૃલોક વગેરેની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ અન્ય માર્ગે ભટકી જવાને કારણે તે પોતાના નિજધામ - પરમપદને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ॥ ૨૭ ॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! જે પરમાત્માથી આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે તે પરમપિતા પરમાત્મા તો તેમના હૃદયમાં જ બિરાજમાન છે. પરંતુ તેઓ કર્મમાર્ગનું શસ્ત્ર રાખીને જ ચાલે છે, આવા પ્રાણોના પોષણમાં લાગેલા લોકોની આંખો સામે મોટા ભાગે અંધકાર જ છવાયેલો રહે છે. ॥ ૨૮ ॥ તે જ કારણે તેઓ મને જાણી શકતા નથી અને મારા પરોક્ષ મતને પણ સ્વીકારતા નથી. બુદ્ધિ પર વિષયોનું આવરણ હોવાથી હિંસામાં જ તેમની આસક્તિ હોય છે. તે હિંસા-પ્રવૃત્તિને રોકવા માટે જ યજ્ઞનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, જેથી તેમની આ ઉદંડ પ્રવૃત્તિ એક સીમામાં બંધાયેલી રહે. ॥ ૨૯ ॥ આ પ્રમાણે તે પામર વિષયલોલુપ પોતાની ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવા માટે યજ્ઞો દ્વારા દેવતાઓ, પિતૃઓ અને ભૂતપતિઓના યજનનો દંભ કરે છે અને મૂક પશુઓની હત્યા કરે છે. ॥ ૩૦ ॥

૧. પિતૄન્ ભૂત૦ ।

સ્વપ્નોપમમમું લોકમસન્તં શ્રવણપ્રિયમ્ ।
આશિષો હૃદિ સઙ્કલ્પ્ય ત્યજન્ત્યર્થાન્ યથા વણિક્ ॥ ૩૧॥

ઉદ્ધવજી! જે સ્વર્ગાદિ લોકોના સુખભોગ, ઐશ્વર્ય આદિ સાંભળવામાં આવે છે તે ન હોવા છતાં કર્ણપ્રિય છે. તે સાંભળેલા ભોગોની આશા કરીને તેના માટે પોતાના અસલી દ્રવ્યને પણ તે વેડફી નાખે છે. (જેવી રીતે વેપારી લાભની આશાએ પોતાની મૂડી પણ ખોઈ બેસે છે. ॥ ૩૧ ॥

રજઃસત્ત્વતમોનિષ્ઠા રજઃસત્ત્વતમોજુષઃ ।
ઉપાસતે ઈન્દ્રમુખ્યાન્ દેવાદીન્ ન તથૈવ મામ્ ॥ ૩૨॥

રજમિશ્રિત સત્ત્વગુણી અને તમોગુણી પ્રકૃતિના લોકો આ પ્રકારના જ રજોમિશ્રિત સત્ત્વગુણ અને તમોગુણનું સેવન કરતા રહીને તે સામગ્રી દ્વારા ઇન્દ્ર વગેરે દેવોની ઉપાસના કરે છે; પરંતુ તે મારી ઉપાસના કરતા નથી. ॥ ૩૨ ॥

ઈષ્ટ્વેહ દેવતા યજ્ઞૈર્ગત્વા રંસ્યામહે દિવિ ।
તસ્યાન્ત ઈહ ભૂયાસ્મ મહાશાલા[1] મહાકુલાઃ ॥ ૩૩॥

એવં પુષ્પિતયા વાચા વ્યાક્ષિપ્તમનસાં નૃણામ્ ।
માનિનાં ચાતિસ્તબ્ધાનાં[2] મદ્વાર્તાઽપિ ન રોચતે ॥ ૩૪॥

તેઓ કલ્પના કરે છે કે 'અમે લોકો આ લોકમાં યજ્ઞો દ્વારા દેવતાઓનું યજન કરીને સ્વર્ગમાં જઈશું અને ત્યાં દિવ્ય આનંદ ભોગવીશું. ત્યાર પછી જ્યારે અમારો જન્મ થશે ત્યારે અમે બહુ મોટા ખાનદાન પરિવારમાં જન્મ લઈશું, અમારા મોટા મોટા મહેલો હશે અને અમે ખૂબ મોટા અને સુખી પરિવારવાળા થઈશું. આ પ્રકારની માત્ર જોવા-સાંભળવામાં સુંદર લાગતી મધુરવાણીથી તેમનું ચિત્ત અશાંત થઈ જાય છે અને તેમાં જ તે મોહિત થયેલા રહે છે. તે અહંકારી લોકોને મારા વિશેની કોઈ વાત પ્રિય લાગતી નથી. ॥ ૩૩-૩૪ ॥

વેદા બ્રહ્માત્મવિષયાસ્ત્રિકાણ્ડવિષયા ઈમે ।
પરોક્ષવાદા ઋષયઃ પરોક્ષં મમ[3] ચ પ્રિયમ્ ॥ ૩૫॥

ઉદ્ધવજી! વેદોમાં ત્રણ કાંડ છે – કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ. આ ત્રણેનો પ્રતિપાદિત વિષય છે બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા, પરંતુ વેદની વાણી પરોક્ષ અર્થાત્ સર્વસામાન્યને ન સમજાય તેવી ગૂઢ છે. કારણ કે, મને પણ પરોક્ષવાણી જ પ્રિય છે.* ॥ ૩૫ ॥

શબ્દબ્રહ્મ સુદુર્બોધં પ્રાણેન્દ્રિયમનોમયમ્ ।
અનન્તપારં ગમ્ભીરં દુર્વિગાહ્યં સમુદ્રવત્ ॥ ૩૬॥

વેદો 'શબ્દબ્રહ્મ'ના નામે ઓળખાય છે. તે મારી સાક્ષાત્મૂર્તિ છે. તેથી જ તેમનું રહસ્ય સમજવું બહુ કઠણ છે. તે શબ્દબ્રહ્મ પરા, પશ્યન્તી અને મધ્યમા વાણીના રૂપે પ્રાણ, મન અને ઈન્દ્રિયમય છે. મધ્યમા ઈન્દ્રિયમય વાણીને વ્યક્ત કરે છે. આ વ્યક્તા એટલે ઉચ્ચારના કાર્યમાં વાણી મુખ્ય માની છે. આ વાણી સીમારહિત છે અર્થાત્ દેશ અને કાળથી તેનું માપ કાઢી શકાતું નથી. મોટા-મોટા વિદ્વાનો પણ તેના તાત્પર્યનો વાસ્તવિક નિર્ણય કરી શકતા નથી. ॥ ૩૬ ॥

મયોપબૃંહિતં ભૂમ્ના બ્રહ્મણાઽનન્તશક્તિના ।
ભૂતેષુ ઘોષરૂપેણ બિસેષૂર્ણેવ લક્ષ્યતે ॥ ૩૭॥

ઉદ્ધવ! હું અનંતશક્તિસંપન્ન અને સ્વયં અનંત બ્રહ્મ છું. મેં જ વેદવાણીનો વિસ્તાર કર્યો છે. જેમ કમળનાળમાં પાતળી તંતુ હોય છે તેવી જ રીતે આ વેદવાણી પ્રાણીઓનાં અંતઃકરણમાં અનાહત નાદરૂપે પ્રગટ થાય છે. ॥ ૩૭ ॥

યથોર્ણનાભિર્હૃદયાદૂર્ણામુદ્વમતે મુખાત્ ।
આકાશાદ્ ઘોષવાન્ પ્રાણો મનસા સ્પર્શરૂપિણા ॥ ૩૮॥

જેમ એક કરોળિયો પોતાના ઉદરમાં રહેલા લાળના તંતુઓને મુખ દ્વારા બહાર કાઢે છે અને પાછા સમેટી લે છે, તે જ રીતે વેદને કહેનાર – હું સ્વયં અમૃતમય હોવાથી

૧. મહાશીલાઃ । ૨. ચાપિ બદ્ધાનાં । ૩. ચ મમ પ્રિયમ્ ।
* કારણ કે, બધા લોકો આના અધિકારી નથી. અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા પછી આ વાત સમજાય છે.

છન્દોમયોઽમૃતમયઃ સહસ્રપદવીં પ્રભુઃ ।
ઓઙ્કારાદ્ વ્યઞ્જિતસ્પર્શસ્વરોષ્માન્તઃસ્થભૂષિતામ્ ॥ ૩૯॥

વિચિત્રભાષાવિતતાં છન્દોભિશ્ચતુરુત્તરૈઃ ।
અનન્તપારાં બૃહતીં સૃજત્યાક્ષિપતે સ્વયમ્ ॥ ૪૦॥

સ્વયં નાદબ્રહ્મ થઈ મન દ્વારા પોતાના હૃદયાકાશમાંથી વૈખરી વાણીને પ્રગટ કરું છું. અને મારામાં લીન કરું છું તે વાણી પ્રાણ અને મન દ્વારા સ્પર્શ આદિ વર્ણના રૂપમાં બહાર આવે છે. તે વાણી ઑંકારમાંથી પ્રગટ થયેલા 'ક થી મ' સુધીના પચીસ વ્યંજનો, 'અ' વગેરે સોળ સ્વરો, શ, ષ, સ, હ— ચાર ઊષ્માક્ષરો અને ય, ર, લ, વ—ચાર અંતઃસ્થ વર્ણોથી શોભે છે. એમાં એવા છંદો છે, જેમાં ઉત્તરોત્તર ચાર-ચાર વર્ણ વધતા જાય છે, અને તેમના દ્વારા વિચિત્ર ભાષાના રૂપમાં તે વિસ્તરેલી છે. ॥ ૩૮-૪૦ ॥

ગાયત્ર્યુષ્ણિગનુષ્ટુપ્ ચ બૃહતી પઙ્ક્તિરેવ ચ ।
ત્રિષ્ટુબ્ જગત્યતિચ્છન્દો હ્યત્યષ્ટ્યતિજગદ્ વિરાટ્ ॥ ૪૧॥

ચાર-ચાર વધારાના વર્ણવાળા છંદોમાંથી થોડા આ પ્રમાણે છે - ગાયત્રી, ઉષ્ણિક્, અનુષ્ટુપ્, બૃહતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ્, જગતી, અતિચ્છન્દ, અત્યષ્ટિ, અતિજગતી અને વિરાટ્. ॥ ૪૧ ॥

કિં વિધત્તે કિમાચષ્ટે કિમનૂદ્ય વિકલ્પયેત્ ।
ઇત્યસ્યા હૃદયં લોકે નાન્યો મદ્ વેદ કશ્ચન ॥ ૪૨॥

આ વેદવાણી કર્મકાંડનાં વિવિધ વાક્યોથી શેનું વિધાન કરે છે, ઉપાસનાકાંડમાં કયા દેવતાઓનું વર્ણન કરે છે તે અને જ્ઞાનકાંડમાં નિષેધના અર્થવાળા નેતિ નેતિ વાક્યોના રહસ્યને મારા સિવાય કોઈ નથી જાણતું. ॥ ૪૨ ॥

માં વિધત્તેઽભિધત્તે માં વિકલ્પ્યાપોહ્યતે ત્વહમ્ ।
એતાવાન્ સર્વવેદાર્થઃ શબ્દ આસ્થાય માં ભિદામ્ ।
માયામાત્રમનૂદ્યાન્તે પ્રતિષિધ્ય પ્રસીદતિ ॥ ૪૩॥

કર્મકાંડ દ્વારા વેદો મારું જ વિધાન કરે છે. ઉપાસનાકાંડ દ્વારા મને સામે રાખીને દેવતાઓનું વર્ણન કરે છે. જ્ઞાનકાંડ દ્વારા મારાથી અલગ વસ્તુનું વર્ણન કરીને 'નેતિ નેતિ' વાક્યોથી અન્યનો નિષેધ પણ કરે છે. આ પ્રમાણે વેદો મને સામે રાખીને મારામાં જ ભેદનો આરોપ કરે છે, આ બધું માયા જ છે. છેવટે તો 'સર્વં ખલુ ઇદં બ્રહ્મ' કહીને વેદ પ્રસન્ન થાય છે. ॥ ૪૩ ॥

—★—

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે એકવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૧ ॥
અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત એકવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

—★—

બાવીસમો અધ્યાય

તત્ત્વોની સંખ્યા અને પુરુષ-પ્રકૃતિ-વિવેક

ઉદ્ધવ ઉવાચ

કતિ તત્ત્વાનિ વિશ્વેશ[1] સઙ્ખ્યાતાન્યૃષિભિઃ પ્રભો ।
નવૈકાદશ પઞ્ચ ત્રીણ્યાત્થ ત્વમિહ[2] શુશ્રુમ ॥ ૧॥

કેચિત્ ષડ્વિંશતિં પ્રાહુરપરે પઞ્ચવિંશતિમ્ ।
સપ્તૈકે નવ ષટ્ કેચિચ્ચત્વાર્યેકાદશાપરે ॥ ૨॥

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું – હે પ્રભુ! હે વિશ્વેશ્વર! ઋષિઓએ તત્ત્વોની સંખ્યા કેટલી બતાવી છે? આપે તો (ઓગણીસમા અધ્યાયમાં) નવ, અગિયાર, પાંચ અને ત્રણ એમ કુલ અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો બતાવ્યાં છે; તે તો બરાબર છે, પરંતુ કેટલાક લોકો તત્ત્વોની સંખ્યા છવ્વીસ કહે છે, તો કોઈ પચીસ, કોઈ સાત, નવ અથવા છ માને છે, કોઈ ચાર કહે છે, તો કોઈ અગિયાર. ॥ ૧-૨ ॥

૧. દેવેશ । ૨. ત્વમિતિ ।

કેચિત્ સપ્તદશ પ્રાહુઃ ષોડશૈકે ત્રયોદશ ।
એતાવત્ત્વં હિ સઙ્ખ્યાનામૃષયો યદ્વિવક્ષયા ।
ગાયન્તિ પૃથગાયુષ્મન્નિદં નો વક્તુમર્હસિ ॥ ૩॥

શ્રીભગવાનુવાચ

યુક્તં ચ સન્તિ સર્વત્ર ભાષન્તે બ્રાહ્મણા યથા ।
માયાં મદીયામુદ્ગૃહ્ય વદતાં કિં નુ દુર્ઘટમ્ ॥ ૪॥

નૈતદેવં યથાઽઽત્થ ત્વં યદહં વચ્મિ તત્તથા ।
એવં વિવદતાં હેતું શક્તયો મે દુરત્યયાઃ ॥ ૫॥

યાસાં વ્યતિકરાદાસીદ્ વિકલ્પો વદતાં પદમ્[1] ।
પ્રાપ્તે શમદમેઽપ્યેતિ વાદસ્તમનુશામ્યતિ ॥ ૬॥

પરસ્પરાનુપ્રવેશાત્ તત્ત્વાનાં પુરુષર્ષભ ।
પૌર્વાપર્યપ્રસઙ્ખ્યાનં યથા વક્તુર્વિવક્ષિતમ્[2] ॥ ૭॥

એકસ્મિન્નપિ દૃશ્યન્તે પ્રવિષ્ટાનીતરાણિ ચ ।
પૂર્વસ્મિન્ વા પરસ્મિન્ વા તત્ત્વે તત્ત્વાનિ સર્વશઃ ॥ ૮॥

પૌર્વાપર્યમતોઽમીષાં પ્રસઙ્ખ્યાનમભીપ્સતામ્ ।
યથા વિવિક્તં યદ્વક્ત્રં ગૃહ્ણીમો યુક્તિસમ્ભવાત્ ॥ ૯॥

અનાદ્યવિદ્યાયુક્તસ્ય પુરુષસ્યાત્મવેદનમ્ ।
સ્વતો ન સમ્ભવાદન્યસ્તત્ત્વજ્ઞો જ્ઞાનદો ભવેત્ ॥ ૧૦॥

આ પ્રમાણે કોઈ કોઈ ઋષિઓના મત પ્રમાણે તત્ત્વોની સંખ્યા સત્તર છે, કોઈ સોળ અને કોઈ તેર કહે છે. હે સનાતન શ્રીકૃષ્ણ! ઋષિઓ આટલી ભિન્ન-ભિન્ન સંખ્યાઓ કયા અભિપ્રાયથી બતાવે છે? કૃપા કરીને આપ મને કહો. ॥ ૩ ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું – ઉદ્ધવજી! વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણો આ સંબંધમાં જે કાંઈ કહે છે તે બધું બરાબર છે, કારણ કે, બધાં તત્ત્વો બધામાં અંતર્ભૂત છે. મારી માયાનો સ્વીકાર કરીને શું કહેવું અસંભવ છે? ॥ ૪ ॥

'જેમ તમે કહો છો તે બરાબર નથી, જે હું કહું છું તે જ યથાર્થ છે' – આ રીતે જગતના કારણની બાબતમાં એટલા માટે વિવાદ થાય છે કે, મારી શક્તિઓ સત્ત્વ, રજ વગેરે ગુણો અને તેમની વૃત્તિઓનું રહસ્ય લોકો સમજી શકતા નથી; તેથી તેઓ તેમના પોતપોતાના ભાવ પ્રમાણે વાદ-વિવાદ કરતા રહે છે. ॥ ૫ ॥

સત્ત્વાદિ ગુણોના ક્ષોભથી જ આ વિવિધ કલ્પનારૂપ પ્રપંચ - જે વસ્તુ નથી, માત્ર નામ છે - ઊભો થયો છે. વાદ-વિવાદ કરવાવાળાઓના વિવાદનો આ જ વિષય છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયો પોતાના વશમાં થઈ જાય છે તથા ચિત્ત શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે તેમની ભેદબુદ્ધિ પણ દૂર થઈ જાય છે અને વિવાદ પણ રહેતો નથી. ॥ ૬ ॥

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તત્ત્વોનો એક-બીજામાં પ્રવેશ થયો છે, તેથી વક્તાની જેમ કહેવાની ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે (કારણને કાર્યમાં અથવા કાર્યને કારણમાં ભેળવીને) તત્ત્વોની સંખ્યા સિદ્ધ કરી દે છે. ॥ ૭ ॥

એક જ કારણરૂપ તત્ત્વમાં અથવા કાર્યરૂપ તત્ત્વમાં પૂરેપૂરાં બીજાં તત્ત્વો મળેલાં હોય - એવું દેખાય છે. ॥ ૮ ॥

આ તત્ત્વોની જે ગણના કરવા ઇચ્છે છે તેમણે જે કાર્યને જે કારણમાં અથવા જે કારણને જે કાર્યમાં અંતર્ભૂત કરીને તત્ત્વોની જેટલી સંખ્યાનો સ્વીકાર કર્યો છે તેમનું પ્રતિપાદન યુક્તિસંગત હોવાથી તે જે કહે છે, બધા તેનો સ્વીકાર કરે છે. યુક્તિથી બધી વાતો સિદ્ધ થાય છે. તેથી બધું જ સાચું છે. ॥ ૯ ॥

ઉદ્ધવજી! જે લોકોએ તત્ત્વોની સંખ્યા છવ્વીસ છે એવું સ્વીકાર્યું છે તેઓ એવું કહે છે કે જીવ અનાદિકાળથી અવિદ્યાથી ગ્રસ્ત થઈ રહ્યો છે, તે સ્વયં પોતાને જાણી શકતો નથી. તેને આત્મજ્ઞાન કરાવવા માટે બીજા કોઈ સર્વજ્ઞની આવશ્યકતા છે. (તેથી પ્રકૃતિના કાર્યકારણરૂપ ચોવીસ તત્ત્વો, પચીસમો પુરુષ અને છવ્વીસમો ઈશ્વર - આ પ્રમાણે કુલ છવ્વીસ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.) ॥ ૧૦ ॥

૧. પરમ્ । ૨. આ શ્લોકાર્ધ પ્રાચીન પ્રતમાં નથી. ।

પુરુષેશ્વરયોરત્ર ન વૈલક્ષણ્યમણ્વપિ ।
તદન્યકલ્પનાઽપાર્થા જ્ઞાનં ચ પ્રકૃતેર્ગુણઃ ॥ ૧૧॥

પ્રકૃતિર્ગુણસામ્યં[1] વૈ પ્રકૃતેર્નાત્મનો ગુણાઃ ।
સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ સ્થિત્યુત્પત્ત્યન્તહેતવઃ ॥ ૧૨॥

સત્ત્વં જ્ઞાનં રજઃ કર્મ તમોઽજ્ઞાનમિહોચ્યતે ।
ગુણવ્યતિકરઃ કાલઃ સ્વભાવઃ સૂત્રમેવ[2] ચ ॥ ૧૩॥

પુરુષઃ પ્રકૃતિર્વ્યક્તમહઙ્કારો નભોઽનિલઃ ।
જ્યોતિરાપઃ ક્ષિતિરિતિ તત્ત્વાન્યુક્તાનિ મે નવ ॥ ૧૪॥

શ્રોત્રં ત્વગ્દર્શનં ઘ્રાણો જિહ્વેતિ જ્ઞાનશક્તયઃ ।
વાક્પાણ્યુપસ્થપાય્વઙ્ઘ્રિકર્માણ્યઙ્ગોભયં મનઃ ॥ ૧૫॥

શબ્દઃ સ્પર્શો રસો ગન્ધો રૂપં ચેત્યર્થજાતયઃ ।
ગત્યુક્ત્યુત્સર્ગશિલ્પાનિ કર્માયતનસિદ્ધયઃ ॥ ૧૬॥

સર્ગાદૌ પ્રકૃતિર્હ્યસ્ય કાર્યકારણરૂપિણી ।
સત્ત્વાદિભિર્ગુણૈર્ધત્તે પુરુષોઽવ્યક્ત ઈક્ષતે ॥ ૧૭॥

વ્યક્તાદયો વિકુર્વાણા ધાતવઃ પુરુષેક્ષયા ।
લબ્ધવીર્યાઃ સૃજન્ત્યણ્ડં સંહતાઃ પ્રકૃતેર્બલાત્ ॥ ૧૮॥

પચીસ તત્ત્વ માનવાવાળા કહે છે - આ શરીરમાં જીવ અને ઈશ્વરમાં અણુમાત્રનો પણ ભેદ નથી, તેથી તેમાં ભેદની કલ્પના વ્યર્થ છે. હવે રહી જ્ઞાનની વાત. તો તે જ્ઞાન પ્રકૃતિનો ગુણ છે, તેથી તેઓ જ્ઞાનનો અલગ સ્વીકાર કરતા નથી. આ પ્રમાણે ચોવીસ જડ તત્ત્વો અને એક ચેતન પુરુષ સાથે પચીશતત્ત્વો થયાં. ॥ ૧૧ ॥ ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થા જ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે; તેથી સત્ત્વ, રજ આદિ ગુણો આત્માના નહિ બલ્કે પ્રકૃતિના જ છે. તેમના દ્વારા જ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય થયા કરે છે. તેથી જ્ઞાન આત્માનો ગુણ નથી, પ્રકૃતિનો જ ગુણ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥ આ સંદર્ભમાં સત્ત્વગુણ જ જ્ઞાન છે, રજોગુણ જ કર્મ છે અને તમોગુણ જ અજ્ઞાન કહેવાય છે અને ગુણોમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરવાવાળો ઈશ્વર જ કાળ છે અને સૂત્ર અર્થાત્ મહત્તત્ત્વ જ સ્વભાવ છે. તેથી તત્ત્વોની પચીસ અને છવ્વીસ બન્ને સંખ્યાઓ યુક્તિસંગત છે. ॥ ૧૩ ॥

ઉદ્ધવજી! (જો ત્રણે ગુણોને પ્રકૃતિથી અલગ માનવામાં આવે જેમ કે તેમની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયને જોતાં માનવું જોઈએ, તો તત્ત્વોની સંખ્યા અઠ્ઠાવીસ જ થઈ જાય છે. એ ત્રણ ઉપરાંત પચીસ તત્ત્વો આ પ્રમાણે છે—) પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી આ નવ તત્ત્વો હું પહેલાં જ ગણાવી ચૂક્યો છું. શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, નાસિકા અને જીભ - આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; વાણી, હાથ, પગ, પાયુ અને ઉપસ્થ—આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા મન, જે કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય બન્ને છે; આ પ્રમાણે કુલ અગિયાર ઇન્દ્રિયો તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ – આ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો. આ પ્રમાણે ત્રણ, નવ, અગિયાર અને પાંચ - બધાં મળીને અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો થાય છે. કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા થનારાં પાંચ કર્મ - ચાલવું, બોલવું, મળ-મૂત્રનો ત્યાગ અને કામ કરવું. આ પાંચ તત્ત્વોથી તેમની સંખ્યા વધતી નથી, એક રીતે આ પાંચેય પણ કર્મેન્દ્રિયોનું જ રૂપ છે. ॥ ૧૪-૧૬ ॥ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં કાર્ય (અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ ભૂત) અને કારણ (મહત્તત્ત્વાદિ)ના રૂપમાં પ્રકૃતિ જ રહે છે. તે જ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની સહાયતાથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારસંબંધી અવસ્થાઓ ધારણ કરે છે. અવ્યક્ત પુરુષ તો પ્રકૃતિ અને તેની અવસ્થાઓનો કેવળ સાક્ષી જ છે. ॥ ૧૭ ॥ મહત્તત્ત્વ વગેરે જેટલા પણ પ્રકૃતિના વિકાર ઉત્પન્ન થયા તે પુરુષ તત્ત્વમાંથી બળ સંપાદન કરી સમૂહમાં મળીને પુરુષના ઈક્ષણમાં (અવલોકનમાં) બ્રહ્માંડની રચના કરે છે. **'મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્** - (ગીતા - ૯/૧૦) ॥ ૧૮ ॥

૧. પ્રકૃતેર્ગુણ૦ । ૨. તત્ત્વમેવ વા ।

સપ્તૈવ ધાતવ ઈતિ તત્રાર્થાઃ[1] પઞ્ચ ખાદયઃ ।
જ્ઞાનમાત્મોભયાધારસ્તતો દેહેન્દ્રિયાસવઃ ॥ ૧૯॥

ષડિત્યત્રાપિ ભૂતાનિ પઞ્ચ ષષ્ઠઃ પરઃ પુમાન્ ।
તૈર્યુક્ત આત્મસમ્ભૂતૈઃ સૃષ્ટ્વેદં સમુપાવિશત્ ॥ ૨૦॥

ચત્વાર્યેવેતિ તત્રાપિ તેજ આપોઽન્નમાત્મનઃ ।
જાતાનિ તૈરિદં જાતં જન્માવયવિનઃ ખલુ ॥ ૨૧॥

સઙ્ખ્યાને સપ્તદશકે ભૂતમાત્રેન્દ્રિયાણિ ચ ।
પઞ્ચ પઞ્ચૈકમનસા આત્મા સપ્તદશઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૨॥

તદ્વત્ ષોડશસઙ્ખ્યાને આત્મૈવ મન ઉચ્યતે ।
ભૂતેન્દ્રિયાણિ પઞ્ચૈવ મન આત્મા ત્રયોદશ ॥ ૨૩॥

એકાદશત્વ આત્માઽસૌ મહાભૂતેન્દ્રિયાણિ ચ ।
અષ્ટૌ પ્રકૃતયશ્ચૈવ પુરુષશ્ચ નવેત્યથ[2] ॥ ૨૪॥

ઈતિ નાનાપ્રસઙ્ખ્યાનં તત્ત્વાનામૃષિભિઃ કૃતમ્ ।
સર્વં ન્યાય્યં યુક્તિમત્ત્વાદ્ વિદુષાં કિમશોભનમ્ ॥ ૨૫॥

ઉદ્ધવ ઉવાચ

પ્રકૃતિઃ પુરુષશ્ચોભૌ યદ્યપ્યાત્મવિલક્ષણૌ ।
અન્યોન્યાપાશ્રયાત્ કૃષ્ણ દૃશ્યતે ન ભિદા તયોઃ ।
પ્રકૃતૌ લક્ષ્યતે હ્યાત્મા પ્રકૃતિશ્ચ તથાઽઽત્મનિ ॥ ૨૬॥

ઉદ્ધવજી! જે લોકો તત્ત્વોની સંખ્યા સાત છે એવું માને છે તેમના વિચારમાં આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી આ પાંચ ભૂતો, છઠ્ઠો જીવ અને સાતમો પરમાત્મા - જે સાક્ષી જીવ અને સાક્ષ્ય જગત બન્નેનું અધિષ્ઠાન છે – આ જ સાત તત્ત્વો છે. દેહ, ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ તો પંચભૂતોથી થઈ છે તેથી તેને તે અલગ માનતા નથી. ॥ ૧૯ ॥ જે માત્ર છ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરે છે તે કહે છે કે પાંચ ભૂત અને છઠ્ઠો પરમપુરુષ પરમાત્મા. આ પરમાત્મા પોતાના બનાવેલા પંચ મહાભૂતોથી મળીને શરીર વગેરેની રચના કરે છે અને તેમાં જીવરૂપે પ્રવેશ કરે છે. (આ મત પ્રમાણે જીવનો પરમાત્મામાં અને શરીર વગેરેનો પંચમહાભૂતોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.) ॥ ૨૦ ॥ જે લોકો કારણના રૂપમાં ચાર જ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરે છે તે કહે છે કે આત્માથી તેજ, જળ અને પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને જગતમાં જેટલા પદાર્થો છે, બધાં તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે બધાં કાર્યોનો તેમાં સમાવેશ કરી લે છે. ॥ ૨૧ ॥ જે લોકો તત્ત્વોની સંખ્યા સત્તર બતાવે છે તેઓ આ પ્રમાણે કહે છે - પાંચભૂત, પાંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, એક મન અને એક આત્મા. ॥ ૨૨ ॥ જે લોકો આ તત્ત્વોની સંખ્યા સોળ કહે છે તેમની ગણતરી પણ આ જ પ્રમાણે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે તેઓ આત્મામાં મનનો પણ સમાવેશ કરી લે છે અને આ પ્રમાણે તેમના અનુસાર તત્ત્વોની સંખ્યા સોળ થાય છે. જે લોકો તત્ત્વોની સંખ્યા તેર માને છે તેઓ કહે છે કે, આકાશાદિ પાંચભૂત, શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, એક મન, એક જીવાત્મા અને એક પરમાત્મા આ તેર તત્ત્વો છે. ॥ ૨૩ ॥ અગિયારની સંખ્યા માનવાવાળાઓ પાંચ ભૂત, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને આ સિવાય એક આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. જે લોકો નવ તત્ત્વો માને છે તેઓ આકાશાદિ પાંચ ભૂત, અને મન, બુદ્ધિ, અહંકાર - આ આઠ પ્રકૃતિઓ અને નવમો પુરુષ એમ નવ તત્ત્વો સ્વીકારે છે. ॥ ૨૪ ॥ ઉદ્ધવજી! આ પ્રમાણે ઋષિ-મુનિઓએ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે તત્ત્વોની ગણના કરી છે. બધાંનું કહેવું ઉચિત જ છે. કારણ કે, બધાની સંખ્યા તર્કયુક્ત છે. જે લોકો તત્ત્વજ્ઞાની છે, તેમને કોઈ પણ મતમાં બૂરાઈ દેખાતી નથી. તેમના માટે તો બધું બરાબર જ છે. ॥ ૨૫ ॥

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું – શ્યામસુંદર! જોકે, સ્વરૂપતઃ પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને એક-બીજાથી સર્વથા ભિન્ન છે, તથાપિ તે પરસ્પર એટલા હળી-મળી ગયા છે કે સાધારણ રીતે તેમનો ભેદ દેખાતો નથી. પ્રકૃતિમાં પુરુષ અને પુરુષમાં પ્રકૃતિ અભિન્ન હોય એવાં દેખાય છે. એમની ભિન્નતા સ્પષ્ટ કઈ રીતે થાય? ॥ ૨૬ ॥

૧. યત્રા । ૨. આ 'એકાદશત્વ... નવેત્યથ ॥' શ્લોક પ્રાચીન પ્રતમાં નથી.

એવં મે પુણ્ડરીકાક્ષ મહાન્તં સંશયં હૃદિ ।
છેત્તુમર્હસિ સર્વજ્ઞ[1] વચોભિર્નયનૈપુણૈઃ ॥ ૨૭॥

હે કમળનયન શ્રીકૃષ્ણ! આ પ્રમાણે મારા હૃદયમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષની ભિન્નતા અને અભિન્નતાના સંબંધમાં બહુ મોટો સંશય છે. આપ તો સર્વજ્ઞ છો. આપની તર્કયુક્ત વાણીથી મારા આ સંશયનું નિવારણ કરવાની કૃપા કરો. ॥ ૨૭ ॥

ત્વત્તો જ્ઞાનં હિ જીવાનાં પ્રમોષસ્તેઽત્ર શક્તિતઃ ।
ત્વમેવ હ્યાત્મમાયાયા[2] ગતિં વેત્થ ન ચાપરઃ ॥ ૨૮॥

હે ભગવન્! આપની જ કૃપાથી આપની વિદ્યાશક્તિ દ્વારા જીવને જ્ઞાન થાય છે અને આપની જ અવિદ્યા શક્તિથી તેમના જ્ઞાનનો નાશ થાય છે. આપની આત્મસ્વરૂપ માયાની વિચિત્ર ગતિ આપ જ જાણો છો, બીજું કોઈ જાણી શકતું નથી; તેથી આપ જ મારો સંશય દૂર કરવા સમર્થ છો. ॥ ૨૮ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

પ્રકૃતિઃ પુરુષશ્ચેતિ વિકલ્પઃ પુરુષર્ષભ ।
એષ વૈકારિકઃ સર્ગો ગુણવ્યતિકરાત્મકઃ ॥ ૨૯॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું — ઉદ્ધવજી! પ્રકૃતિ અને પુરુષ અર્થાત્ શરીર અને આત્મા - આ બન્નેમાં બહુ જ ભેદ છે. આ સૃષ્ટિ જ વિકારોથી યુક્ત છે. ગુણોના ક્ષોભથી જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે. ॥ ૨૯ ॥

મમાઙ્ગ માયા ગુણમય્યનેકધા
વિકલ્પબુદ્ધીશ્ચ ગુણૈર્વિધત્તે ।
વૈકારિકસ્ત્રિવિધોઽધ્યાત્મમેક-
મથાધિદૈવમધિભૂતમન્યત્[3] ॥ ૩૦॥

પ્રિય મિત્ર! મારી માયા ત્રણ ગુણવાળી છે. તે જ પોતાના સત્ત્વ, રજ આદિ ગુણોથી અનેક પ્રકારની ભેદવૃત્તિઓ પેદા કરી દે છે. જોકે તેનો વિસ્તાર અપાર છે, તેમ છતાં આ વિકારાત્મક સૃષ્ટિને ત્રણ ભાગોમાં વહેંચી શકાય. એ ત્રણ ભાગ છે — અધ્યાત્મ, અધિદૈવ અને અધિભૂત. ॥ ૩૦ ॥

દૃગ્ રૂપમાર્કં વપુરત્ર રન્ધ્રે
પરસ્પરં સિધ્યતિ યઃ સ્વતઃ[4] ખે ।
આત્મા યદેષામપરો ય આદ્યઃ
સ્વયાઽનુભૂત્યાઽખિલસિદ્ધસિદ્ધિઃ ।
એવં ત્વગાદિ શ્રવણાદિ ચક્ષુ-
ર્જિહ્વાદિ નાસાદિ ચ ચિત્તયુક્તમ્ ॥ ૩૧॥

ઉદાહરણ તરીકે — નેત્રેન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે, તેનો વિષય રૂપ અધિભૂત છે અને નેત્રગોલકમાં સ્થિત સૂર્યદેવતાનો અંશ અધિદૈવ છે. એ ત્રણે પરસ્પર એક-બીજાના આશ્રયથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી અધ્યાત્મ, અધિદૈવ અને અધિભૂત એ ત્રણે પરસ્પર એક-બીજાની મદદ ઇચ્છે છે. પરંતુ આકાશમાં સ્થિત સૂર્યમંડળ આ ત્રણેની અપેક્ષાએ મુક્ત છે, કારણ કે તે સ્વતઃસિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે આત્મા પણ ઉપર જણાવેલા ત્રણ ભેદોનું મૂળ કારણ છે, તેમનો સાક્ષી અને તેમનાથી પર છે. તે જ પોતાના સ્વયંસિદ્ધ પ્રકાશથી સમસ્ત પદાર્થોને સિદ્ધ કરે છે. તેના દ્વારા બધું પ્રકાશિત થાય છે.* તેના હોવાથી જ અન્ય પણ છે. જેમ ચક્ષુના ત્રણ ભેદ બતાવ્યા, તે જ પ્રમાણે ત્વચા, શ્રોત્ર (કાન), જિહ્વા નાસિકા અને ચિત્ત વગેરેના પણ ત્રણ-ત્રણ ભેદ છે. ॥ ૩૧ ॥

યોઽસૌ ગુણક્ષોભકૃતો વિકારઃ
પ્રધાનમૂલાન્મહતઃ પ્રસૂતઃ ।
અહં ત્રિવૃન્મોહવિકલ્પહેતુ-
ર્વૈકારિકસ્તામસ ઐન્દ્રિયશ્ચ ॥ ૩૨॥

પ્રકૃતિથી મહત્તત્ત્વ બને છે અને મહત્તત્ત્વથી અહંકાર. આ પ્રમાણે આ અહંકાર ગુણોના ક્ષોભથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રકૃતિનો જ એક વિકાર છે. અહંકારના ત્રણ ભેદ છે— (૧) વૈકારિક - સત્ત્વગુણવિશિષ્ટ મન અને ઇન્દ્રિયોના દેવતા, (૨) દશે ઇન્દ્રિયો તથા (૩) તામસ - પંચમહાભૂત અને પાંચ તેમના વિષયો; આ પ્રમાણે આ અહંકાર અજ્ઞાન અને સૃષ્ટિની વિવિધતાનું મૂળ કારણ છે. ॥ ૩૨ ॥

---

૧. દેવેશ । ૨. હ્યાત્મનો યોગગતિં । ૩. યથાદિભૂતમધિદૈવમન્યત્ । ૪. સ્વતોઽસૌ ।

* જેમ ત્વચા, સ્પર્શ અને વાયુ; શ્રવણ, શબ્દ અને દિશા; જિહ્વા, રસ અને વરુણ; નાસિકા, ગંધ અને અશ્વિનીકુમાર; ચિત્ત, ચિંતનનો વિષય અને વાસુદેવ; મન, મનનો વિષય અને ચન્દ્રમા; અહંકાર, અહંકારનો વિષય અને રુદ્ર; બુદ્ધિ, સમજવાનો વિષય અને બ્રહ્મા — આ બધાં ત્રિવિધ તત્ત્વો સાથે આત્માનો કોઈ સંબંધ નથી.

આત્મા પરિજ્ઞાનમયો વિવાદો
હ્યસ્તીતિ નાસ્તીતિ ભિદાઽર્થનિષ્ઠઃ ।
વ્યર્થોઽપિ નૈવોપરમેત પુંસાં
મત્તઃ પરાવૃત્તધિયાં સ્વલોકાત્ ॥ ૩૩॥

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેનો તે પદાર્થોથી કોઈ પણ સંબંધ નથી. આત્મા છે કે નહીં, આવો વિવાદ ભેદબુદ્ધિને લીધે છે. જેટલા પણ વાદ-વિવાદ છે, બધાંનું મૂળ કારણ ભેદદૃષ્ટિ જ છે, જે સર્વથા વ્યર્થ છે, છતાં પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ મુજ પરમાત્માથી જે લોકો વિમુખ છે, તે આ વિવાદથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. ॥ ૩૩ ॥

ઉદ્ધવ ઉવાચ

ત્વત્તઃ પરાવૃત્તધિયઃ સ્વકૃતૈઃ કર્મભિઃ પ્રભો ।
ઉચ્ચાવચાન્ યથા દેહાન્ ગૃહ્ણન્તિ વિસૃજન્તિ ચ ॥ ૩૪॥

તન્મમાખ્યાહિ ગોવિન્દ દુર્વિભાવ્યમનાત્મભિઃ ।
ન હ્યેતત્ પ્રાયશો લોકે વિદ્વાંસઃ સન્તિ વઞ્ચિતાઃ ॥ ૩૫॥

ઉદ્ધવજીએ પૂછ્યું – ભગવન્! આપથી વિમુખ જીવ પોતાના કરેલાં પુણ્ય-પાપોના ફળસ્વરૂપ ઊંચી-નીચી યોનિઓમાં જતા-આવતા રહે છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, વ્યાપક આત્માનું એક શરીરથી બીજા શરીરમાં જવું અર્થાત્ અકર્તાનું કર્મ કરવું અને નિત્યવસ્તુનાં જન્મ-મરણ કઈ રીતે સંભવી શકે? ॥ ૩૪ ॥ હે ગોવિંદ! જે લોકો આત્મજ્ઞાનથી રહિત છે તે તો આ વિષયને બરાબર સમજી પણ શકતા નથી અને આ વિષયના વિદ્વાનો સંસારમાં પ્રાયઃ જોવા મળતા નથી, કારણ કે, બધા લોકો આપની માયાની ભુલ-ભુલામણીમાં પડેલા છે. તેથી આપ જ કૃપા કરીને મને આનું રહસ્ય સમજાવો. ॥ ૩૫ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

મનઃ કર્મમયં[1] નૃણામિન્દ્રિયૈઃ પઞ્ચભિર્યુતમ્ ।
લોકાલ્લોકં પ્રયાત્યન્ય આત્મા તદનુવર્તતે ॥ ૩૬॥

ધ્યાયન્મનોઽનુવિષયાન્દૃષ્ટાન્વાઽનુશ્રુતાનથ[2] ।
ઉદ્યત્ સીદત્ કર્મતન્ત્રં સ્મૃતિસ્તદનુ શામ્યતિ ॥ ૩૭॥

વિષયાભિનિવેશેન નાત્માનં યત્ સ્મરેત્ પુનઃ ।
જન્તોર્વૈ કસ્યચિદ્ધેતોર્મૃત્યુરત્યન્તવિસ્મૃતિઃ ॥ ૩૮॥

જન્મ ત્વાત્મતયા પુંસઃ સર્વભાવેન ભૂરિદ ।
વિષયસ્વીકૃતિં પ્રાહુર્યથા સ્વપ્નમનોરથઃ ॥ ૩૯॥

સ્વપ્નં મનોરથં ચેત્થં પ્રાક્તનં ન સ્મરત્યસૌ ।
તત્ર પૂર્વમિવાત્માનમપૂર્વં ચાનુપશ્યતિ ॥ ૪૦॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું – પ્રિય ઉદ્ધવ! મનુષ્યનું મન કર્મ-સંસ્કારોનો સમૂહ છે. તે સંસ્કારો પ્રમાણે ભોગ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેની સાથે પાંચ ઇન્દ્રિયો પણ જોડાયેલી છે. આનું નામ છે લિંગશરીર. તે જ કર્મો પ્રમાણે એક શરીરથી બીજા શરીરમાં, એક લોકથી બીજા લોકમાં આવતું-જતું રહે છે. આત્મા આ લિંગશરીરથી સર્વથા ભિન્ન છે. આત્મા સર્વવ્યાપી છે, તેથી તેનું આવાગમન થતું નથી, પરંતુ જ્યારે તે પોતાને લિંગશરીર જ સમજી બેસે છે, તેમાં અહંકાર કરી લે છે, ત્યારે તેને પણ પોતાનું આવવું-જવું પ્રતીત થવા લાગે છે. ॥ ૩૬ ॥ મન કર્મોને આધીન છે. તે આ લોક અથવા પરલોકના વિષયોનું સતત ચિંતન કરતું રહે છે. જ્યારે નવો વિષય આવે છે, ત્યારે પહેલાંનું ભુલાતું જાય છે અને નવામાં મન પરોવાઈ જાય છે. આ રીતે પૂર્વકાળના વિષયોની સ્મૃતિ પણ વિસરાતી જાય છે. ॥ ૩૭ ॥ જીવને કર્મોને આધીન નવાં-નવાં શરીરો પ્રત્યે અત્યંત આસક્તિ થતી જાય છે અને તેને લીધે હર્ષ અને તૃષ્ણા થાય છે. આ અને આવા બીજા કોઈ કારણથી તેને તેના પૂર્વ શરીરની બિલકુલ સ્મૃતિ રહેતી નથી, સંપૂર્ણપણે વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે, આ જ તેનું મૃત્યુ છે. પરંતુ જીવનો દેહની જેમ નાશ થતો નથી. ॥ ૩૮ ॥ હે ઉદારદાની ઉદ્ધવ! મનુષ્ય 'આ દેહ હું છું, આ દેહ મારો છે,' આવું માનીને જ્યારે નવા શરીરનો સ્વીકાર કરે છે, એ જ તેનો જન્મ છે. આ નવા શરીરનો સ્વીકાર કરીને, જેમ સ્વપ્નમાં મનોરથ કરતાં કરતાં હર્ષ થાય છે, તો ક્યારેક દુઃખ થાય છે તે જ પ્રમાણે આ શરીરમાં પણ તે સુખી-દુઃખી થતો રહે છે. ॥ ૩૯ ॥ જેમ સ્વપ્નમાં નવા નવા મનોરથો આવે છે, એ જ પ્રમાણે જીવ પણ વારંવાર જન્મતો-મરતો રહે છે, આ જન્મ-મૃત્યુ પણ સ્વપ્નની જેમ મિથ્યા જ છે. તેમ છતાં નવા શરીરને

૧. કર્મમયૈઃ । ૨. વાઙ્ય શ્રુતાંસ્તથા ।

ઇન્દ્રિયાયનસૃષ્ટ્યેદં ત્રૈવિધ્યં ભાતિ વસ્તુનિ ।
બહિરન્તર્ભિદાહેતુર્જનોઽસજ્જનકૃદ્ યથા ॥ ૪૧॥

નિત્યદા હ્યઙ્ગ ભૂતાનિ ભવન્તિ[૧] ન ભવન્તિ ચ ।
કાલેનાલક્ષ્યવેગેન સૂક્ષ્મત્વાત્તન્ન[૨] દૃશ્યતે ॥ ૪૨॥

યથાઽર્ચિષાં સ્રોતસાં ચ ફલાનાં વા વનસ્પતેઃ ।
તથૈવ સર્વભૂતાનાં વયોઽવસ્થાદયઃ કૃતાઃ ॥ ૪૩॥

સોઽયં દીપોઽર્ચિષાં યદ્વત્સ્રોતસાં તદિદં જલમ્ ।
સોઽયં પુમાનિતિ નૃણાં મૃષા ગીર્ધીર્મૃષાયુષામ્ ॥ ૪૪॥

મા સ્વસ્ય કર્મબીજેન જાયતે સોઽપ્યયં પુમાન્ ।
મ્રિયતે વાઽમરો ભ્રાન્ત્યા યથાગ્નિર્દારુસંયુતઃ ॥ ૪૫॥

નિષેકગર્ભજન્માનિ[૩] બાલ્યકૌમારયૌવનમ્ ।
વયોમધ્યં જરા મૃત્યુરિત્યવસ્થાસ્તનોર્નવ ॥ ૪૬॥

એતા મનોરથમયીર્હ્યન્યસ્યોચ્ચાવચાસ્તનૂઃ ।
ગુણસઙ્ગાદુપાદત્તે ક્વચિત્ કશ્ચિજ્જહાતિ ચ ॥ ૪૭॥

આત્મનઃ પિતૃપુત્રાભ્યામનુમેયૌ ભવાપ્યયૌ ।
ન ભવાપ્યયવસ્તૂનામભિજ્ઞો દ્વયલક્ષણઃ ॥ ૪૮॥

તરોર્બીજવિપાકાભ્યાં યો વિદ્વાઞ્જન્મસંયમૌ ।
તરોર્વિલક્ષણો દ્રષ્ટા એવં દ્રષ્ટા તનોઃ પૃથક્ ॥ ૪૯॥

પ્રકૃતેરેવમાત્માનમવિવિચ્યાબુધઃ પુમાન્ ।
તત્ત્વેન સ્પર્શસમ્મૂઢઃ સંસારં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૫૦॥

ધારણ કરવાથી જીવ એવું માને છે કે હું પહેલાં ન હતો. હમણાં નવો જ પેદા થયો છું. તે તેના પૂર્વ શરીરને તદ્દન ભૂલી જાય છે. ॥ ૪૦ ॥ આત્મા એક છે, અદ્વિતીય અને અખંડ છે. એમાં કોઈ પ્રકારનો અંદર-બહારનો ભેદ નથી. આત્માનો જન્મ કે મૃત્યુ નથી, પરંતુ મન જ આ ભેદબુદ્ધિનું કારણ છે. મનના આશ્રયમાં ઇન્દ્રિયો રહે છે. મન જ અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ કરે છે. તેનાથી જન્મ, સ્થિતિ અને મૃત્યુનો આત્મામાં ભાસ થાય છે. જેમ કોઈ પરિવારમાં કુપુત્ર જન્મે છે અને પરિવારમાં વિખવાદ કરીને પૂરા પરિવારને વેર-વિખેર કરી નાખે છે, આવી જ મનની સ્થિતિ છે. આ મન જ સત્ત્વગુણવિશિષ્ટ હોવા છતાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પ કરીને ઇન્દ્રિયોને વિચલિત કરીને જીવને ભટકાવે છે. ॥ ૪૧ ॥ પ્રિય ઉદ્ધવ! કાળની ગતિ એટલી સૂક્ષ્મ છે કે તે જોઈ શકાતી નથી. તેના દ્વારા પ્રતિક્ષણ શરીરોની ઉત્પત્તિ અને નાશ થતાં રહે છે. સૂક્ષ્મ હોવાને કારણે જ પ્રતિક્ષણ થતાં જન્મ-મૃત્યુ દેખાતાં નથી. ॥ ૪૨ ॥ જેમ કાળના પ્રભાવથી દીવાની જ્યોત, નદીઓનો પ્રવાહ અને વૃક્ષનાં પાન-ફળ વગેરેની સ્થિતિ ક્ષણે-ક્ષણે બદલાતી હોય છે, તેવી જ રીતે દરેક પ્રાણીઓના દેહની સ્થિતિ પણ બદલાયા કરે છે. ॥ ૪૩ ॥ જેમ આ એ જ દીપકની જ્યોતિ છે, આ એ જ જળનો પ્રવાહ છે – એમ કહેવું કે સમજવું મિથ્યા છે, તે જ પ્રમાણે વિષયોના ચિંતનમાં વ્યર્થ આયુષ્ય ગુમાવનારા અવિવેકી પુરુષો દ્વારા એવું સમજવું, કે 'આ એ જ દેહ છે, આ એ જ પુરુષ છે' એ પણ અવિવેક જ છે. ॥ ૪૪ ॥ તે જ આત્મા વાસ્તવમાં તો પોતાનાં કર્મબીજથી ન તો પેદા થાય છે કે ન મરે પણ છે, પરંતુ જન્મવું અને મરવું એ બન્નેને ભ્રાન્તિ જ માનવામાં આવે છે, આત્મા તો અમર છે; બસ એ જ રીતે જેમ લાકડાંના સંયોગથી અગ્નિ સળગતો અને બુઝાતો દેખાય છે, પરંતુ અગ્નિ તો વ્યાપક જ છે. લાકડાના સળગવા અને બુઝાવાથી અગ્નિમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. ॥ ૪૫ ॥

ઉદ્ધવજી! ગર્ભાધાન, ગર્ભવૃદ્ધિ, જન્મ, બાળપણ, કુમારાવસ્થા, જુવાની, મધ્યાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ—આ નવ અવસ્થાઓ શરીરની છે. ॥ ૪૬ ॥ આ શરીર જીવથી ભિન્ન છે અને તે નાની-મોટી અવસ્થાઓને ગુણોના સંગથી પોતાની માનીને ભટકે છે, પરંતુ વિવેક જાગૃત થતાં આ માન્યતાનો તે ત્યાગ પણ કરે છે. ॥ ૪૭ ॥ પિતાએ પુત્રના જન્મથી અને પુત્રે પિતાના મૃત્યુથી પોતપોતાના મૃત્યુનું અનુમાન કરી લેવું જોઈએ. જન્મ અને મૃત્યુ જેનું થાય છે તેને જાણવાવાળો જે આત્મા છે, તે જન્મ કે મૃત્યુ એ બન્ને લક્ષણોથી પર છે. ॥ ૪૮ ॥ વૃક્ષના બીજથી જન્મને અને પાકી જવાથી મરણને જાણનારો દ્રષ્ટા એ વૃક્ષથી અલગ છે. એ જ પ્રમાણે શરીરનાં પણ જન્મ અને મૃત્યુ જોનારો શરીરથી ભિન્ન છે – તે જ આત્મા છે. તેનો જન્મ કે નાશ થતો નથી. ॥ ૪૯ ॥ અજ્ઞાની પુરુષો આ પ્રકારનું - પ્રકૃતિ અને આત્માનું તાત્ત્વિકરૂપે વિવેચન

૧. ન ભવન્તિ ભવન્તિ ચ । ૨. સૂક્ષ્મત્વં તત્ર । ૩. ૦જન્માદિ ।

સત્ત્વસઙ્ગાદૃષીન્ દેવાન્ રજસાઽસુરમાનુષાન્ ।
તમસા ભૂતતિર્યક્ત્વં ભ્રામિતો યાતિ કર્મભિઃ ॥ ૫૧॥

નૃત્યતો ગાયતઃ પશ્યન્ યથૈવાનુકરોતિ તાન્ ।
એવં બુદ્ધિગુણાન્ પશ્યન્નનીહોઽપ્યનુકાર્યતે ॥ ૫૨॥

યથાઽમ્ભસા પ્રચલતા તરવોઽપિ ચલા ઈવ ।
ચક્ષુષા ભ્રામ્યમાણેન દૃશ્યતે ભ્રમતીવ ભૂઃ ॥ ૫૩॥

યથા મનોરથધિયો વિષયાનુભવો મૃષા ।
સ્વપ્નદૃષ્ટાશ્ચ દાશાર્હ તથા સંસાર આત્મનઃ ॥ ૫૪॥

અર્થે હ્યવિદ્યમાનેઽપિ સંસૃતિર્ન નિવર્તતે ।
ધ્યાયતો વિષયાનસ્ય સ્વપ્નેઽનર્થાગમો યથા ॥ ૫૫॥

તસ્માદુદ્ધવ મા ભુઙ્ક્ષ્વ વિષયાનસદિન્દ્રિયૈઃ ।
આત્માગ્રહણનિર્ભાતં[1] પશ્ય વૈકલ્પિકં ભ્રમમ્ ॥ ૫૬॥

ક્ષિપ્તોઽવમાનિતોઽસદ્ભિઃ પ્રલબ્ધોઽસૂયિતોઽથવા[2] ।
તાડિતઃ સન્નિબદ્ધો[3] વા વૃત્ત્યા[4] વા પરિહાપિતઃ ॥ ૫૭॥

નિષ્ઠિતો મૂત્રિતો વાઽજ્ઞૈર્બહુધૈવં પ્રકમ્પિતઃ[5] ।
શ્રેયસ્કામઃ કૃચ્છ્રગત આત્મનાઽઽત્માનમુદ્ધરેત્ ॥ ૫૮॥

ઉદ્ધવ ઉવાચ

યથૈવમનુબુધ્યેયં વદ નો[6] વદતાં વર ।
સુદુઃસહમિમં મન્યે આત્મન્યસદતિક્રમમ્ ॥ ૫૯॥

કરતા નથી. તેઓ તેનાથી પોતાને તત્ત્વતઃ ભિન્નતાનો અનુભવ કરતા નથી અને વિષયભોગોમાં જ સાચું સુખ માનીને તેમાં મોહિત થઈ જાય છે. તે કારણે જ તેમને જન્મ-મૃત્યુરૂપી સંસારમાં ભટકવું પડે છે. ॥ ૫૦ ॥ જ્યારે અવિવેકી જીવ પોતાનાં કર્મો અનુસાર જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં ભટકે છે ત્યારે તે સાત્ત્વિક કર્મોની આસક્તિથી ઋષિલોક અને દેવલોકમાં, રાજસિક કર્મોની આસક્તિથી મનુષ્ય અને અસુર યોનિઓમાં તથા તામસિક કર્મોની આસક્તિથી ભૂત-પ્રેત અને પશુ-પક્ષી વગેરે યોનિઓમાં જાય છે. ॥ ૫૧ ॥ જ્યારે મનુષ્ય કોઈને નાચ-ગાન કરતાં જુએ છે, ત્યારે તે પોતે પણ તેનું અનુકરણ કરવા લાગે છે. એવી જ રીતે જ્યારે જીવ બુદ્ધિના ગુણોને જુએ છે, ત્યારે સ્વયં નિષ્ક્રિય હોવા છતાં પણ વિવશ થઈ તેનું અનુકરણ કરતો હોય છે. ॥ ૫૨ ॥ જેમ નદી, તળાવ વગેરેનાં પાણીના હિલોળાથી તેમાં દેખાતાં કિનારે ઊભેલાં વૃક્ષો પણ હાલતાં-ડોલતાં લાગે છે, જેમ ફૂદડી ફરનારને ધરતી પણ ફરતી લાગે છે, જેમ મનમાં ચિંતવેલા અને સ્વપ્નમાં જોયેલા ભોગપદાર્થો સર્વથા મિથ્યા છે, એ જ રીતે હે ઉદ્ધવ! વિષયોના અનુભવરૂપ સંસાર પણ ખરી રીતે નથી, છતાં તેનું ચિંતન કરનારને તે પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ આત્મા તો નિત્ય શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્તસ્વરૂપ જ છે. ॥ ૫૩-૫૪ ॥ વિષયો સત્ય ન હોવા છતાં પણ જો જીવ વિષયોનું ચિંતન કરતો રહે છે, તો તેનો આ જન્મ-મૃત્યુરૂપી સંસાર ક્યારેય નિવૃત્ત થતો નથી; જેમ સ્વપ્નમાં સર્પનું ડસવું, જાનહાનિ થવી વગેરે અનર્થપરંપરા જાગ્યા વિના નિવૃત્ત થતી નથી. ॥ ૫૫ ॥ પ્રિય ઉદ્ધવ! આથી આ દુષ્ટ (ક્યારેય તૃપ્ત ન થવાવાળી) ઇન્દ્રિયોથી વિષયોનો ભોગ છોડી દો. અજ્ઞાનને કારણે જ આત્મામાં ભ્રમથી ભેદબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેને સમજપૂર્વક દૂર કરો. ॥ ૫૬ ॥ જેમ દુષ્ટ મનુષ્યો તિરસ્કાર કરે મારપીટ કરે, મશ્કરી કરે, અથવા કોઈ દોષારોપણ કરે, નિંદા કરે, આજીવિકા છીનવી લે, આપણા ઉપર થૂંકે, અશુદ્ધ પદાર્થ નાંખે અથવા કોઈ પણ રીતે આપણને આપણી નિષ્ઠાથી ચ્યુત કરવા ઇચ્છે, પરંતુ દુષ્ટ મનુષ્યના આવા ઉપદ્રવથી વ્યથિત ન થવું જોઈએ, કારણ કે, તે તો બિચારો અજ્ઞાની છે, તેને પરમાર્થનું તો ભાન નથી. તેથી પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારે કોઈ પણ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં પોતાની વિવેક-બુદ્ધિ દ્વારા જ (કોઈ બાહ્ય સાધનથી નહીં) પોતાને બચાવી લેવો જોઈએ. વસ્તુતઃ આત્મદૃષ્ટિ જ તમામ વિપત્તિઓમાંથી બચવાનું એકમાત્ર સાધન છે. ॥ ૫૭-૫૮ ॥

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું – ભગવન્! આપ સમસ્ત વક્તાઓના શિરોમણિ છો. હું દુર્જનો દ્વારા કરાયેલા તિરસ્કારને અત્યંત અસહ્ય સમજું છું. તેથી, આવી પરિસ્થિતિને હું વશ ન થાઉં, ઉદાસીન રહું તેવો ઉપદેશ મને આપવાની કૃપા કરો, જેથી હું તે ઉપદેશને જીવનમાં ધારણ કરી શકું. ॥ ૫૯ ॥

૧. આત્માગ્રહણનિષ્પન્નં પશ્યન્ વૈકલ્પિકં ભ્રમમ્ । ૨. ઽડપિ વા । ૩. સન્નિરુદ્ધો । ૪. ભૃત્યા । ૫. પ્રકલ્પિતઃ । ૬. ભો ।

વિદુષામપિ વિશ્વાત્મન્ પ્રકૃતિર્હિ બલીયસી ।
ઋતે ત્વદ્ધર્મનિરતાન્ શાન્તાસ્તે ચરણાલયાન્ ॥ ૬૦॥

હે વિશ્વના આત્મા! પ્રકૃતિ તો અત્યંત બળવાન છે. તે વિદ્વાનોને પણ ચંચળ કરી દે છે. ફક્ત તે લોકો જ આ પ્રકૃતિથી છૂટી શકે છે, જે આપના શરણમાં આવ્યા છે. જે હંમેશાં આપના જ ભાગવતધર્મમાં લાગેલા છે, શાંત છે, ખરેખર આપના એ શરણાગત ભક્તો જ આ પ્રપંચથી વ્યથિત થતા નથી. ॥ ૬૦ ॥

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે દ્વાવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૨ ॥
અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત બાવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

ત્રેવીસમો અધ્યાય

એક તિતિક્ષુ બ્રાહ્મણનો ઇતિહાસ

બાદરાયણિરુવાચ[1]

સ એવમાશંસિત ઉદ્ધવેન
ભાગવતમુખ્યેન દાશાર્હમુખ્યઃ[2] ।
સભાજયન્ ભૃત્યવચો મુકુન્દ-
સ્તમાબભાષે શ્રવણીયવીર્યઃ ॥ ૧॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – પરીક્ષિત! વાસ્તવમાં ભગવાનની લીલા-કથા જ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. તેઓ જ પ્રેમ અને મુક્તિના દાતા છે. જ્યારે તેમના પરમ પ્રેમી ભક્ત ઉદ્ધવજીએ આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે યદુવંશભૂષણ શ્રીભગવાને તેમના પ્રશ્નની પ્રશંસા કરીને તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું- ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

બાર્હસ્પત્ય સ વૈ નાત્ર સાધુર્વૈ દુર્જનેરિતૈઃ ।
દુરુક્તૈર્ભિન્નમાત્માનં યઃ સમાધાતુમીશ્વરઃ ॥ ૨॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું – દેવગુરુ બૃહસ્પતિના શિષ્ય ઉદ્ધવજી! આ સંસારમાં ઘણું કરીને એવા સંતપુરુષો મળતા નથી કે જેઓ દુર્જનોના શબ્દબાણથી વિંધાઈને પોતાને સંભાળી શકે. ॥ ૨ ॥

ન તથા તપ્યતે વિદ્ધઃ પુમાન્ બાણૈઃ સુમર્મગૈઃ ।
યથા તુદન્તિ[3] મર્મસ્થા હ્યસતાં[4] પરુષેષવઃ ॥ ૩॥

કારણ કે મર્મસ્થાનોમાં ભોંકાયેલાં દુષ્ટોનાં તીક્ષ્ણ વચનરૂપી બાણ જેવી પીડા કરે છે તેવી પીડા મનુષ્યના મર્મસ્થાનને ભેદનારાં સાચાં બાણ પહોંચાડતાં નથી. ॥ ૩ ॥

કથયન્તિ મહત્પુણ્યમિતિહાસમિહોદ્ધવ ।
તમહં વર્ણયિષ્યામિ નિબોધ સુસમાહિતઃ ॥ ૪॥

ઉદ્ધવજી! આ સંબંધમાં મહાત્મા લોકો એક ઘણો પવિત્ર પ્રાચીન ઇતિહાસ કહ્યા કરે છે, હું તમને એ જ કહું છું, તમે મન દઈને તે સાંભળો. ॥ ૪ ॥

કેનચિદ્ ભિક્ષુણા ગીતં પરિભૂતેન દુર્જનૈઃ ।
સ્મરતા ધૃતિયુક્તેન વિપાકં નિજકર્મણામ્[5] ॥ ૫॥

એક ભિખારીને દુષ્ટ લોકોએ ખૂબ હેરાન કર્યો. ત્યારે પણ તેણે પોતાની ધીરજ ન ગુમાવી અને તેને તેના પૂર્વજન્મનું ફળ સમજીને થોડા માનસિક ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા. તેનું જ આ ઇતિહાસમાં વર્ણન છે. ॥ ૫ ॥

અવન્તિષુ દ્વિજઃ કશ્ચિદાસીદાઢ્યતમઃ શ્રિયા ।
વાર્તાવૃત્તિઃ કદર્યસ્તુ કામી લુબ્ધોઽતિકોપનઃ ॥ ૬॥

પ્રાચીન સમયમાં ઉજ્જૈન નગરમાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેણે ખેતી, વેપાર વગેરે દ્વારા ખૂબ સંપત્તિ ભેગી કરી હતી. પરંતુ તે અત્યંત કૃપણ, કામી અને લોભી હતો. ક્રોધ તો તેને વાત-વાતમાં આવી જતો હતો. ॥ ૬ ॥

૧. શુક ઉવાચ । ૨. દાશાર્હવર્યઃ । ૩. રુજન્તિ । ૪. અસતાં । ૫. નિજકર્મણઃ ।

જ્ઞાતયોઽતિથયસ્તસ્ય વાઙ્માત્રેણાપિ[1] નાર્ચિતાઃ ।
શૂન્યાવસથ આત્માપિ કાલે કામૈરનર્ચિતઃ ॥ ૭॥

દુઃશીલસ્ય કદર્યસ્ય દ્રુહ્યન્તે પુત્રબાન્ધવાઃ ।
દારા દુહિતરો ભૃત્યા વિષણ્ણા નાચરન્ પ્રિયમ્ ॥ ૮॥

તસ્યૈવં યક્ષવિત્તસ્ય ચ્યુતસ્યોભયલોકતઃ ।
ધર્મકામવિહીનસ્ય ચુક્રુધુઃ પઞ્ચભાગિનઃ ॥ ૯॥

તદવધ્યાનવિસ્રસ્તપુણ્યસ્કન્ધસ્ય[2] ભૂરિદ ।
અર્થોઽપ્યગચ્છન્નિધનં બહ્વાયાસપરિશ્રમઃ ॥ ૧૦॥

જ્ઞાતયો જગૃહુઃ કિઞ્ચિત્ કિઞ્ચિદ્ દસ્યવ ઉદ્ધવ ।
દૈવતઃ કાલતઃ કિઞ્ચિદ્ બ્રહ્મબન્ધોર્નૃપાર્થિવાત્ ॥ ૧૧॥

સ એવં દ્રવિણે નષ્ટે ધર્મકામવિવર્જિતઃ ।
ઉપેક્ષિતશ્ચ સ્વજનૈશ્ચિન્તામાપ દુરત્યયામ્ ॥ ૧૨॥

તસ્યૈવં ધ્યાયતો દીર્ઘં નષ્ટરાયસ્તપસ્વિનઃ ।
ખિદ્યતો બાષ્પકણ્ઠસ્ય નિર્વેદઃ સુમહાનભૂત્ ॥ ૧૩॥

સ ચાહેદમહો કષ્ટં વૃથાઽઽત્મા મેઽનુતાપિતઃ ।
ન ધર્માય ન કામાય યસ્યાર્થાયાસ ઈદૃશઃ ॥ ૧૪॥

પ્રાયેણાર્થાઃ[3] કદર્યાણાં ન સુખાય કદાચન ।
ઇહ ચાત્મોપતાપાય મૃતસ્ય નરકાય ચ ॥ ૧૫॥

તેણે પોતાનાં જ્ઞાતિજનો અને અતિથિઓને ક્યારેય મીઠી વાણીથી પ્રસન્ન કર્યા ન હતા, ખવડાવવા વગેરેની તો વાત જ ક્યાં હતી? તે ઘરમાં ધર્મ-કર્મથી શૂન્ય બનીને રહેતો હતો અને પોતાની ધન-સંપત્તિથી પોતાની જાતને પણ સુખી રાખતો ન હતો. ॥ ૭ ॥ તેની કૃપણતા અને બૂરા સ્વભાવને લીધે તેનાં સંતાનો, ભાઈ-બંધુઓ, નોકર-ચાકરો અને પત્ની વગેરે બધાં દુઃખી રહેતાં અને મનમાં ને મનમાં તેના માટે અનિષ્ટ ચિંતન કર્યા કરતાં હતાં. ઘરમાં કોઈ પણ તેને પ્રિય લાગે એવો વહેવાર કરતું ન હતું. ॥ ૮ ॥ તે આ લોક અને પરલોક બન્નેથી વંચિત થઈ ગયો હતો. યક્ષોની જેમ ધનની ચોકી કરતો હતો. તે ધનથી ન તો તે ધર્મ કરતો હતો કે ન ભોગ ભોગવતો હતો. ઘણા સમય સુધી આ પ્રકારનું જીવન વિતાવવાને કારણે તેના ઉપર પંચમહાયજ્ઞના હક્કદાર દેવતાઓ કોપાયમાન થયા. ॥ ૯ ॥ ઉદારદાની ઉદ્ધવજી! પંચમહાયજ્ઞોના હક્કદાર દેવતાઓના તિરસ્કારથી, તેનાં પૂર્વપુણ્યોનો આશ્રય કે જેના બળ પર અત્યાર સુધી તેનું ધન ટકી રહ્યું હતું, તે ચાલ્યો ગયો; અને જે ધન તેણે મોટા ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમથી એકઠું કર્યું હતું તે તમામ ધન તેની નજર સામે જ નષ્ટ થઈ ગયું. ॥ ૧૦ ॥ તે અધમ બ્રાહ્મણનું કેટલુંક ધન તો તેના પરિવારના લોકોએ છીનવી લીધું, થોડું ચોરો લૂંટી ગયા, થોડું અગ્નિપ્રકોપ જેવાં દૈવી કારણોથી નષ્ટ થઈ ગયું. કેટલુંક કાળથી નાશ પામ્યું, અને જે બચ્યું હતું તે રાજાએ કર દ્વારા લઈ લીધું. ॥ ૧૧ ॥ ઉદ્ધવજી! આ પ્રમાણે તેની તમામ સંપત્તિ ચાલી ગઈ. ન તો તેણે તે ધનથી ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો ન ભોગ ભોગવ્યા. આ બાજુ તેનાં સગાં-સંબંધીઓએ પણ તેની સાથેનો વહેવાર બંધ કરી દીધો. હવે તે ભારે ચિંતાથી ઘેરાઈ ગયો. ॥ ૧૨ ॥ સંપત્તિ નષ્ટ થતાં તેને હૃદયમાં ભારે ઉચાટ થયો. તેનું મન દુઃખમાં ડૂબી ગયું. આંખોમાં આસુંની ધારાઓથી ગળું રુંધાઈ ગયું. પરંતુ આ પ્રમાણે ચિંતા કરતાં કરતાં જ તેના મનમાં સંસાર માટે ભારે દુઃખબુદ્ધિ અને દૃઢ વૈરાગ્યનો ઉદય થયો. ॥ ૧૩ ॥

હવે તે બ્રાહ્મણ મનમાં જ કહેવા લાગ્યો - 'અરે...રે! ઘણા દુઃખની વાત છે કે મેં આટલા સમય સુધી પોતાને જ ખોટી રીતે હેરાન કર્યો. જે ધન માટે મેં કઠોર પરિશ્રમ કર્યો, તે ન તો ધર્મના કામમાં આવ્યું કે ન મારા સુખભોગમાં કામ આવ્યું.' ॥ ૧૪ ॥ પ્રાયઃ જોવામાં આવે છે કે, કૃપણ મનુષ્યોને ક્યારેય ધનથી સુખ મળતું નથી. આ લોકમાં તો તેઓ ધન કમાવવું અને તેની રક્ષાની ચિંતામાં સળગ્યા કરે છે અને મર્યા પછી ધર્મનું આચરણ ન કર્યું હોવાથી નરકમાં જાય છે. ॥ ૧૫ ॥

૧. વાઙ્માત્રેણાપ્યનર્ચિતાઃ । ૨. તદભિધ્યાન૦ । ૩. પ્રાયેણાર્થઃ ।

યશો યશસ્વિનાં શુદ્ધં શ્લાઘ્યા યે ગુણિનાં ગુણાઃ ।
લોભઃ સ્વલ્પોઽપિ તાન્ હન્તિ શ્વિત્રો રૂપમિવેપ્સિતમ્ ॥ ૧૬॥

અર્થસ્ય સાધને સિદ્ધે ઉત્કર્ષે રક્ષણે વ્યયે ।
નાશોપભોગ આયાસસ્ત્રાસશ્ચિન્તા ભ્રમો નૃણામ્ ॥ ૧૭॥

સ્તેયં હિંસાઽનૃતં દમ્ભઃ કામઃ ક્રોધઃ સ્મયો મદઃ ।
ભેદો વૈરમવિશ્વાસઃ સંસ્પર્ધા વ્યસનાનિ ચ ॥ ૧૮॥

એતે પઞ્ચદશાનર્થા હ્યર્થમૂલા મતા નૃણામ્ ।
તસ્માદનર્થમર્થાખ્યં શ્રેયોઽર્થી દૂરતસ્ત્યજેત્ ॥ ૧૯॥

ભિદ્યન્તે ભ્રાતરો દારાઃ પિતરઃ સુહૃદસ્તથા ।
એકાસ્નિગ્ધાઃ કાકિણિના[1] સદ્યઃ સર્વેઽરયઃ કૃતાઃ ॥ ૨૦॥

અર્થેનાલ્પીયસા હ્યેતે સંરબ્ધા દીપ્તમન્યવઃ ।
ત્યજન્ત્યાશુ સ્પૃધો[2] ઘ્નન્તિ સહસોત્સૃજ્ય સૌહૃદમ્ ॥ ૨૧॥

લબ્ધ્વા જન્મામરપ્રાર્થ્યં માનુષ્યં તદ્ દ્વિજાગ્ર્યતામ્ ।
તદનાદૃત્ય યે સ્વાર્થં ઘ્નન્તિ યાન્ત્યશુભાં ગતિમ્ ॥ ૨૨॥

સ્વર્ગાપવર્ગયોર્દ્વારં પ્રાપ્ય લોકમિમં પુમાન્ ।
દ્રવિણે કોઽનુષજ્જેત મર્ત્યોઽનર્થસ્ય ધામનિ ॥ ૨૩॥

દેવર્ષિપિતૃભૂતાનિ જ્ઞાતીન્[3] બન્ધૂંશ્ચ ભાગિનઃ ।
અસંવિભજ્ય ચાત્માનં યક્ષવિત્તઃ પતત્યધઃ ॥ ૨૪॥

વ્યર્થયાઽર્થેહયા વિત્તં પ્રમત્તસ્ય વયો બલમ્ ।
કુશલા યેન સિધ્યન્તિ જરઠઃ કિં નુ સાધયે ॥ ૨૫॥

કસ્માત્ સઙ્ક્લિશ્યતે વિદ્વાન્ વ્યર્થયાઽર્થેહયાઽસકૃત્ ।
કસ્યચિન્માયયા નૂનં લોકોઽયં સુવિમોહિતઃ ॥ ૨૬॥

જેમ નાનો સરખો કોઢનો ડાઘ શરીરની સુંદરતાને નષ્ટ કરી નાખે છે તે જ પ્રમાણે થોડો સરખો લોભ કીર્તિવાનોની કીર્તિ અને ગુણવાનોના પ્રશંસનીય ગુણોને નષ્ટ કરી દે છે. ॥ ૧૬ ॥ ધન કમાવાના લોભમાં કમાઈ લીધા પછી તેમાં વૃદ્ધિ કરવામાં અને તેનું રક્ષણ કરવામાં, તે ખર્ચ કરવામાં, તેમજ ધન નાશ પામતાં અને તેનો ઉપભોગ કરતાં નિરંતર પરિશ્રમ, ફિકર, ભય અને ભ્રમનો સામનો કરવો પડે છે. ॥ ૧૭ ॥ ચોરી, હિંસા, જૂઠ, દંભ, કામ, ક્રોધ, અભિમાન, ભેદબુદ્ધિ, વેર, અવિશ્વાસ, સ્પર્ધા, લમ્પટતા, જુગાર અને શરાબ—આ પંદર અનર્થો મનુષ્યમાં ધનને કારણે માનવામાં આવે છે. તેથી કલ્યાણની કામનાવાળા પુરુષે સ્વાર્થ અને પરમાર્થના વિરોધી એવા અર્થ નામવાળા અનર્થને દૂરથી જ ત્યજી દેવો. ॥ ૧૮-૧૯ ॥ ભાઈ-બાંધવો, સ્ત્રી-પુત્ર, માતા-પિતા, સગાં-સંબંધી જે સ્નેહ-બંધનથી બંધાઈને બિલકુલ એકતાથી રહે છે, તે બધાં ધનને કારણે એટલાં ફંટાઈ જાય છે કે તુરંત જ એક બીજાનાં શત્રુ બની જાય છે. ॥ ૨૦ ॥ આ લોકો થોડા ધન માટે દુઃખી અને ક્રોધિત થઈ જાય છે. વાતવાતમાં પ્રેમ-સંબંધ તોડી નાખે છે અને પરસ્પર સ્પર્ધા કરવા લાગે છે. તેઓ એકાએક પ્રાણ લેવા - આપવા સુધી નીચે ઊતરી જાય છે. ત્યાં સુધી કે એક-બીજાનો સર્વનાશ કરી નાખે છે. ॥ ૨૧ ॥ દેવતાઓ પણ જેના માટે યાચના કરે છે એવો મનુષ્ય-જન્મ અને તેમાં પણ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ-શરીર પ્રાપ્ત કરીને જે તેનો અનાદર કરીને પોતાના સાચા સ્વાર્થ-પરમાર્થને નષ્ટ કરી દે છે, તેવા મનુષ્યો અશુભ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૨૨ ॥ આ મનુષ્ય-શરીર મોક્ષ અને સ્વર્ગનું દ્વાર છે, તેને પ્રાપ્ત કરીને પણ એવો કોણ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય છે જે અનર્થોનું ધામ એવા ધનના ચક્કરમાં ફસાઈ જાય. ॥ ૨૩ ॥ જે મનુષ્યો દેવતાઓ, ઋષિઓ, પિતૃઓ, પ્રાણીઓ, જ્ઞાતિ-બંધુઓ, કુટુંબીઓ અને સંપત્તિના બીજા ભાગીદારોને તેમનો ભાગ આપીને સંતુષ્ટ નથી રાખતા કે નથી પોતે ભોગવતા તે યક્ષની જેમ ધનની ચોકી કરવાવાળા કૃપણ મનુષ્યો અધોગતિને પામે છે એ નિશ્ચિત છે. ॥ ૨૪ ॥ હું મારા કર્તવ્યથી ચ્યુત થઈ ગયો છું. મેં પ્રમાદમાં પોતાનાં આયુષ્ય, ધન અને બળ-પુરુષાર્થ ગુમાવી દીધાં છે. વિવેકી લોકો જે સાધનોથી મોક્ષ સુધીની પ્રાપ્તિ કરી લે છે, તે સાધનોને મેં ધન-સંપત્તિ ભેગી કરવાની વ્યર્થ ચેષ્ટામાં ખોઈ નાખ્યાં. હવે ઘડપણમાં હું કયું સાધન કરીશ? ॥ ૨૫ ॥ મને ખબર નથી પડતી કે, મોટા-મોટા વિદ્વાનો પણ ધનની વ્યર્થ તૃષ્ણાથી સદા કેમ દુઃખી થતા હશે? માનો ન માનો, ખરેખર આ સંસાર કોઈ માયાથી અત્યંત મોહિત થઈ રહ્યો છે. ॥ ૨૬ ॥

૧. કાકિણિકાઃ । ૨. વૃથા । ૩. જ્ઞાતીનન્યાંશ્ચ ।

કિં ધનૈર્ધનદૈર્વા કિં કામૈર્વા કામદૈરુત ।
મૃત્યુના ગ્રસ્યમાનસ્ય કર્મભિર્વોત જન્મદૈઃ ॥ ૨૭॥

નૂનં મે ભગવાંસ્તુષ્ટઃ સર્વદેવમયો હરિઃ ।
યેન નીતો દશામેતાં નિર્વેદશ્ચાત્મનઃ પ્લવઃ ॥ ૨૮॥

સોઽહં કાલાવશેષેણ શોષયિષ્યેઽઙ્ગમાત્મનઃ ।
અપ્રમત્તોઽખિલસ્વાર્થે[1] યદિ સ્યાત્ સિદ્ધ આત્મનિ ॥ ૨૯॥

તત્ર મામનુમોદેરન્ દેવાસ્ત્રિભુવનેશ્વરાઃ ।
મુહૂર્તેન બ્રહ્મલોકં ખટ્વાઙ્ગઃ સમસાધયત્ ॥ ૩૦॥

શ્રીભગવાનુવાચ

ઇત્યભિપ્રેત્ય મનસા હ્યાવન્ત્યો દ્વિજસત્તમઃ ।
ઉન્મુચ્ય હૃદયગ્રન્થીન્ શાન્તો ભિક્ષુરભૂન્મુનિઃ ॥ ૩૧॥

સ ચચાર મહીમેતાં સંયતાત્મેન્દ્રિયાનિલઃ ।
ભિક્ષાર્થં નગરગ્રામાનસઙ્ગોઽલક્ષિતોઽવિશત્ ॥ ૩૨॥

તં વૈ પ્રવયસં ભિક્ષુમવધૂતમસજ્જનાઃ ।
દૃષ્ટ્વા પર્યભવન્[2] ભદ્ર બહ્વીભિઃ પરિભૂતિભિઃ ॥ ૩૩॥

કેચિત્ત્રિવેણું જગૃહુરેકે પાત્રં[3] કમણ્ડલુમ્ ।
પીઠં ચૈકેઽક્ષસૂત્રં ચ કન્થાં ચીરાણિ કેચન ॥ ૩૪॥

પ્રદાય ચ પુનસ્તાનિ દર્શિતાન્યાદદુર્મુનેઃ ।
અન્નં ચ ભૈક્ષ્યસમ્પન્નં ભુઞ્જાનસ્ય સરિત્તટે ॥ ૩૫॥

મૂત્રયન્તિ ચ પાપિષ્ઠાઃ ષ્ઠીવન્ત્યસ્ય ચ મૂર્ધનિ ।
યતવાચં વાચયન્તિ તાડયન્તિ ન વક્તિ ચેત્ ॥ ૩૬॥

આ મનુષ્ય-શરીર કાળના વિકરાળ મોઢામાં પડેલું છે. તેને ધનથી, ધન આપનાર દેવતાઓ અને લોકોથી, ભોગો અને તેની પૂર્તિ કરનારાઓથી તથા વારંવાર જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં નાખનારાં સકામ કર્મોથી શો લાભ? ॥ ૨૭ ॥ એમાં તો શંકા નથી કે, સર્વદેવસ્વરૂપ ભગવાન મારા પર પ્રસન્ન છે. ત્યારે તો તેમણે મને આ દશામાં નાંખ્યો છે અને મને જગત માટે દુઃખબુદ્ધિ અને વૈરાગ્યનો અંતરમાં બોધ આપ્યો છે. ખરેખર, વૈરાગ્ય જ આ સંસાર-સાગરને પાર કરવાની નૌકા છે. ॥ ૨૮ ॥ હું હવે એવી ઉત્તમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છું. જો મારું આયુષ્ય બાકી હોય તો હું આત્મલાભમાં જ સંતુષ્ટ રહીને પોતાના પરમાર્થને માટે સાવધાન થઈ જઈશ અને હવે જે સમય બચ્યો છે તેમાં મારી કાયાને તપ દ્વારા કસીશ. ॥ ૨૯ ॥ ત્રણે લોકના સ્વામી દેવતાઓ મારા આ સંકલ્પનું અનુમોદન કરે. હવે નિરાશ થવાની કોઈ વાત જ નથી, કારણ કે, રાજા ખટ્વાંગે માત્ર બે ઘડીમાં જ ભગવદ્ધામની પ્રાપ્તિ કરી લીધી હતી. ॥ ૩૦ ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું - ઉદ્ધવજી! તે ઉજ્જૈનનિવાસી બ્રાહ્મણે મનમાં જ આ પ્રકારનો નિર્ણય કરીને 'હું અને મારા' પણાની ગાંઠ છોડી નાંખી. ત્યાર પછી તે શાંત રહી મૌન ધારણ કરી સંન્યાસી થઈ ગયો. ॥ ૩૧ ॥ હવે તેના ચિત્તમાં કોઈ પણ સ્થાન, વસ્તુ અથવા વ્યક્તિ માટે આસક્તિ ન રહી. તેણે પોતાનાં મન, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણોને વશ કરી લીધાં. તે પૃથ્વી પર સ્વચ્છન્દ થઈને વિચરવા લાગ્યો. તે ભિક્ષા લેવા માટે શહેર કે ગામમાં જતો હતો જરૂર, પણ એ રીતે જતો હતો કે કોઈ એને ઓળખી ન શકે. ॥ ૩૨ ॥ ઉદ્ધવજી! તે ભિક્ષુક અવધૂત ખૂબ વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો. દુષ્ટ લોકો તેને જોતાં જ તેના ઉપર તૂટી પડતાં અને જાતજાતનો તિરસ્કાર કરી તેને હેરાન કરતા હતા. ॥ ૩૩ ॥ કોઈ એનો દંડ છીનવી લેતું, તો કોઈ ભિક્ષાપાત્ર જ લઈ લેતું. કોઈ તેનું કમંડળ ઉઠાવી લઈ જતું તો કોઈ આસન લઈ લેતું, કોઈ રુદ્રાક્ષની માળા અને તેને સૂવાની ગોદડી લઈ ભાગી જતું. કોઈ તો તેની લંગોટી અને વસ્ત્રોને પણ આમ તેમ ફેંકી દેતું. ॥ ૩૪ ॥ કોઈ કોઈ તે વસ્તુઓ આપીને અને કોઈ દેખાડીને ફરી લઈ લેતા. જ્યારે તે અવધૂત માધુકરી લઈ આવતો અને બહાર નદીકિનારે ભોજન કરવા બેસતો, ત્યારે પાપી લોકો ક્યારેક તેના પર પેશાબ કરતા તો ક્યારેક થૂંકતા. તે લોકો આ મૌન અવધૂતને જાતજાતની ચેષ્ટાઓથી બોલવા માટે વિવશ કરતા, અને તે જ્યારે આવી હરકતો સહીને પણ બોલતો નહીં ત્યારે તેને તે દુષ્ટ લોકો મારતા. ॥ ૩૫-૩૬ ॥

૧. ૽ઽખિલાર્થેષુ । ૨. પર્યભવંસ્તત્ર । ૩. પાત્રકમણ્ડલૂ ।

તર્જયન્ત્યપરે વાગ્ભિઃ સ્તેનોઽયમિતિ વાદિનઃ ।
બધ્નન્તિ રજ્જ્વા તં કેચિદ્ બધ્યતાં બધ્યતામિતિ ॥ ૩૭॥

ક્ષિપન્ત્યેકેઽવજાનન્ત એષ ધર્મધ્વજઃ શઠઃ ।
ક્ષીણવિત્ત ઈમાં વૃત્તિમગ્રહીત્ સ્વજનોજ્ઝિતઃ ॥ ૩૮॥

અહો એષ મહાસારો ધૃતિમાન્ ગિરિરાડિવ ।
મૌનેન સાધયત્યર્થં બકવદ્ દૃઢનિશ્ચયઃ ॥ ૩૯॥

ઈત્યેકે વિહસન્ત્યેનમેકે દુર્વાતયન્તિ[1] ચ ।
તં બબન્ધુર્નિરુરુધુર્યથા ક્રીડનકં દ્વિજમ્ ॥ ૪૦॥

એવં સ ભૌતિકં દુઃખં દૈવિકં દૈહિકં[2] ચ યત્ ।
ભોક્તવ્યમાત્મનો દિષ્ટં પ્રાપ્તં પ્રાપ્તમબુધ્યત ॥ ૪૧॥

પરિભૂત ઈમાં ગાથામગાયત નરાધમૈઃ ।
પાતયદ્ભિઃ સ્વધર્મસ્થો ધૃતિમાસ્થાય સાત્ત્વિકીમ્ ॥ ૪૨॥

દ્વિજ ઉવાચ[3]

નાયં જનો મે સુખદુઃખહેતુ-
ર્ન દેવતાઽઽત્મા ગ્રહકર્મકાલાઃ ।
મનઃ પરં કારણમામનન્તિ
સંસારચક્રં પરિવર્તયેદ્ યત્ ॥ ૪૩॥

મનો ગુણાન્ વૈ સૃજતે બલીય-
સ્તતશ્ચ કર્માણિ વિલક્ષણાનિ ।
શુક્લાનિ કૃષ્ણાન્યથ લોહિતાનિ
તેભ્યઃ સવર્ણાઃ સૃતયો ભવન્તિ ॥ ૪૪॥

અનીહ આત્મા મનસા સમીહતા
હિરણ્મયો મત્સખ ઉદ્વિચષ્ટે ।
મનઃ સ્વલિઙ્ગં પરિગૃહ્ય કામાન્
જુષન્ નિબદ્ધો ગુણસઙ્ગતોઽસૌ ॥ ૪૫॥

કોઈ એને ચોર કહીને ધમકાવતા. વળી કોઈ 'બાંધી દો બાંધી દો' એમ કહી તેને દોરડાથી બાંધવાની કોશિશ કરતા. ॥ ૩૭ ॥ કોઈ તેનો તિરસ્કાર કરીને એ પ્રમાણે મહેણાં મારતા કે 'જુઓ તો ખરા, આ કૃપણ ધર્મનો કેવો ઢોંગ કરે છે. ધન-સંપત્તિ ચાલી ગઈ, સ્ત્રી-પુત્રોએ ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો, ત્યારે આણે ભીખ માગવાની વૃત્તિ અપનાવી. અરે! જુઓ તો ખરા, આ જાડો-તગડો ભિખારી, સહન કરવામાં ભારે પર્વત જેવો છે. આ મૌન રહીને પોતાનું કાર્ય સાધવા ઇચ્છે છે. ખરેખર, આ તો ઢોંગમાં તો બગલાથી પણ ચઢિયાતો છે અને દૃઢનિશ્ચયી છે.' ॥ ૩૮-૩૯ ॥ કોઈ તે અવધૂતની ઠેકડી ઉડાડતું તો કોઈ તેની ઉપર નિષિદ્ધ ચેનચાળા કરતું. જેમ લોકો મેના-પોપટ વગેરે પાળીને બાંધી રાખે છે અથવા પાંજરામાં બંધ કરી રાખે છે, તે પ્રમાણે આ અવધૂતને પણ બાંધીને ઘરમાં બંધ કરી દેતા. ॥ ૪૦ ॥ પરંતુ તે આ બધું ચૂપચાપ સહી લેતો. તેને ક્યારેક તાવ વગેરે આવવાને લીધે દેહપીડા સહન કરવી પડતી, ક્યારેક ઠંડી-ગરમી વગેરે દૈવી દુઃખો વેઠવાં પડતાં અને ક્યારેક દુર્જન લોકો અપમાન વગેરે દ્વારા તેને ભૌતિક પીડા પહોંચાડતા; પરંતુ ભિક્ષુકના મનમાં આનાથી કોઈ વિકાર થતો નહીં. તે સમજતો હતો કે આ બધું મારા પૂર્વજન્મનાં કર્મોનું ફળ છે અને આને મારે અવશ્ય ભોગવવું જ પડશે. ॥ ૪૧ ॥ જોકે, નીચ લોકો જાત-જાતનો તિરસ્કાર કરીને તેને તેના ધર્મથી ચ્યુત કરવાની ચેષ્ટા કરતા હતા, છતાં પણ તે ખૂબ જ દૃઢતાથી પોતાના ધર્મમાં સ્થિર રહેતો હતો. તેણે સાત્ત્વિક ધૃતિ (ધૈર્ય)* નો આશ્રય લઈને આ પ્રમાણે ગીત ગાયું. ॥ ૪૨ ॥

બ્રાહ્મણે કહ્યું – મારા સુખ-દુઃખના કારણ ન તો આ મનુષ્યો છે, ન દેવતાઓ, ન શરીર છે કે ન ગ્રહો! કર્મ કે કાળ પણ છે. શ્રુતિઓ અને મહાત્માઓ મનને જ આનું પરમ કારણ માને છે અને મન જ આ સંપૂર્ણ સંસાર-ચક્રમાં જીવને ભટકાવે છે. ॥ ૪૩ ॥ ખરેખર, આ મન ખૂબ બળવાન છે. તેણે જ વિષયો, તેનાં કારણ-ગુણો અને તેમની સાથે સંબંધ રાખવાવાળી વૃત્તિઓની રચના કરી છે. તે વૃત્તિઓ પ્રમાણે જ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ – અનેક પ્રકારનાં કર્મ થાય છે અને કર્મો અનુસાર જ જીવની વિવિધ ગતિઓ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥ મનની વૃત્તિઓ દ્વારા જ કર્મની પરંપરા સર્જાય છે. આત્મા તો નિષ્ક્રિય છે – કર્મોના સંગથી રહિત છે. હિરણ્મય અર્થાત્ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જીવનો મિત્ર છે. જીવ સાક્ષીરૂપે જાગૃત રહીને જુએ છે; પરંતુ જીવ અહંભાવ કરીને મનની સાથે મળીને પોતાનામાં જ અનેક પ્રકારની ગુણવૃત્તિઓની કલ્પનાઓ કરે છે અને તેમાં આસક્ત થઈને બંધનમાં આવી જાય છે. આ પ્રમાણે મનને વશ થઈને જીવ ભટકે છે. ॥ ૪૫ ॥

૧. દુર્વાદયન્તિ । ૨. દૈવં ચ । ૩. પ્રાચીન પ્રતમાં નથી.
* સાત્ત્વિક ધૃતિનું લક્ષણ ગીતા – ૧૮-૩૩માં જોવું જોઈએ.

દાનં સ્વધર્મો નિયમો યમશ્ચ
શ્રુતં ચ કર્માણિ ચ સદ્વ્રતાનિ ।
સર્વે મનોનિગ્રહલક્ષણાન્તાઃ
પરો હિ યોગો મનસઃ સમાધિઃ ॥ ૪૬॥

દાન, સ્વધર્મનું પાલન, યમ, નિયમ, વેદાધ્યયન, સત્કર્મ અને બ્રહ્મચર્યાદિ શ્રેષ્ઠવ્રત - આ બધાં શુભકર્મો છે. આ બધાંનું અંતિમ ફળ એ જ છે કે મન એકાગ્ર થઈ જાય અને ભગવાનમાં લાગી જાય. મનનું એકાગ્રતાથી ભગવાન સાથે જોડાઈ જવું એ જ યોગ છે. મનની આ પ્રકારની સમાધિમાં સ્થિતિ થઈ ગયા પછી અન્ય કર્મોની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ॥ ૪૬ ॥

સમાહિતં યસ્ય મનઃ પ્રશાન્તં
દાનાદિભિઃ કિં વદ તસ્ય કૃત્યમ્ ।
અસંયતં[1] યસ્ય મનો વિનશ્યદ્
દાનાદિભિશ્ચેદપરં કિમેભિઃ ॥ ૪૭॥

જેનું મન સંયમિત થઈને શાંત થઈ ગયું છે તેના માટે દાન વગેરે કોઈ કર્મ શેષ રહેતાં નથી અને જેનું મન વશમાં નથી, આમ-તેમ ભટકે છે તેના માટે દાન વગેરે કર્મોનો શો અર્થ? ॥ ૪૭ ॥

મનોવશેઽન્યે હ્યભવન્[2] સ્મ દેવા
મનશ્ચ નાન્યસ્ય વશં સમેતિ ।
ભીષ્મો હિ દેવઃ સહસઃ સહીયાન્
યુઞ્જ્યાદ્ વશે તં સ હિ દેવદેવઃ ॥ ૪૮॥

મન પોતાને વશ થઈ ગયા પછી અન્ય ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓ પણ વશમાં થઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયો મનને વશ કરી શકતી નથી. કારણ કે, મન બધાંથી બળવાન દેવ છે. જે મનુષ્ય મન પર કાબૂ મેળવી લે છે તે દેવોનો પણ દેવ છે. ॥ ૪૮ ॥

તં દુર્જયં શત્રુમસહ્યવેગ-
મરુન્તુદં તન્ન વિજિત્ય કેચિત્ ।
કુર્વન્ત્યસદ્વિગ્રહમત્ર[3] મર્ત્યૈ-
ર્મિત્રાણ્યુદાસીનરિપૂન્ વિમૂઢાઃ ॥ ૪૯॥

સાચે જ મન મોટો શત્રુ છે. તેનું આક્રમણ અસહ્ય છે. તે બહારના શરીરને જ નહીં, હૃદયાદિ મર્મસ્થાનોને પણ વેધે છે. તેને જીતવું ભારે કઠણ છે. મનુષ્યે સહુથી પહેલાં મન પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ, પરંતુ થાય છે એવું કે, મૂર્ખ લોકો આ મનને જીતવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે બીજા લોકો સાથે સાચા-ખોટા ઝઘડા કર્યા કરે છે અને આ જગતના લોકોને જ શત્રુ-મિત્ર-ઉદાસીન બનાવી દે છે. ॥ ૪૯ ॥

દેહં મનોમાત્રમિમં ગૃહીત્વા
મમાહમિત્યન્ધધિયો મનુષ્યાઃ ।
એષોઽહમન્યોઽયમિતિ ભ્રમેણ
દુરન્તપારે તમસિ ભ્રમન્તિ ॥ ૫૦॥

સાધારણ રીતે મનુષ્યોની બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ ગઈ છે, તેથી તો તેઓ આ મનથી માની લીધેલા શરીરને 'હું અને મારું' માની બેઠા છે અને પછી ભ્રમના ચક્કરમાં ફસાઈ જાય છે કે 'આ હું છું અને આ બીજો.' આનું પરિણામ એ થાય છે કે તેઓ આ અનંત અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં ભટકતા રહે છે. ॥ ૫૦ ॥

જનસ્તુ હેતુઃ સુખદુઃખયોશ્ચેત્
કિમાત્મનશ્ચાત્ર હ ભૌમયોસ્તત્ ।
જિહ્વાં ક્વચિત્ સન્દશતિ સ્વદદ્ભિ-
સ્તદ્વેદનાયાં કતમાય કુપ્યેત્ ॥ ૫૧॥

જો માની લઈએ કે, મનુષ્ય જ સુખ-દુઃખનું કારણ છે તો પણ તેનાથી આત્માને શો સંબંધ? કારણ કે, સુખદુઃખ આપનારું પણ આ પાર્થિવ શરીર છે અને ભોગવનાર પણ શરીર જ છે. ક્યારેક જમતાં જમતાં આપણા દાંતથી જ જીભ કપાઈ જાય અને પીડા થવા લાગે, તો મનુષ્ય કોના ઉપર ક્રોધ કરશે? કારણ કે, જીભ અને દાંત એક જ પંચભૂતોથી બન્યાં છે. ॥ ૫૧ ॥

દુઃખસ્ય હેતુર્યદિ દેવતાસ્તુ
કિમાત્મનસ્તત્ર વિકારયોસ્તત્ ।
યદઙ્ગમઙ્ગેન નિહન્યતે ક્વચિત્
ક્રુધ્યેત કસ્મૈ પુરુષઃ સ્વદેહે ॥ ૫૨॥

દુઃખ થવામાં જો દેવતાઓને કારણ માનીએ તો આત્માનો તેમનાથી શો સંબંધ? કારણ કે બધાંનાં શરીરોમાં ઇન્દ્રિયોના દેવતા એક જ છે. ઇન્દ્રિયોના દેવતાએ જ બીજી ઇન્દ્રિયોના દેવતાને કષ્ટ આપ્યું તો તેનાથી આત્માને શું નુકસાન થયું? જેમ આપણા જ એક અંગથી બીજા અંગને તકલીફ થાય તો તે કોના ઉપર ક્રોધ કરશે? ॥ ૫૨ ॥

૧. ન સંયતં । ૨. હ્યભવંશ્ચ । ૩. ૦દ્વિગ્રહમેવ ।

આત્મા યદિ સ્યાત્ સુખદુઃખહેતુઃ
કિમન્યતસ્તત્ર નિજસ્વભાવઃ ।
ન હ્યાત્મનોઽન્યદ્ યદિ તન્મૃષા સ્યાત્
ક્રુધ્યેત કસ્માન્ન સુખં ન દુઃખમ્ ॥ ૫૩॥

જો આત્માને સુખ-દુઃખનું કારણ માનીએ તો તેનો બીજા સાથે શો સંબંધ છે? કારણ કે આત્મા તો પોતાનું સ્વરૂપ જ છે. આત્મા સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી. જે ભાસે છે તે તો ભ્રાન્તિ છે - મિથ્યા છે. આત્મા આનંદસ્વરૂપ છે. ત્યાં સુખ કે દુઃખ કશું જ નથી, તો ક્રોધનું નિમિત્ત કોણ? કોણ કોના પર ક્રોધ કરશે? ॥ ૫૩ ॥

ગ્રહા નિમિત્તં સુખદુઃખયોશ્ચેત્
કિમાત્મનોઽજસ્ય જનસ્ય તે વૈ ।
ગ્રહૈર્ગ્રહસ્યૈવ વદન્તિ પીડાં
ક્રુધ્યેત કસ્મૈ પુરુષસ્તતોઽન્યઃ ॥ ૫૪॥

સુખ-દુઃખ આપવાવાળા ગ્રહો છે એવું માનીએ તો અજન્મા આત્માને સુખ-દુઃખ આપવામાં તે કારણ થઈ શકતા નથી, કારણ કે, જે જન્મે છે તેમને જ ગ્રહો પીડા આપી શકે છે. આત્મા અજન્મા છે, શાશ્વત છે. શરીર નાશવાન છે. તેથી ગ્રહોનો પ્રભાવ શરીર પર જ પડી શકે છે, આત્માનો તેમની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. તો ક્રોધ કોના પર કરશે? ॥ ૫૪ ॥

કર્માસ્તુ હેતુઃ સુખદુઃખયોશ્ચેત્
કિમાત્મનસ્તદ્ધિ જડાજડત્વે ।
દેહસ્ત્વચિત્ પુરુષોઽયં સુપર્ણઃ
ક્રુધ્યેત કસ્મૈ ન હિ કર્મ મૂલમ્ ॥ ૫૫॥

જો કર્મોને જ સુખ-દુઃખનું કારણ માનીએ તો તે કર્મોથી આત્માનો શો સંબંધ? કારણ કે આત્મા સાક્ષી છે. શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તે કર્મોથી સર્વથા અલિપ્ત છે. દેહ તો જડ છે, તે કાંઈ કરતો નથી. આ રીતે કર્મોનો તો કોઈ આધાર જ સિદ્ધ નથી થતો. આ પ્રમાણે આ કર્મને આધીન સુખ-દુઃખનો આત્મા સાથે શો સંબંધ? અને તે કોના પર ક્રોધ કરશે? ॥ ૫૫ ॥

કાલસ્તુ હેતુઃ સુખદુઃખયોશ્ચેત્
કિમાત્મનસ્તત્ર તદાત્મકોઽસૌ ।
નાગ્નેર્હિ તાપો ન હિમસ્ય તત્ સ્યાત્
ક્રુધ્યેત કસ્મૈ ન પરસ્ય દ્વન્દ્વમ્ ॥ ૫૬॥

જો કાળને સુખ-દુઃખનું કારણ માનવામાં આવે તો કાળ અને આત્મા એક જ છે. આ પ્રમાણે આત્માથી આત્માને દુઃખ થતું નથી. જેમ અગ્નિને અગ્નિનો તાપ લાગતો નથી, બરફને બરફની ઠંડકની અસર થતી નથી, તે જ પ્રમાણે આત્માને પણ સુખ-દુઃખોનું દ્વંદ્વ નથી. આવી સ્થિતિમાં ક્રોધ કોના પર કરશે? ॥ ૫૬ ॥

ન કેનચિત્ ક્વાપિ કથઞ્ચનાસ્ય
દ્વન્દ્વોપરાગઃ પરતઃ પરસ્ય ।
યથાઽહમઃ સંસૃતિરૂપિણઃ સ્યા-
દેવં પ્રબુદ્ધો ન બિભેતિ ભૂતૈઃ ॥ ૫૭॥

જે પ્રકૃતિથી પણ પર આત્મા છે તેને કોઈના દ્વારા પણ, ક્યાંય પણ, કોઈ પણ પ્રકારે દ્વંદ્વનો સ્પર્શ થતો નથી. આ જે અહંકાર છે તે જ સંસારનું કારણ છે. તેનાથી દ્વંદ્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ સમજીને યોગીઓ કોઈ પ્રાણીથી ભયભીત થતા નથી. ॥ ૫૭ ॥

એતાં સ આસ્થાય પરાત્મનિષ્ઠા-
મધ્યાસિતાં પૂર્વતમૈર્મહર્ષિભિઃ ।
અહં તરિષ્યામિ દુરન્તપારં
તમો મુકુન્દાઙ્‌ઘ્રિનિષેવયૈવ ॥ ૫૮॥

પ્રાચીન કાળમાં મહર્ષિઓએ જે અધ્યાત્મ-નિષ્ઠાનો આશ્રય લીધો હતો, હું પણ તે જ નિષ્ઠાનો આશ્રય લઈશ. આ પ્રમાણે મુકુન્દ ભગવાનનાં ચરણકમળની સેવાના પ્રભાવથી આ અજ્ઞાનરૂપી અગાધ સંસારને પાર થઈ જઈશ. ॥ ૫૮ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

નિર્વિદ્ય નષ્ટદ્રવિણો ગતક્લમઃ
પ્રવ્રજ્ય ગાં પર્યટમાન ઇત્થમ્ ।
નિરાકૃતોઽસદ્ભિરપિ સ્વધર્મા-
દકમ્પિતોઽમૂં મુનિરાહ ગાથામ્ ॥ ૫૯॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે — ઉદ્ધવજી! તે બ્રાહ્મણનું ધન તો શું નષ્ટ થયું, પણ તેનાં બધાં દુઃખો નષ્ટ થઈ ગયાં. હવે તે સંસારથી વિરક્ત થઈ ગયો હતો અને સંન્યાસ લઈને પૃથ્વી પર સ્વચ્છંદ વિચરતો હતો. જોકે દુષ્ટલોકોએ તેને બહુ હેરાન કર્યો, છતાં તે તેના ધર્મમાં અચળ રહ્યો, સ્હેજ પણ વિચલિત થયો નહીં. તે સમયે મૌનધારી અવધૂતે મનમાં આ (ઉપર પ્રમાણે) ગીત ગાયું. ॥ ૫૯ ॥

સુખદુઃખપ્રદો નાન્યઃ પુરુષસ્યાત્મવિભ્રમઃ ।
મિત્રોદાસીનરિપવઃ સંસારસ્તમસઃ કૃતઃ ॥ ૬૦॥

તસ્માત્ સર્વાત્મના તાત નિગૃહાણ મનો ધિયા ।
મય્યાવેશિતયા યુક્ત એતાવાન્ યોગસઙ્ગ્રહઃ ॥ ૬૧॥

ય એતાં ભિક્ષુણા ગીતાં બ્રહ્મનિષ્ઠાં સમાહિતઃ ।
ધારયઞ્છ્રાવયઞ્છૃણ્વન્ દ્વન્દ્વૈર્નૈવાભિભૂયતે ॥ ૬૨॥

ઉદ્ધવ! આ સંસારમાં મનુષ્યને કોઈ બીજું સુખ કે દુઃખ આપતું નથી; આ તો તેના ચિત્તનો માત્ર ભ્રમ છે. આ સઘળો સંસાર અને તેની અંદર મિત્ર-શત્રુ અને તટસ્થના ભેદ અજ્ઞાનને કારણે છે. ॥ ૬૦ ॥ તેથી હે પ્રિય ઉદ્ધવ! પોતાની વૃત્તિઓને મારામાં લીન કરી દો, અને આ પ્રમાણે પોતાની પૂરી શક્તિથી મનને વશ કરી લો; અને પછી નિરંતર મારામાં જ સ્થિત થઈ જાઓ. બસ, બધી યોગ-સાધનાઓનો આ જ સાર છે. ॥ ૬૧ ॥ આ ભિક્ષુ-ગીત એ સાક્ષાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન જ છે. જે લોકો એકાગ્રચિત્તે આ ભિક્ષુ-ગીત સાંભળે, સંભળાવે અને હૃદયસ્થ કરે છે તે ક્યારેય સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોને વશ થતા નથી. ॥ ૬૨ ॥

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે ત્રયોવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૩ ॥
અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત ત્રેવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

ચોવીસમો અધ્યાય

સાંખ્યયોગ

શ્રીભગવાનુવાચ

અથ તે સમ્પ્રવક્ષ્યામિ સાઙ્ખ્યં પૂર્વૈર્વિનિશ્ચિતમ્ ।
યદ્ વિજ્ઞાય પુમાન્ સદ્યો જહ્યાદ્ વૈકલ્પિકં ભ્રમમ્ ॥ ૧॥

આસીજ્જ્ઞાનમથો હ્યર્થ એકમેવાવિકલ્પિતમ્ ।
યદા વિવેકનિપુણા આદૌ કૃતયુગેઽયુગે ॥ ૨॥

તન્માયાફલરૂપેણ કેવલં નિર્વિકલ્પિતમ્ ।
વાઙ્મનોઽગોચરં સત્યં દ્વિધા સમભવદ્ બૃહત્ ॥ ૩॥

તયોરેકતરો હ્યર્થઃ પ્રકૃતિઃ[1] સોભયાત્મિકા ।
જ્ઞાનં ત્વન્યતમો ભાવઃ પુરુષઃ સોઽભિધીયતે ॥ ૪॥

તમો રજઃ સત્ત્વમિતિ પ્રકૃતેરભવન્ ગુણાઃ ।
મયા પ્રક્ષોભ્યમાણાયાઃ પુરુષાનુમતેન ચ[2] ॥ ૫॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે – પ્રિય ઉદ્ધવ! હવે હું તમને સાંખ્યશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય સંભળાવું છું. પ્રાચીનકાળના મહાન ઋષિમુનિઓએ આનો નિર્ણય કર્યો છે. જ્યારે જીવ આને સારી રીતે સમજી લે છે ત્યારે તે ભેદબુદ્ધિમાં જન્મેલા સુખ-દુઃખ વગેરે ભ્રમને તત્કાળ ત્યજી દે છે અને તેને સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે કે, એક બ્રહ્મ સિવાય બીજું કાંઈ છે જ નહીં. ॥ ૧ ॥ પ્રારંભકાળમાં જ્યારે યુગની શરૂઆત થઈ ન હતી ત્યારે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય (દ્રષ્ટા-દૃશ્યનો) એવો કોઈ ભેદ ન હતો. માત્ર સર્વત્ર એક જ તત્ત્વ પરિપૂર્ણ હતું. પછી જ્યારે કૃતયુગ આવ્યો, વિવેકકુશળ લોકો આવ્યા ત્યારે પણ બધાંની બ્રહ્મદૃષ્ટિ જ હતી. તે બધાં અભેદરૂપે સર્વને એક પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ માનતા હતા. ॥ ૨ ॥એમાં શંકા નથી કે, બ્રહ્મમાં કોઈ પ્રકારનો વિકલ્પ નથી. તે કેવળ અદ્વિતીય સત્ય છે, મન અને વાણી ત્યાં પહોંચી શકતાં નથી. તે વિશાળ (બૃહત્) સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ માયા અને તેમાં પ્રતિબિમ્બિત જીવરૂપે દૃશ્ય અને દ્રષ્ટાના રૂપમાં બે ભાગમાં વિભક્ત જેવું થઈ ગયું. ॥ ૩ ॥ તેમાંથી એક વસ્તુને પ્રકૃતિ કહે છે, તેણે જગતમાં કાર્ય-કારણનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. આ પ્રમાણે કાર્ય-કારણરૂપે બે અંશોમાં એટલે કે જે દૃશ્ય છે તે કાર્યકારણરૂપ પ્રકૃતિ છે અને દ્રષ્ટા છે તે પુરુષ કહેવાય છે. ॥ ૪ ॥ ઉદ્ધવજી! મેં જ જીવોનાં શુભ-અશુભ કર્મો પ્રમાણે પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો ત્યારે તેમાંથી સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણ પ્રગટ થયા. ॥ ૫ ॥

૧. પ્રકૃતિશ્ચોભયાત્મિકા । ૨. વા ।

તેભ્યઃ સમભવત્ સૂત્રં મહાન્ સૂત્રેણ સંયુતઃ ।
તતો વિકુર્વતો જાતોઽહઙ્કારો[1] યો વિમોહનઃ ॥ ૬॥

વૈકારિકસ્તૈજસશ્ચ તામસશ્ચેત્યહં ત્રિવૃત્ ।
તન્માત્રેન્દ્રિયમનસાં કારણં ચિદચિન્મયઃ ॥ ૭॥

અર્થસ્તન્માત્રિકાજ્જજ્ઞે તામસાદિન્દ્રિયાણિ ચ ।
તૈજસાદ્ દેવતા આસન્નેકાદશ ચ વૈકૃતાત્ ॥ ૮॥

મયા[2] સઞ્ચોદિતા ભાવાઃ સર્વે સંહત્યકારિણઃ ।
અણ્ડમુત્પાદયામાસુર્મમાયતનમુત્તમમ્ ॥ ૯॥

તસ્મિન્નહં સમભવમણ્ડે સલિલસંસ્થિતૌ[3] ।
મમ નાભ્યામભૂત્ પદ્મં વિશ્વાખ્યં તત્ર ચાત્મભૂઃ ॥ ૧૦॥

સોઽસૃજત્તપસા યુક્તો રજસા મદનુગ્રહાત્ ।
લોકાન્ સપાલાન્ વિશ્વાત્મા ભૂર્ભુવઃ સ્વરિતિ ત્રિધા ॥ ૧૧॥

દેવાનામોક આસીત્ સ્વર્ભૂતાનાં ચ ભુવઃ પદમ્ ।
મર્ત્યાદીનાં ચ ભૂર્લોકઃ સિદ્ધાનાં ત્રિતયાત્ પરમ્ ॥ ૧૨॥

અધોઽસુરાણાં નાગાનાં ભૂમેરોકોઽસૃજત્ પ્રભુઃ ।
ત્રિલોક્યાં ગતયઃ સર્વાઃ કર્મણાં ત્રિગુણાત્મનામ્ ॥ ૧૩॥

યોગસ્ય તપસશ્ચૈવ ન્યાસસ્ય ગતયોઽમલાઃ ।
મહર્જનસ્તપઃ સત્યં ભક્તિયોગસ્ય મદ્ગતિઃ ॥ ૧૪॥

મયા કાલાત્મના ધાત્રા કર્મયુક્તમિદં જગત્ ।
ગુણપ્રવાહ એતસ્મિન્નુન્મજ્જતિ નિમજ્જતિ ॥ ૧૫॥

અણુર્બૃહત્ કૃશઃ સ્થૂલો યો યો ભાવઃ પ્રસિધ્યતિ ।
સર્વોઽપ્યુભયસંયુક્તઃ પ્રકૃત્યા પુરુષેણ ચ ॥ ૧૬॥

તે ગુણોમાંથી ક્રિયાશક્તિવાળા સૂત્રની ઉત્પત્તિ થઈ અને જ્ઞાનશક્તિવાળા મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ થઈ. તે એક જ તત્ત્વની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિના નામે સૂત્ર અને મહાન એવી સંજ્ઞાઓ થઈ, પરંતુ વસ્તુતઃ તે એક જ તત્ત્વ છે. મહત્તત્ત્વમાં વિકાર થવાથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. આ અહંકાર જ જીવને મોહિત કરી ભ્રમમાં નાંખે છે. ॥ ૬ ॥ તે અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો છે - સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ. અહંકાર જ પંચતન્માત્રા, ઇન્દ્રિયો અને મનનું કારણ છે; તેથી તે જડ-ચેતનની ગ્રંથિરૂપે છે. આ અહંકાર કાર્ય પણ છે અને કારણ પણ છે. ॥ ૭ ॥ તામસ અહંકારથી પંચતન્માત્રાઓ અને તેમાંથી પાંચભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ; તથા રાજસ અહંકારથી ઇન્દ્રિયો અને સાત્ત્વિક અહંકારથી ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા અગિયાર દેવતા* પ્રગટ થયા. ॥ ૮ ॥ આ બધા પદાર્થો મારી પ્રેરણાથી એકત્ર થઈને પરસ્પરમાં મળી ગયાં. અને એમણે બ્રહ્માંડરૂપ અંડ ઉત્પન્ન કર્યું. આ બ્રહ્માંડ મારું ઉત્તમ નિવાસસ્થાન છે. ॥ ૯ ॥ જ્યારે તે અંડ જળમાં સ્થિત થઈ ગયું ત્યારે હું જ નારાયણરૂપે તેમાં બિરાજમાન થયો. મારી નાભિમાંથી વિશ્વકમળની ઉત્પત્તિ થઈ. તે કમળમાંથી બ્રહ્માજીનો આવિર્ભાવ થયો. ॥ ૧૦ ॥ વિશ્વસ્રષ્ટા બ્રહ્માએ દીર્ઘ તપ કર્યું. ત્યાર પછી મારો કૃપાપ્રસાદ પ્રાપ્ત કરીને રજોગુણ દ્વારા ભૂઃ, ભુવઃ, સ્વઃ અર્થાત્ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ આ ત્રણ લોકની અને તેમના લોકપાલોની તેમણે રચના કરી. ॥ ૧૧ ॥ દેવતાઓના નિવાસ માટે સ્વર્ગલોક, ભૂત-પ્રેતાદિ માટે ભુવર્લોક અને મનુષ્ય વગેરે માટે ભૂર્લોક (પૃથ્વીલોક)નો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. આ ત્રણે લોકથી ઉપર મહર્લોક, તપોલોક વગેરે સિદ્ધોનાં નિવાસસ્થાન થયાં. ॥ ૧૨ ॥ સૃષ્ટિકાર્યમાં કુશળ બ્રહ્માજીએ અસુરો અને નાગો માટે પૃથ્વીની નીચે અતલ, વિતલ, સુતલ વગેરે સાત પાતાળ બનાવ્યા. આ જ ત્રણે લોકમાં ત્રિગુણાત્મક કર્મો અનુસાર જીવોની વિવિધ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૩ ॥ યોગ, તપ અને સંન્યાસ દ્વારા મહર્લોક, જનલોક, તપોલોક અને સત્યલોક જેવી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે; તથા ભક્તિયોગથી મારું પરમધામ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૪ ॥ આ સઘળું જગત કર્મ અને તેના સંસ્કારોથી યુક્ત છે. હું જ કાળરૂપે કર્મો અનુસાર તેમના ફળનું વિધાન કરું છું. આ ગુણપ્રવાહમાં પડીને જીવ ક્યારેક ડૂબી જાય છે અને ક્યારેક ઉપર આવે છે - ક્યારેક તેની અધોગતિ થાય છે અને ક્યારેક તેને પુણ્યકર્મરૂપે ઉચ્ચલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥ જગતમાં નાના-મોટા, જાડા-પાતળા, - જેટલા પણ પદાર્થો છે, તે બધા જ પ્રકૃતિ અને પુરુષ – બન્નેના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

૧. જાતો યોઽહઙ્કારો વિ૦ । ૨. તથા । ૩. સલિલસંસ્થિતે ।
* પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને એક મન - આ પ્રમાણે અગિયાર ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા અગિયાર દેવતાઓ છે.

યસ્તુ યસ્યાદિરન્તશ્ચ સ વૈ મધ્યં ચ તસ્ય સન્ ।
વિકારો વ્યવહારાર્થો યથા તૈજસપાર્થિવાઃ ॥ ૧૭॥

યદુપાદાય પૂર્વસ્તુ ભાવો વિકુરુતેઽપરમ્ ।
આદિરન્તો યદા યસ્ય તત્ સત્યમભિધીયતે ॥ ૧૮॥

પ્રકૃતિર્હ્યસ્યોપાદાનમાધારઃ પુરુષઃ પરઃ ।
સતોઽભિવ્યઞ્જકઃ કાલો બ્રહ્મ તત્ત્રિતયં ત્વહમ્ ॥ ૧૯॥

સર્ગઃ પ્રવર્તતે તાવત્ પૌર્વાપર્યેણ નિત્યશઃ ।
મહાન્ ગુણવિસર્ગાર્થઃ સ્થિત્યન્તો યાવદીક્ષણમ્ ॥ ૨૦॥

વિરાણ્મયાઽઽસાદ્યમાનો લોકકલ્પવિકલ્પકઃ ।
પઞ્ચત્વાય વિશેષાય કલ્પતે ભુવનૈઃ સહ ॥ ૨૧॥

અન્ને પ્રલીયતે મર્ત્યમન્નં[1] ધાનાસુ લીયતે ।
ધાના ભૂમૌ પ્રલીયન્તે ભૂમિર્ગન્ધે પ્રલીયતે ॥ ૨૨॥

અપ્સુ પ્રલીયતે ગન્ધ આપશ્ચ સ્વગુણે રસે ।
લીયતે જ્યોતિષિ રસો જ્યોતી રૂપે પ્રલીયતે ॥ ૨૩॥

રૂપં વાયૌ સ ચ સ્પર્શે લીયતે સોઽપિ ચામ્બરે ।
અમ્બરં શબ્દતન્માત્ર ઇન્દ્રિયાણિ સ્વયોનિષુ ॥ ૨૪॥

યોનિર્વૈકારિકે સૌમ્ય લીયતે મનસીશ્વરે ।
શબ્દો ભૂતાદિમપ્યેતિ ભૂતાદિર્મહતિ પ્રભુઃ ॥ ૨૫॥

સ લીયતે મહાન્ સ્વેષુ ગુણેષુ ગુણવત્તમઃ ।
તેઽવ્યક્તે સમ્પ્રલીયન્તે તત્ કાલે લીયતેઽવ્યયે ॥ ૨૬॥

કાલો માયામયે જીવે જીવ આત્મનિ મય્યજે ।
આત્મા કેવલ આત્મસ્થો વિકલ્પાપાયલક્ષણઃ ॥ ૨૭॥

જેના આદિ અને અંતમાં જે તત્ત્વ છે તે જ તત્ત્વ મધ્યમાં પણ છે અને તેને સત્ય માનવું; પરંતુ વિકાર સત્ય નથી, કલ્પનામાત્ર છે. જેમ સોનામાંથી કડાં-કુંડળ વગેરે સોનાનો વિકાર અને માટીનો વિકાર એટલે ઘડા, કોડિયાં વગેરે બન્યાં. આ ઘડો, કોડિયાં અને કડાં-કુંડળ બન્યા તે પહેલાં માટી અને સોનું હતું અને જ્યારે ઘડા ફૂટી જશે કે અલંકારો ઓગાળી નંખાશે ત્યારે માટી અને સોનું જ રહેશે. મધ્યમાં આકારો અને અલંકારો છે ત્યારે પણ માટી અને સોનું જ છે. તેમ સૃષ્ટિના પૂર્વમાં મહત્તત્ત્વાદિ પણ જે પરમ કારણને ઉપાદાન બનાવીને બીજાં અહંકાર આદિ કાર્ય-સમૂહની રચના કરે છે તે જ આ બધાંની અપેક્ષાએ પરમ સત્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે જે કોઈ પણ કાર્યના આદિ અને અંતમાં વિદ્યમાન રહે છે તે પરમાત્મા જ સત્ય છે. ॥ ૧૭-૧૮ ॥ આ પ્રપંચનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ છે, આધાર પુરુષ (પરમાત્મા) છે અને આને પ્રગટ કરનાર કાળ છે. વ્યવહારકાળની આ ત્રિવિધતા વસ્તુતઃ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને હું જ શુદ્ધ બ્રહ્મ છું. ॥ ૧૯ ॥ જ્યાં સુધી પરમાત્માની એટલે કે મારી ઈક્ષણશક્તિ કામ કર્યા કરે છે ત્યાં સુધી મારી પાલનક્રિયા પણ ચાલતી જ હોય છે. ત્યાં સુધી જીવોનાં કર્મોના ભોગ માટે કારણ-કાર્યરૂપથી અથવા પિતા-પુત્રના રૂપથી આ સૃષ્ટિચક્ર નિરંતર ચાલતું રહે છે. ॥ ૨૦ ॥

આ વિરાટ જ વિવિધ લોકની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સંહારની લીલાભૂમિ છે. જ્યારે હું પ્રલયનો સંકલ્પ કરું છું, કાળરૂપે તેમાં પ્રવેશ કરું છું, ત્યારે બ્રહ્માંડ વિનાશ માટે યોગ્ય બની જાય છે. ॥ ૨૧ ॥ બ્રહ્માંડના લીન થવાની પ્રક્રિયા આ પ્રમાણે છે – શરીર અન્નમાં, અન્ન બીજમાં, બીજ ભૂમિમાં અને ભૂમિ ગંધ તન્માત્રામાં લીન થઈ જાય છે. ॥ ૨૨ ॥ ગંધ જળમાં, જળ પોતાના ગુણ રસમાં, રસ તેજમાં, તેજ રૂપમાં લીન થઈ જાય છે. ॥ ૨૩ ॥ રૂપ વાયુમાં, વાયુ સ્પર્શમાં, સ્પર્શ આકાશમાં તથા આકાશ શબ્દ તન્માત્રામાં લીન થઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં કારણ દેવતાઓમાં અને છેવટે રાજસ અહંકારમાં સમાઈ જાય છે. ॥ ૨૪ ॥ હે સૌમ્ય! રાજસ અહંકાર પોતાના નિયંતા સાત્ત્વિક અહંકારરૂપ મનમાં, શબ્દતન્માત્રા પંચમહાભૂતોના કારણરૂપ તામસ અહંકારમાં અને સઘળા વિશ્વને મોહિત કરવામાં સમર્થ ત્રિવિધ અહંકાર મહત્તત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે. ॥ ૨૫ ॥ જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિવાળું મહત્તત્ત્વ પોતાના કારણ ગુણોમાં લીન થઈ જાય છે. ગુણ અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિ પોતાના પ્રેરક અવિનાશી કાળમાં લીન થઈ જાય છે. ॥ ૨૬ ॥ કાળ માયામય (વિદ્યામય) જીવમાં અને જીવ મુજ અજન્મા આત્મામાં લીન થઈ જાય છે. આત્મા કોઈનામાં લીન થતો નથી, તે તો ઉપાધિરહિત, પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહે છે. તે જગતની સૃષ્ટિ અને લયનું અધિષ્ઠાન અને સીમા છે. ॥ ૨૭ ॥

૧. મર્ત્યોઽન્નં ।

એવમન્વીક્ષમાણસ્ય કથં વૈકલ્પિકો ભ્રમઃ ।
મનસો હૃદિ તિષ્ઠેત વ્યોમ્નીવાર્કોદયે તમઃ ॥ ૨૮॥

ઉદ્ધવજી! જે આ પ્રમાણે વિવેકદૃષ્ટિથી જુએ છે, તેના ચિત્તમાં આ પ્રપંચનો ભ્રમ થઈ જ શકતો નથી. અને કદાચ તેનો ભ્રમ થઈ પણ જાય તો તે વધારે સમય હૃદયમાં કઈ રીતે રહી શકે? શું સૂર્યોદય થયા પછી પણ અંધકાર રહી શકે ખરો? ॥ ૨૮ ॥

એષ સાઙ્ખ્યવિધિઃ પ્રોક્તઃ સંશયગ્રન્થિભેદનઃ[1] ।
પ્રતિલોમાનુલોમાભ્યાં પરાવરદૃશા મયા ॥ ૨૯॥

ઉદ્ધવજી! હું કાર્ય અને કારણ બન્નેનો ય સાક્ષી છું. મેં તમને સૃષ્ટિથી પ્રલય અને પ્રલયથી સૃષ્ટિ સુધીની સાંખ્યવિધિ કહી દીધી. આથી સંશયની ગાંઠ કપાઈ જાય છે અને પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે. ॥ ૨૯ ॥

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે ચતુર્વિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૪ ॥
અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત ચોવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

પચીસમો અધ્યાય

ત્રણે ગુણોની વૃત્તિઓનું નિરૂપણ

શ્રીભગવાનુવાચ

ગુણાનામસમિશ્રાણાં પુમાન્ યેન યથા ભવેત્ ।
તન્મે પુરુષવર્યેદમુપધારય શંસતઃ ॥ ૧॥

શમો દમસ્તિતિક્ષેક્ષા તપઃ સત્યં દયા સ્મૃતિઃ ।
તુષ્ટિસ્ત્યાગોઽસ્પૃહા શ્રદ્ધા હ્રીર્દયાદિઃ સ્વનિર્વૃતિઃ ॥ ૨॥

કામ ઈહા મદસ્તૃષ્ણા સ્તમ્ભ આશીર્ભિદા સુખમ્ ।
મદોત્સાહો યશઃપ્રીતિર્હાસ્યં વીર્યં બલોદ્યમઃ ॥ ૩॥

ક્રોધો લોભોઽનૃતં હિંસા યાચ્ઞા દમ્ભઃ ક્લમઃ કલિઃ ।
શોકમોહૌ વિષાદાર્તી નિદ્રાઽઽશા ભીરનુદ્યમઃ ॥ ૪॥

સત્ત્વસ્ય રજસશ્ચૈતાસ્તમસશ્ચાનુપૂર્વશઃ ।
વૃત્તયો વર્ણિતપ્રાયાઃ સન્નિપાતમથો શૃણુ ॥ ૫॥

સન્નિપાતસ્ત્વહમિતિ મમેત્યુદ્ધવ યા મતિઃ ।
વ્યવહારઃ સન્નિપાતો મનોમાત્રેન્દ્રિયાસુભિઃ ॥ ૬॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે — પુરુષશ્રેષ્ઠ ઉદ્ધવજી! દરેક વ્યક્તિમાં અલગ-અલગ ગુણોનો પ્રકાશ થાય છે. તેના કારણે પ્રાણીઓના સ્વભાવમાં પણ ભેદ થઈ જાય છે. કયા ગુણથી કેવો સ્વભાવ બને છે, તે હું તમને જણાવું છું, તમે સાવધાન થઈને સાંભળો. ॥ ૧ ॥ સત્ત્વગુણની વૃત્તિઓ - શમ (મનનો સંયમ), દમ (ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ), તિતિક્ષા (સહિષ્ણુતા), વિવેક, તપ, સત્ય, દયા, સ્મૃતિ, સંતોષ, ત્યાગ, વિષયો પ્રત્યે અનિચ્છા, શ્રદ્ધા, લજ્જા (પાપકાર્યમાં સહજ સંકોચ), આત્મરતિ, દાન, વિનય અને સરળતા વગેરે. ॥ ૨ ॥ રજોગુણની વૃત્તિઓ - ઇચ્છા, પ્રયત્ન, ઘમંડ, તૃષ્ણા (અસંતોષ), અકડાઈ (ઠસંક), દેવતાઓ પાસેથી ધન વગેરેની યાચના, ભેદબુદ્ધિ, વિષયભોગ, યુદ્ધ વગેરેનો આવેશ, પોતાની સ્તુતિ ઉપર પ્રીતિ, હાસ્ય, પ્રભાવ પ્રગટ કરવો તેમજ (ફળાસક્તિથી) જીદપૂર્વક ઉદ્યમ કરવો વગેરે. ॥ ૩ ॥ તમોગુણની વૃત્તિઓ - ક્રોધ (અસહિષ્ણુતા), લોભ, અસત્ય, હિંસા, યાચના, દંભ, શ્રમ, ક્લેશ, શોક, મોહ, વિષાદ, દીનતા, નિદ્રા, આશા, ભય અને ઉદ્યમ ન કરવો વગેરે. ॥ ૪ ॥ આ પ્રમાણે ક્રમશઃ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની મોટાભાગની વૃત્તિઓનું અલગ-અલગ વર્ણન કર્યું. હવે તે ત્રણે ગુણોના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થનારી વૃત્તિઓનું વર્ણન સાંભળો. ॥ ૫ ॥ ઉદ્ધવજી! ત્રણે ગુણોના મિશ્રણથી જ 'હું' અને 'મારું' આ પ્રકારની બુદ્ધિ જન્મે છે. મન, શબ્દાદિ વિષયો, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણોને લીધે જે વ્યવહાર થાય છે તે

૧. ०ભેષજઃ ।

ધર્મે ચાર્થે ચ કામે ચ યદાસૌ પરિનિષ્ઠિતઃ ।
ગુણાનાં સન્નિકર્ષોઽયં શ્રદ્ધારતિધનાવહઃ ॥ ૭॥

પ્રવૃત્તિલક્ષણે નિષ્ઠા પુમાન્ યર્હિ ગૃહાશ્રમે ।
સ્વધર્મે ચાનુતિષ્ઠેત ગુણાનાં સમિતિર્હિ સા ॥ ૮॥

પુરુષં સત્ત્વસંયુક્તમનુમીયાચ્છમાદિભિઃ ।
કામાદિભી રજોયુક્તં ક્રોધાદ્યૈસ્તમસા યુતમ્ ॥ ૯॥

યદા ભજતિ માં ભક્ત્યા નિરપેક્ષઃ સ્વકર્મભિઃ ।
તં સત્ત્વપ્રકૃતિં વિદ્યાત્ પુરુષં સ્ત્રિયમેવ વા ॥ ૧૦॥

યદા આશિષ આશાસ્ય માં ભજેત[1] સ્વકર્મભિઃ ।
તં રજઃપ્રકૃતિં વિદ્યાદ્ધિંસામાશાસ્ય તામસમ્ ॥ ૧૧॥

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણા જીવસ્ય નૈવ મે ।
ચિત્તજા યૈસ્તુ ભૂતાનાં સજ્જમાનો નિબધ્યતે ॥ ૧૨॥

યદેતરૌ જયેત્ સત્ત્વં ભાસ્વરં વિશદં શિવમ્ ।
તદા સુખેન યુજ્યેત ધર્મજ્ઞાનાદિભિઃ પુમાન્ ॥ ૧૩॥

યદા જયેત્તમઃ સત્ત્વં રજઃ સઙ્ગં ભિદા બલમ્ ।
તદા દુઃખેન યુજ્યેત કર્મણા યશસા શ્રિયા ॥ ૧૪॥

યદા જયેદ્ રજઃ સત્ત્વં તમો મૂઢં લયં જડમ્ ।
યુજ્યેત શોકમોહાભ્યાં નિદ્રયા હિંસયાઽઽશયા ॥ ૧૫॥

યદા ચિત્તં પ્રસીદેત ઇન્દ્રિયાણાં ચ નિર્વૃતિઃ ।
દેહેઽભયં મનોઽસઙ્ગં તત્ સત્ત્વં વિદ્ધિ મત્પદમ્ ॥ ૧૬॥

વિકુર્વન્ ક્રિયયા ચાધીરનિર્વૃત્તિશ્ચ ચેતસામ્ ।
ગાત્રાસ્વાસ્થ્યં મનો ભ્રાન્તં રજ એતૈર્નિશામય ॥ ૧૭॥

ગુણોના મિશ્રણથી થાય છે. ॥ ૬ ॥ જ્યારે મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ અને કામ - આ ત્રણ પુરુષાર્થો માટે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેને ત્રણે ગુણોની જરૂર પડે છે. તે વખતે તેને સત્ત્વગુણથી શ્રદ્ધા, રજોગુણથી રતિ અને તમોગુણથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પણ ગુણોનું મિશ્રણ જ છે. ॥ ૭ ॥ જ્યારે મનુષ્ય સકામ કર્મોનો આરંભ કરે છે અથવા તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં નિષ્ઠા રાખીને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે છે, તે સમયે પણ તેનામાં ત્રણે ગુણોનું મિશ્રણ જ સમજવું જોઈએ. ॥ ૮ ॥

માનસિક શાંતિ અને ઇન્દ્રિય-વિજય વગેરે ગુણોથી સત્ત્વગુણી, કામના વગેરેથી રજોગુણી અને ક્રોધ-હિંસા વગેરેથી તમોગુણી પુરુષ છે એવું સમજવું જોઈએ. ॥ ૯ ॥ પુરુષ હોય કે સ્ત્રી - જ્યારે તે નિષ્કામ થઈને પોતાનાં નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો દ્વારા મારી આરાધના કરે છે ત્યારે તેમને સત્ત્વગુણી જાણવાં જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥ સકામભાવે પોતાનાં નિયત કર્મો દ્વારા મારું યજન-ભજન કરવાવાળો રજોગુણી અને પોતાના દુશ્મનને મારવા માટે, મારી ભક્તિ કરે તેને તમોગુણી સમજવો જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥ સત્ત્વ, રજ, તમ - આ ત્રણે ગુણો જીવના છે, મુજ પરમાત્માના નથી. આ ગુણો પ્રાણીઓના ચિત્તમાં પેદા થાય છે. આ ગુણોને કારણે જ શરીર, ધન વગેરેમાં આસક્ત થઈને જીવ બંધનમાં આવી જાય છે. ॥ ૧૨ ॥ સત્ત્વગુણ પ્રકાશક, નિર્મળ અને શાંત છે. જ્યારે તે રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવીને વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે પુરુષ સુખ, ધર્મ અને જ્ઞાન વગેરેથી યુક્ત થઈ જાય છે. ॥ ૧૩ ॥ રજોગુણ ભેદબુદ્ધિનું કારણ છે. તેનો સ્વભાવ છે આસક્તિ અને પ્રવૃત્તિ. જ્યારે તમોગુણ અને સત્ત્વગુણને દબાવીને રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે મનુષ્ય દુઃખ, કર્મ, યશ અને લક્ષ્મીથી સંપન્ન થાય છે. ॥ ૧૪ ॥ તમોગુણ અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેનો સ્વભાવ છે આળસ અને બુદ્ધિની મૂઢતા. જ્યારે તે વૃદ્ધિ પામીને સત્ત્વગુણ અને રજોગુણને દબાવી દે છે ત્યારે પ્રાણી જાત-જાતની તૃષ્ણાઓ કરે છે, શોક-મોહથી ગ્રસ્ત થઈ જાય છે, હિંસા કરવા લાગે છે અથવા નિદ્રા, આળસના કારણે પડી રહે છે. ॥ ૧૫ ॥ જ્યારે ચિત્ત પ્રસન્ન હોય, ઇન્દ્રિયો શાંત હોય, શરીર નિર્ભય હોય અને મનમાં કોઈ આસક્તિ ન હોય ત્યારે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ સમજવી જોઈએ. આ સત્ત્વગુણ મારી પ્રાપ્તિનું સાધન છે. ॥ ૧૬ ॥ જ્યારે કામ કરતાં કરતાં મનુષ્યની બુદ્ધિ ચંચળ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અસંતુષ્ટ, કર્મેન્દ્રિયો વિકારી, અસ્થિર અને શરીર અસ્વસ્થ થઈ જાય ત્યારે સમજવું જોઈએ કે રજોગુણ જોર કરી રહ્યો છે. ॥ ૧૭ ॥

૧. યજેત ।

સીદચ્ચિત્તં વિલીયેત ચેતસો ગ્રહણેઽક્ષમમ્ ।
મનો નષ્ટં તમો ગ્લાનિસ્તમસ્તદુપધારય ॥ ૧૮॥

એધમાને ગુણે સત્ત્વે દેવાનાં બલમેધતે ।
અસુરાણાં ચ રજસિ તમસ્યુદ્ધવ રક્ષસામ્ ॥ ૧૯॥

સત્ત્વાજ્જાગરણં વિદ્યાદ્ રજસા સ્વપ્નમાદિશેત્ ।
પ્રસ્વાપં તમસા જન્તોસ્તુરીયં ત્રિષુ સન્તતમ્ ॥ ૨૦॥

ઉપર્યુપરિ ગચ્છન્તિ સત્ત્વેન બ્રાહ્મણા જનાઃ ।
તમસાઽધોઽધ આમુખ્યાદ્ રજસાઽન્તરચારિણઃ ॥ ૨૧॥

સત્ત્વે પ્રલીનાઃ સ્વર્યાન્તિ નરલોકં રજોલયાઃ ।
તમોલયાસ્તુ નિરયં[1] યાન્તિ મામેવ નિર્ગુણાઃ ॥ ૨૨॥

મદર્પણં નિષ્ફલં વા સાત્ત્વિકં નિજકર્મ તત્ ।
રાજસં ફલસઙ્કલ્પં હિંસાપ્રાયાદિ તામસમ્ ॥ ૨૩॥

કૈવલ્યં સાત્ત્વિકં જ્ઞાનં રજો વૈકલ્પિકં ચ યત્ ।
પ્રાકૃતં તામસં જ્ઞાનં મન્નિષ્ઠં નિર્ગુણં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૪॥

વનં તુ સાત્ત્વિકો વાસો ગ્રામો રાજસ ઉચ્યતે ।
તામસં દ્યૂતસદનં મન્નિકેતં તુ નિર્ગુણમ્ ॥ ૨૫॥

સાત્ત્વિકઃ કારકોઽસઙ્ગી રાગાન્ધો રાજસઃ સ્મૃતઃ ।
તામસઃ સ્મૃતિવિભ્રષ્ટો નિર્ગુણો મદપાશ્રયઃ ॥ ૨૬॥

સાત્ત્વિક્યાધ્યાત્મિકી શ્રદ્ધા કર્મશ્રદ્ધા તુ રાજસી ।
તામસ્યધર્મે યા શ્રદ્ધા મત્સેવાયાં તુ નિર્ગુણા ॥ ૨૭॥

જ્યારે ચિત્ત જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા શબ્દાદિ વિષયોને બરાબર સમજવામાં અસમર્થ થઈ જાય અને શોકમાં લીન થવા લાગે, મન તદ્દન શૂન્યવત્ બની જાય ત્યારે તમોગુણની વૃદ્ધિ સમજવી જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

ઉદ્ધવજી! સત્ત્વગુણ વધવાથી દેવતાઓનું, રજોગુણ વધવાથી અસુરોનું અને તમોગુણ વધવાથી રાક્ષસોનું જોર વધી જાય છે. ॥ ૧૯ ॥ સત્ત્વગુણથી જાગ્રત અવસ્થા, રજોગુણથી સ્વપ્નાવસ્થા, અને તમોગુણથી સુષુપ્તિ અવસ્થા બને છે. તુરીય તત્ત્વ આ ત્રણેમાં એક સમાન વ્યાપ્ત રહે છે. તે શુદ્ધ અને એકરસ આત્મા છે. ॥ ૨૦ ॥ વેદોના અભ્યાસમાં તત્પર બ્રાહ્મણો સત્ત્વગુણ દ્વારા ઊંચા લોકોમાં જાય છે. તમોગુણી જીવોને વૃક્ષાદિ સુધીની અધોગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને રજોગુણી જીવોને મનુષ્યશરીર મળે છે. ॥ ૨૧ ॥ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિમાં મૃત્યુ પામનારને સ્વર્ગલોક, રજોગુણની વૃદ્ધિમાં મૃત્યુ પામનારને મનુષ્યલોક અને તમોગુણની વૃદ્ધિમાં મૃત્યુ પામનારને નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ જે મનુષ્યો ત્રિગુણાતીત જીવન્મુક્ત થઈ ગયા છે તેઓ મને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૨૨ ॥ જ્યારે મનુષ્ય પોતાના ધર્મનું આચરણ પ્રભુપ્રીત્યર્થે - અર્થાત્ નિષ્કામ ભાવથી કરે છે ત્યારે તે સાત્ત્વિક કર્મ બને છે. જે કર્મના આરંભમાં ફળની આશા હોય તે રાજસિક કર્મ છે અને જે કર્મ કોઈને હેરાન કરવા માટે અથવા દેખાડો કરવાના ભાવથી થાય છે તે તામસિક કર્મ છે. ॥ ૨૩ ॥ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે. આત્માને કર્તા-ભોક્તા સમજવો તે રાજસ જ્ઞાન છે અને એકમાત્ર પોતાના શરીરને જ આત્મા સમજવો તે તામસિક છે. આ ત્રણથી વિલક્ષણ મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન ગુણાતીત છે. ॥ ૨૪ ॥ વનમાં રહેવું એ સાત્ત્વિક નિવાસ છે, ગામમાં રહેવું એ રાજસ અને જુગારના અડ્ડાઓમાં રહેવું એ તામસિક નિવાસ છે. આ બધાંથી મારા મંદિરમાં રહેવું એ નિર્ગુણ રહેઠાણ છે. ॥ ૨૫ ॥ અનાસક્ત ભાવથી કર્મ કરનાર સાત્ત્વિક છે, ફળ પરના રાગથી અંધ બની કર્મ કરનાર રાજસિક છે, શુભાશુભનો વિચાર કર્યા વિના કર્મ કરનાર તામસ કર્તા છે. આ સિવાય જે મનુષ્ય ફક્ત મારા જ શરણમાં રહીને અહંકારરહિત થઈને કર્મ કરે છે તે નિર્ગુણ કર્તા છે. ॥ ૨૬ ॥ આત્મજ્ઞાન વિશેની શ્રદ્ધા સાત્ત્વિક છે, કર્મસંબંધી શ્રદ્ધા રાજસ છે, જે અધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા છે તે તામસી શ્રદ્ધા છે તથા મારી સેવામાં શ્રદ્ધા છે, તે નિર્ગુણ શ્રદ્ધા છે. ॥ ૨૭ ॥

૧. નરકં૦ ।

પથ્યં પૂતમનાયસ્તમાહાર્યં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ।
રાજસં ચેન્દ્રિયપ્રેષ્ઠં તામસં ચાર્તિદાશુચિ ॥ ૨૮॥

સાત્ત્વિકં સુખમાત્મોત્થં વિષયોત્થં તુ રાજસમ્ ।
તામસં મોહદૈન્યોત્થં નિર્ગુણં મદપાશ્રયમ્ ॥ ૨૯॥

દ્રવ્યં દેશઃ ફલં કાલો જ્ઞાનં કર્મ ચ કારકઃ ।
શ્રદ્ધાવસ્થાઽઽકૃતિર્નિષ્ઠા ત્રૈગુણ્યઃ સર્વ એવ હિ ॥ ૩૦॥

સર્વે ગુણમયા ભાવાઃ પુરુષાવ્યક્તધિષ્ઠિતાઃ[1] ।
દૃષ્ટં શ્રુતમનુધ્યાતં બુદ્ધ્યા વા પુરુષર્ષભ ॥ ૩૧॥

એતાઃ સંસૃતયઃ પુંસો ગુણકર્મનિબન્ધનાઃ ।
યેનેમે નિર્જિતાઃ સૌમ્ય ગુણા જીવેન ચિત્તજાઃ ।
ભક્તિયોગેન મન્નિષ્ઠો મદ્ભાવાય પ્રપદ્યતે ॥ ૩૨॥

તસ્માદ્ દેહમિમં લબ્ધ્વા જ્ઞાનવિજ્ઞાનસમ્ભવમ્ ।
ગુણસઙ્ગં વિનિર્ધૂય માં ભજન્તુ વિચક્ષણાઃ ॥ ૩૩॥

નિઃસઙ્ગો માં ભજેદ્ વિદ્વાનપ્રમત્તો જિતેન્દ્રિયઃ ।
રજસ્તમશ્ચાભિજયેત્ સત્ત્વસંસેવયા મુનિઃ ॥ ૩૪॥

સત્ત્વં ચાભિજયેદ્ યુક્તો નૈરપેક્ષ્યેણ શાન્તધીઃ ।
સમ્પદ્યતે ગુણૈર્મુક્તો જીવો જીવં વિહાય મામ્ ॥ ૩૫॥

જીવો જીવવિનિર્મુક્તો ગુણૈશ્ચાશયસમ્ભવૈઃ ।
મયૈવ બ્રહ્મણા પૂર્ણો ન બહિર્નાન્તરશ્ચરેત્ ॥ ૩૬॥

આરોગ્યપ્રદ, પવિત્ર અને અનાયાસ પ્રાપ્ત થયેલું ભોજન સાત્ત્વિક છે. રસનેન્દ્રિયને રુચિકર, સ્વાદની દૃષ્ટિએ બનાવેલું ભોજન રાજસ છે તથા દુઃખદ અને અપવિત્ર આહાર તામસી છે. ॥ ૨૮ ॥ અન્તર્મુખતાથી - આત્મચિંતનથી પ્રાપ્ત થનારું સુખ સાત્ત્વિક છે. બહિર્મુખતાથી - વિષયો દ્વારા પ્રાપ્ત થનારું સુખ રાજસ છે, તથા અજ્ઞાન અને દીનતાથી પ્રાપ્ત થનારું સુખ તામસ સુખ છે. પરંતુ જે સુખ મારામાંથી મળે છે તે તો ગુણાતીત અને અપ્રાકૃત સુખ છે. ॥ ૨૯ ॥

ઉદ્ધવજી! દ્રવ્ય (વસ્તુ), દેશ (સ્થાન), ફળ, કાળ, જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, શ્રદ્ધા, અવસ્થા, દેવ-મનુષ્ય-પશુઓ વગેરેનાં શરીરો અને નિષ્ઠા - આ બધાં ત્રિગુણાત્મક છે. ॥ ૩૦ ॥ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! પુરુષ અને પ્રકૃતિના આશ્રિત જેટલા પણ ભાવો છે તે બધા જ ગુણમય છે - તે ભલે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવાયા હોય અથવા શાસ્ત્રો દ્વારા આ લોક અથવા પરલોક સંબંધી, પરંપરાથી સાંભળ્યા હોય અથવા બુદ્ધિ દ્વારા વિચારેલા હોય. ॥ ૩૧ ॥ જીવને જેટલી પણ યોનિઓ અથવા ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે બધી તેમના ગુણો અને કર્મો મુજબ જ પ્રાપ્ત થાય છે. હે ઉદ્ધવજી! બધા જ ગુણો, ચિત્ત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. (તેથી જીવ તેને અનાયાસે જીતી શકે છે.) જે જીવ તેમના પર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે છે તે ભક્તિયોગ દ્વારા મારામાં સ્થિત થઈ જાય છે અને અંતે મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૩૨ ॥ આ મનુષ્યશરીર અત્યંત દુર્લભ છે. આ જ શરીરમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને તેમાં નિષ્ઠારૂપ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સંભવ છે; તે માટે તેને પ્રાપ્ત કરીને, બુદ્ધિમાન પુરુષે ગુણોની આસક્તિ હટાવીને મારી ભક્તિ કરવી જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥ વિચારવાન મનુષ્યે ખૂબ જ સાવધાનીથી સત્ત્વગુણના સેવનથી રજોગુણ અને તમોગુણને જીતી લેવા જોઈએ. તેણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને મારા સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું અને મારી ભક્તિમાં જોડાઈને આસક્તિનો મૂળમાંથી ત્યાગ કરી દેવો. ॥ ૩૪ ॥ ધ્યાનયોગ દ્વારા ચિત્તની વૃત્તિઓને શાંત કરીને અનાસક્તિ દ્વારા સત્ત્વગુણ પર પણ વિજય પ્રાપ્ત કરી લેવો. આ પ્રમાણે ગુણોથી મુક્ત થતાં મનુષ્યનો જીવભાવ છૂટી જાય છે અને તે મારામાં લીન થઈ જાય છે. ॥ ૩૫ ॥ જીવભાવથી મુક્ત થયેલો જીવ અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થનારા ગુણોથી મુક્ત થઈ જાય છે. અને મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને પૂર્ણ બની જાય છે. પછી તેને ક્યાંય ભટકવાનું રહેતું નથી. ॥ ૩૬ ॥

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે પઞ્ચવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૫ ॥

અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત પચીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

૧. નિષ્ઠિતાઃ ।

છવ્વીસમો અધ્યાય

પુરૂરવાનાં વૈરાગ્ય-વચનો

શ્રીભગવાનુવાચ

મલ્લક્ષણમિમં કાયં લબ્ધ્વા મદ્ધર્મ આસ્થિતઃ ।
આનન્દં પરમાત્માનમાત્મસ્થં સમુપૈતિ મામ્ ॥ ૧॥

ગુણમય્યા જીવયોન્યા વિમુક્તો જ્ઞાનનિષ્ઠયા ।
ગુણેષુ માયામાત્રેષુ દૃશ્યમાનેષ્વવસ્તુતઃ[1] ।
વર્તમાનોઽપિ ન પુમાન્ યુજ્યતેઽવસ્તુભિર્ગુણૈઃ ॥ ૨॥

સઙ્ગં ન કુર્યાદસતાં શિશ્નોદરતૃપાં ક્વચિત્ ।
તસ્યાનુગસ્તમસ્યન્ધે પતત્યન્ધાનુગાન્ધવત્ ॥ ૩॥

ઐલઃ[2] સમ્રાડિમાં ગાથામગાયત બૃહચ્છ્રવાઃ ।
ઉર્વશીવિરહાદ્ મુહ્યન્ નિર્વિણ્ણઃ શોકસંયમે[3] ॥ ૪॥

ત્યક્ત્વાઽઽત્માનં વ્રજન્તીં તાં નગ્ન ઉન્મત્તવન્નૃપઃ ।
વિલપન્નન્વગાજ્જાયે ઘોરે તિષ્ઠેતિ વિક્લવઃ ॥ ૫॥

કામાનતૃપ્તોઽનુજુષન્ ક્ષુલ્લકાન્ વર્ષયામિનીઃ ।
ન વેદ યાન્તીર્નાયાન્તીરુર્વશ્યાકૃષ્ટચેતનઃ ॥ ૬॥

ઐલ ઉવાચ

અહો મે મોહવિસ્તારઃ કામકશ્મલચેતસઃ ।
દેવ્યા ગૃહીતકણ્ઠસ્ય નાયુઃખણ્ડા ઇમે સ્મૃતાઃ ॥ ૭॥

નાહં વેદાભિનિર્મુક્તઃ સૂર્યો વાઽભ્યુદિતોઽમુયા ।
મુષિતો વર્ષપૂગાનાં બતાહાનિ ગતાન્યુત ॥ ૮॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે — ઉદ્ધવજી! આ મનુષ્ય-શરીર મારા સ્વરૂપજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું - મારી પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે. આને પ્રાપ્ત કરીને જે મનુષ્ય સાચા પ્રેમથી મારી ભક્તિ કરે છે, તે સર્વના અંતઃકરણમાં રહેલા મુજ આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૧ ॥ જીવોની સઘળી યોનિઓ, બધી ગતિઓ ત્રિગુણાત્મક છે. જીવ જ્ઞાનનિષ્ઠા દ્વારા તેમનાથી હંમેશને માટે મુક્ત થઈ જાય છે. સત્ત્વ, રજ વગેરે જે ગુણો દેખાય છે તે વાસ્તવમાં છે નહીં, માયા જ છે. જ્ઞાન થઈ ગયા પછી પુરુષ તેમની સાથે રહેવા છતાં, તેમના દ્વારા વહેવાર કરવા છતાં તેમનાથી બંધાતો નથી. એનું કારણ એ છે કે, તે ગુણોની વાસ્તવિક સત્તા જ નથી. ॥ ૨ ॥ સાધારણ લોકોએ એ વાતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે, જે લોકો વિષયોના સેવન અને ઉદરપોષણમાં જ લાગેલા છે તેવા અજ્ઞાની મનુષ્યોનો સંગ ક્યારેય કરવો નહીં; કારણ કે, તેમનું અનુસરણ કરનાર મનુષ્યની એવી જ દશા થઈ જાય છે, જેમ અંધળાના આધારે ચાલનાર આંધળાની. તેને તો ઘોર અંધકારમાં જ ભટકવું પડે છે. ॥ ૩ ॥ ઉદ્ધવજી! પહેલાં તો પરમ યશસ્વી સમ્રાટ ઇલાનંદન પુરૂરવા ઉર્વશીના વિરહથી અત્યંત બેસૂધ બની ગયો હતો. પછી શોક નિવૃત્ત થતાં તેને પ્રબળ વૈરાગ્ય થયો ત્યારે તેણે આ ગાથા ગાઈ. ॥ ૪ ॥ પોતાને ત્યજીને ભાગી જતી ઉર્વશીની પાછળ રાજા પુરૂરવા નગ્ન અવસ્થામાં પાગલની જેમ અત્યંત વિકળ થઈને દોડવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો - 'દેવી! નિષ્ઠુર સ્ત્રી! ઊભી રહે, ભાગ નહીં.' ॥ ૫ ॥ ઉર્વશીએ રાજાનું ચિત્ત અને જ્ઞાન હરી લીધાં હતાં. રાજાને વિષયોથી તૃપ્તિ થઈ ન હતી. તે તુચ્છ વિષયોના સેવનમાં એટલો ડૂબી ગયો હતો કે, તેણે અનેક રાત્રિઓ વિષય-ભોગોમાં પસાર કરી દીધી તેનું તેને બિલકુલ જ્ઞાન ન રહ્યું. ॥ ૬ ॥

પુરૂરવાએ કહ્યું — અરે...રે! મારી મૂર્ખતા તો જુઓ, આ કામવાસનાએ મારા ચિત્તને કેટલું કલુષિત કરી દીધું! ઉર્વશીએ પોતાના બાહુપાશમાં મારું એવું ગળું પકડ્યું કે મેં મારા આયુષ્યનાં ન જાણે કેટલાં વર્ષો ખોઈ નાંખ્યાં. અહો! વિસ્મૃતિની પણ એક સીમા હોય છે! ॥ ૭ ॥ અરે...રે! આ સ્ત્રીએ મને લૂંટી લીધો. ક્યારે સૂર્ય અસ્ત થયો કે ઉદય થયો - એ પણ હું જાણી શક્યો નહીં. ઘણા દુઃખની વાત છે, ઘણાં વર્ષોનાં એક પછી એક દિવસો અને રાત્રિઓ વ્યતીત થઈ ગયાં અને મને તેની ખબર જ ન પડી! ॥ ૮ ॥

૧. ૦ષ્વવસ્થિતઃ । ૨. ઐડઃ । ૩. શોકસઙ્કરે ।

અહો મે આત્મસમ્મોહો યેનાત્મા[1] યોષિતાં કૃતઃ ।
ક્રીડામૃગશ્ચક્રવર્તી નરદેવશિખામણિઃ ॥ ૯॥

સપરિચ્છદમાત્માનં હિત્વા તૃણમિવેશ્વરમ્ ।
યાન્તીં સ્ત્રિયં ચાન્વગમં નગ્ન ઉન્મત્તવદ્ રુદન્ ॥ ૧૦॥

કુતસ્તસ્યાનુભાવઃ સ્યાત્ તેજ ઈશત્વમેવ વા ।
યોઽન્વગચ્છં સ્ત્રિયં યાન્તીં ખરવત્ પાદતાડિતઃ ॥ ૧૧॥

કિં વિદ્યયા કિં તપસા કિં ત્યાગેન શ્રુતેન વા ।
કિં વિવિક્તેન મૌનેન સ્ત્રીભિર્યસ્ય મનો હૃતમ્ ॥ ૧૨॥

સ્વાર્થસ્યાકોવિદં ધિઙ્માં મૂર્ખં પણ્ડિતમાનિનમ્ ।
યોઽહમીશ્વરતાં પ્રાપ્ય સ્ત્રીભિર્ગોખરવજ્જિતઃ ॥ ૧૩॥

સેવતો વર્ષપૂગાન્ મે ઉર્વશ્યા અધરાસવમ્ ।
ન તૃપ્યત્યાત્મભૂઃ કામો વહ્નિરાહુતિભિર્યથા ॥ ૧૪॥

પુંશ્ચલ્યાઽપહૃતં ચિત્તં કો ન્વન્યો મોચિતું પ્રભુઃ ।
આત્મારામેશ્વરમૃતે ભગવન્તમધોક્ષજમ્ ॥ ૧૫॥

બોધિતસ્યાપિ દેવ્યા મે સૂક્તવાક્યેન દુર્મતેઃ ।
મનોગતો મહામોહો નાપયાત્યજિતાત્મનઃ ॥ ૧૬॥

કિમેતયા નોઽપકૃતં રજ્જ્વા વા સર્પચેતસઃ ।
રજ્જુસ્વરૂપાવિદુષો યોઽહં યદજિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૧૭॥

ક્વાયં મલીમસઃ કાયો દૌર્ગન્ધ્યાદ્યાત્મકોઽશુચિઃ ।
ક્વ ગુણાઃ સૌમનસ્યાદ્યા હ્યધ્યાસોઽવિદ્યયા કૃતઃ ॥ ૧૮॥

પિત્રોઃ કિં સ્વં નુ ભાર્યાયાઃ સ્વામિનોઽગ્નેઃ શ્વગૃધ્રયોઃ ।
કિમાત્મનઃ કિં સુહૃદામિતિ યો નાવસીયતે ॥ ૧૯॥

અહો! આશ્ચર્ય છે કે મારા મનમાં આટલો મોહ છવાઈ ગયો, જેણે રાજાઓના શિરોમણી અને ચક્રવર્તી સમ્રાટ મુજ પુરૂરવાને પણ સ્ત્રીઓનો ક્રીડામૃગ (રમકડું) બનાવી દીધો! ॥ ૯ ॥ જુઓ, હું પ્રજાને મર્યાદામાં રાખવાવાળો સમ્રાટ છું. તે મને અને મારા રાજ્યને તણખલાની જેમ ત્યજીને ચાલી ગઈ અને હું પાગલ બનીને નગ્નાવસ્થામાં રડતો-પોકારતો તેની પાછળ દોડી ગયો. અરે...રે! આ પણ કોઈ જીવન છે? ॥ ૧૦ ॥ હું ગધેડાની જેમ (ઉર્વશીની) લાતો ખાઈને પણ સ્ત્રીની પાછળ દોડતો રહ્યો. પછી મારામાં શક્તિ, તેજ અને સ્વામિત્વ કઈ રીતે રહી શકે? ॥ ૧૧ ॥ સ્ત્રીએ જેનું મન હરી લીધું, તેનું જ્ઞાન વ્યર્થ છે. તેની તપસ્યા, ત્યાગ અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી કોઈ લાભ નથી. આવા મનુષ્યનો એકાંતવાસ અને મૌન પણ વૃથા છે. ॥ ૧૨ ॥ મને મારા જ હાનિ-લાભનું ભાન નથી, છતાં હું મારી જાતને બહુ મોટો પંડિત માનું છું. મુજ મુર્ખને ધિક્કાર છે. અરે... રે! હું ચક્રવર્તી સમ્રાટ હોઈને પણ ગધેડા અને બળદની જેમ સ્ત્રીના ફંદામાં ફસાઈ ગયો. ॥ ૧૩ ॥ હું વર્ષો સુધી ઉર્વશીના હોઠ પરની માદક મદિરા પીતો રહ્યો, પરંતુ મારી કામવાસના તૃપ્ત ન થઈ! સાચું જ છે, જે રીતે આહુતિઓ આપવાથી અગ્નિ તૃપ્ત થતો નથી તે જ રીતે પોતાનામાં ઉત્પન્ન થનારો કામ પણ તૃપ્ત થતો નથી. ॥ ૧૪ ॥ તે કુલટાએ મારું ચિત્ત હરી લીધું. હવે તો આત્મારામ, જીવન્મુક્તોના સ્વામી, ઈન્દ્રિયાતીત ભગવાન સિવાય બીજો કોણ છે જે મને આ ફંદામાંથી મુક્ત કરી શકે? ॥ ૧૫ ॥ ઉર્વશીએ તો મને વૈદિક સૂક્તોનાં વચનામૃત દ્વારા યથાર્થ વાત કરીને સમજાવ્યો પણ હતો; પરંતુ મારી બુદ્ધિ મારી ગઈ હોવાથી મારા મનનો મોહ નષ્ટ થઈ શક્યો નહીં. જ્યારે મારી ઈન્દ્રિયો જ મારા વશમાં રહી નહીં ત્યારે હું કઈ રીતે તેમને સમજાવત? ॥ ૧૬ ॥ જે દોરડાના સ્વરૂપને જાણ્યા વિના તેમાં સર્પની કલ્પના કરી રહ્યો છે અને દુઃખી થઈ રહ્યો છે, પણ દોરડાએ તેનું શું બગાડ્યું છે? જોકે સ્વયં અજિતેન્દ્રિય હોવાથી હું જ અપરાધી છું. ॥ ૧૭ ॥ ક્યાં તે મલિન દુર્ગન્ધયુક્ત અપવિત્ર શરીર અને ક્યાં ઉત્તમ મન વગેરે સુગંધયુક્ત ગુણ! પરંતુ મેં અજ્ઞાનવશ અસુંદરમાં સુંદરતાનો આરોપ કરી લીધો, આ મારી જ મૂર્ખતા છે. ॥ ૧૮ ॥ આ શરીર માતા-પિતાનું સર્વસ્વ છે કે પત્નીની સંપત્તિ? કે માલિકનું છે, જેણે તે ખરીદ્યું છે અથવા અગ્નિનું કે કૂતરાં-ગીધોનું ભોજન? આ શરીરને પોતાનું કહેવું કે સગાં-સંબંધીઓનું? ખૂબ ચિંતન કર્યા પછી એવો નિશ્ચય થાય છે કે આ શરીર કોઈનું નથી. ॥ ૧૯ ॥

૧. યદસૌ ।

તસ્મિન્ કલેવરેડમેધ્યે તુચ્છનિષ્ઠે વિષજ્જતે ।
અહો સુભદ્રં સુનસં સુસ્મિતં ચ[1] મુખં સ્ત્રિયઃ ॥ ૨૦॥

બિલકુલ અપવિત્ર અને તુચ્છ પરિણામવાળા આ શરીરમાં આસક્ત થઈને પુરુષ કહે છે કે અહો! આ સ્ત્રીનું મુખ, નાક અને હાસ્ય કેટલું સુંદર છે? ॥ ૨૦ ॥

ત્વઙ્માંસરુધિરસ્નાયુમેદોમજ્જાસ્થિસંહતૌ ।
વિણ્મૂત્રપૂયે[2] રમતાં કૃમીણાં કિયદન્તરમ્ ॥ ૨૧॥

ત્વચા, માંસ, રુધિર, સ્નાયુ, મેદ, મજ્જા અને હાડકાંનાં સમુદાયરૂપ આ વિષ્ટા, મૂત્ર અને પરૂથી ભરેલા દુર્ગંધવાળા શરીરમાં રમતા પુરુષોમાં અને મળ-મૂત્રના કીડાઓમાં શો ફરક? ॥ ૨૧ ॥

અથાપિ નોપસજ્જેત સ્ત્રીષુ સ્ત્રૈણેષુ ચાર્થવિત્ ।
વિષયેન્દ્રિયસંયોગાન્મનઃ ક્ષુભ્યતિ નાન્યથા ॥ ૨૨॥

તેથી પોતાનું હિત ઇચ્છનારા વિવેકી મનુષ્યે સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીલંપટ પુરુષોનો સંગ કરવો નહીં. વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી જ મનમાં વિકાર પેદા થાય છે; અન્યથા વિકારનો કોઈ અવસર જ નથી. ॥ ૨૨ ॥

અદૃષ્ટાદશ્રુતાદ્ ભાવાન્ન ભાવ ઉપજાયતે ।
અસમ્પ્રયુઞ્જતઃ પ્રાણાન્ શામ્યતિ સ્તિમિતં મનઃ ॥ ૨૩॥

તસ્માત્ સઙ્ગો ન કર્તવ્યઃ સ્ત્રીષુ સ્ત્રૈણેષુ ચેન્દ્રિયૈઃ ।
વિદુષાં ચાપ્યવિશ્રબ્ધઃ ષડ્વર્ગઃ કિમુ માદૃશામ્ ॥ ૨૪॥

જે વસ્તુ ક્યારેય જોઈ કે સાંભળી નથી, તેના માટે મનમાં વિકાર થતો નથી. જે લોકો વિષયો સાથે ઇન્દ્રિયોનો સંયોગ થવા દેતા નથી, તેમનું મન આપમેળે નિશ્ચળ થઈ શાંત થઈ જાય છે. તેથી વાણી, મન અને કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોથી સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીલંપટોનો સંગ ક્યારેય કરવો ન જોઈએ. મારા જેવા લોકોની તો વાત જ શી કરવી, મોટા-મોટા વિદ્વાનો માટે પણ પોતાની ઇન્દ્રિયો અને મન વિશ્વાસપાત્ર નથી. ॥ ૨૩-૨૪ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

એવં પ્રગાયન્ નૃપદેવદેવઃ
સ ઉર્વશીલોકમથો વિહાય ।
આત્માનમાત્મન્યવગમ્ય માં વૈ
ઉપારમજ્જ્ઞાનવિધૂતમોહઃ ॥ ૨૫॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે – ઉદ્ધવજી! રાજરાજેશ્વર પુરૂરવાના મનમાં જ્યારે આ પ્રકારના ઉદ્‌ગારો ઊઠવા લાગ્યા ત્યારે તેણે ઉર્વશી તરફથી પોતાના મનને બિલકુલ હટાવી લીધું અને જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી તેનો મોહ નાશ પામ્યો. તેણે પોતાના હૃદયમાં જ મારો સાક્ષાત્કાર કરી લીધો અને તે શાંતભાવમાં સ્થિત થઈ ગયો. ॥ ૨૫ ॥

તતો દુઃસઙ્ગમુત્સૃજ્ય સત્સુ સજ્જેત બુદ્ધિમાન્ ।
સન્ત એતસ્ય છિન્દન્તિ મનોવ્યાસઙ્ગમુક્તિભિઃ ॥ ૨૬॥

સન્તોડનપેક્ષા મચ્ચિત્તાઃ પ્રશાન્તાઃ સમદર્શિનઃ ।
નિર્મમા નિરહઙ્કારાઃ નિર્દ્વન્દ્વા નિષ્પરિગ્રહાઃ ॥ ૨૭॥

એટલા માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે પુરૂરવાની જેમ કુસંગ, ત્યજીને સત્પુરુષોનો સંગ કરવો જોઈએ. તેઓ પોતાના સદુપદેશથી મનની આસક્તિ દૂર કરી દે છે. સંતપુરુષોનું ચિત્ત મારામાં જોડાયેલું હોવાથી તેમને બીજી કશી વસ્તુની તૃષ્ણા હોતી નથી. તેમનું અંતઃકરણ સર્વથા શાંત હોય છે. તેઓ સર્વમાં અને સર્વત્ર ભગવાનને જુએ છે. મમતા અને અહંકારથી તેઓ પર છે. ઠંડી-ગરમી, સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વો તેમને સ્પર્શી શકતાં નથી અને તેઓ કોઈ પ્રકારનો સંગ્રહ કરતા નથી. ॥ ૨૬-૨૭ ॥

તેષુ નિત્યં મહાભાગ મહાભાગેષુ મત્કથાઃ ।
સમ્ભવન્તિ હિતા નૃણાં જુષતાં પ્રપુનન્ત્યઘમ્ ॥ ૨૮॥

પરમ ભાગ્યવાન ઉદ્ધવજી! સંતોના સૌભાગ્યનું શું કહેવું? મારી કથાઓ મનુષ્યો માટે પરમકલ્યાણકારી છે. જે લોકો મારી કથાઓનું શ્રવણ-પઠન કરે છે તેમનાં સઘળાં પાપ-તાપ ધોવાઈ જાય છે. ॥ ૨૮ ॥

---

૧. સુમુખં । ૨. વિણ્મૂત્રપૂયૈઃ ।

તા યે શૃણ્વન્તિ ગાયન્તિ હ્યનુમોદન્તિ ચાદૃતાઃ ।
મત્પરાઃ શ્રદ્દધાનાશ્ચ ભક્તિં વિન્દન્તિ તે મયિ[1] ॥ ૨૯॥

જે લોકો શ્રદ્ધા અને આદરથી મારી લીલા-કથાઓનું શ્રવણ, ગાન અને અનુમોદન કરે છે તેઓ મારા પરાયણ થઈ મારી અનન્ય પ્રેમમયી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૨૯ ॥

ભક્તિં લબ્ધવતઃ સાધોઃ કિમન્યદવશિષ્યતે ।
મય્યનન્તગુણે બ્રહ્મણ્યાનન્દાનુભવાત્મનિ ॥ ૩૦॥

ઉદ્ધવજી! હું અનંત ગુણોથી આનંદ-અનુભવસ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદરૂપ અને સર્વનો આત્મા સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ છું. જેને મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ, તે તો સંત બની ગયો. પછી તેને કશું જ પ્રાપ્ત કરવાનું શેષ રહેતું નથી. ॥ ૩૦ ॥

યથોપશ્રયમાણસ્ય ભગવન્તં વિભાવસુમ્ ।
શીતં ભયં તમોઽપ્યેતિ સાધૂન્ સંસેવતસ્તથા ॥ ૩૧॥

જેણે આવા સંતોનું શરણ ગ્રહણ કરી લીધું તેમનાં કર્મજડતા, સંસારભય અને અજ્ઞાન વગેરે સર્વથા નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જેવી રીતે જેણે અગ્નિનારાયણનો આશ્રય લઈ લીધો તેનાં ઠંડી, ભય અને અંધકારનાં દુઃખો સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે. ॥ ૩૧ ॥

નિમજ્જ્યોન્મજ્જતાં ઘોરે ભવાબ્ધૌ પરમાયનમ્ ।
સન્તો બ્રહ્મવિદઃ શાન્તા નૌર્દૃઢેવાપ્સુ મજ્જતામ્ ॥ ૩૨॥

જે લોકો આ ઘોર સંસાર-સાગરમાં ડૂબી રહ્યા છે તેમના માટે બ્રહ્મવેત્તા સંતો જ એકમાત્ર આશ્રય-નૌકારૂપ છે. ॥ ૩૨ ॥

અન્નં હિ પ્રાણિનાં પ્રાણ આર્તાનાં શરણં ત્વહમ્ ।
ધર્મો વિત્તં નૃણાં પ્રેત્ય સન્તોઽર્વાગ્ બિભ્યતોઽરણમ્ ॥ ૩૩॥

જેમ અન્નથી પ્રાણીઓના પ્રાણોની રક્ષા થાય છે, જેમ હું જ દીન-દુઃખીઓનો પરમ રક્ષક છું, જેમ મનુષ્યને માટે પરલોકમાં ધર્મ જ એકમાત્ર પૂંજી છે – તે જ પ્રમાણે જે લોકો સંસારથી ભયભીત છે, તેમના માટે સંતો જ પરમધન, પ્રાણ અને પરમ આશ્રય છે. ॥ ૩૩ ॥

સન્તો દિશન્તિ ચક્ષૂંષિ બહિરર્કઃ સમુત્થિતઃ ।
દેવતા બાન્ધવાઃ સન્તઃ સન્ત આત્માહમેવ ચ ॥ ૩૪॥

જેમ સૂર્ય આકાશમાં ઉદિત થઈને લોકોનાં નેત્રોને પ્રકાશ પ્રદાન કરે છે તે જ રીતે સંતપુરુષો પોતાને અને ભગવાનને જોવા માટે અંતર્દૃષ્ટિ આપે છે. સંતો અનુગ્રહશીલ દેવતા છે. સંતો આપણા હિતૈષી સુહૃદ છે. સંત આપણા પ્રિયતમ આત્મા છે. બીજું વધારે શું કહું, સ્વયં હું જ સંતોના રૂપમાં વિદ્યમાન છું. ॥ ૩૪ ॥

વૈતસેનસ્તતોઽપ્યેવમુર્વશ્યા લોકનિઃસ્પૃહઃ ।
મુક્તસઙ્ગો મહીમેતામાત્મારામશ્ચચાર હ ॥ ૩૫॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં જ ઇલાનંદન પુરૂરવાને ઉર્વશી તરફની તૃષ્ણા ન રહી. તેની તમામ આસક્તિઓ ખતમ થઈ ગઈ અને તે આત્મારામ બનીને સ્વચ્છન્દતાપૂર્વક આ પૃથ્વી પર વિચરણ કરવા લાગ્યો. ॥ ૩૫ ॥

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે ષડ્વિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૬ ॥
અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત છવ્વીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

૧. પરામ્ ।

સત્તાવીસમો અધ્યાય

ક્રિયાયોગનું વર્ણન

ઉદ્ધવ ઉવાચ

ક્રિયાયોગં સમાચક્ષ્વ ભવદારાધનં પ્રભો ।
યસ્માત્ત્વાં યે યથાઽર્ચન્તિ સાત્વતાઃ સાત્વતર્ષભ ॥ ૧॥

એતદ્ વદન્તિ મુનયો મુહુર્નિઃશ્રેયસં નૃણામ્ ।
નારદો ભગવાન્ વ્યાસ આચાર્યોઽઙ્ગિરસઃ સુતઃ ॥ ૨॥

નિઃસૃતં તે મુખામ્ભોજાદ્ યદાહ ભગવાનજઃ ।
પુત્રેભ્યો ભૃગુમુખ્યેભ્યો દેવ્યૈ ચ ભગવાન્ ભવઃ ॥ ૩॥

એતદ્ વૈ સર્વવર્ણાનામાશ્રમાણાં ચ સમ્મતમ્ ।
શ્રેયસામુત્તમં મન્યે સ્ત્રીશૂદ્રાણાં ચ માનદ ॥ ૪॥

એતત્ કમલપત્રાક્ષ કર્મબન્ધવિમોચનમ્ ।
ભક્તાય ચાનુરક્તાય બ્રૂહિ વિશ્વેશ્વરેશ્વર ॥ ૫॥

શ્રીભગવાનુવાચ

ન હ્યન્તોઽનન્તપારસ્ય કર્મકાણ્ડસ્ય ચોદ્ધવ ।
સઙ્ક્ષિપ્તં વર્ણયિષ્યામિ યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૬॥

વૈદિકસ્તાન્ત્રિકો મિશ્ર ઇતિ મે ત્રિવિધો મખઃ ।
ત્રયાણામીપ્સિતેનૈવ વિધિના માં સમર્ચયેત્ ॥ ૭॥

યદા સ્વનિગમેનોક્તં દ્વિજત્વં પ્રાપ્ય પૂરુષઃ ।
યથા યજેત માં ભક્ત્યા શ્રદ્ધયા[1] તન્નિબોધ મે ॥ ૮॥

અર્ચાયાં સ્થણ્ડિલેઽગ્નૌ વા સૂર્યે[2] વાઽપ્સુ હૃદિ દ્વિજે ।
દ્રવ્યેણ ભક્તિયુક્તોઽર્ચેત્ સ્વગુરું મામમાયયા ॥ ૯॥

ઉદ્ધવજીએ પૂછ્યું — ભક્તવત્સલ શ્રીકૃષ્ણ! જે ક્રિયાયોગનો આશ્રય લઈને જે ભક્તો જે રીતે, જે ઉદ્દેશ્યથી આપનું પૂજન-અર્ચન કરે છે, આપ આપની આરાધનારૂપ તે ક્રિયાયોગનું વર્ણન કરવાની કૃપા કરો. ॥ ૧ ॥

દેવર્ષિ નારદ, ભગવાન વ્યાસનારાયણ, આચાર્ય બૃહસ્પતિ વગેરે મોટા-મોટા ઋષિ-મુનિઓ એ વાત વારંવાર કહે છે કે ક્રિયાયોગ દ્વારા આપની આરાધના જ મનુષ્યના પરમ કલ્યાણનું સાધન છે. ॥ ૨ ॥

આ ક્રિયાયોગ સર્વપ્રથમ આપના મુખારવિંદથી જ પ્રગટ થયો છે. આપની પાસેથી જાણીને બ્રહ્માજીએ તેમના પુત્રો એવા ભૃગુ વગેરે મહર્ષિઓને અને શંકર ભગવાને તેમનાં અર્ધાંગિની ભગવતી પાર્વતીજીને ઉપદેશ્યો હતો. ॥ ૩ ॥

હે મર્યાદારક્ષક પ્રભુ! આ ક્રિયાયોગ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે વર્ણો અને બ્રહ્મચારી-ગૃહસ્થ આદિ આશ્રમો માટે પણ બહુ કલ્યાણકારી છે. હું તો એવું સમજું છું કે, સ્ત્રી, શૂદ્રાદિ માટે પણ આ સૌથી શ્રેષ્ઠ સાધન-પદ્ધતિ છે. ॥ ૪ ॥

હે કમળનયન શ્યામસુંદર! આપ શંકર આદિ જગદીશ્વરોના પણ ઈશ્વર છો અને હું આપના ચરણોનો પ્રેમી ભક્ત છું. કૃપા કરી આપ મને આ કર્મબંધનથી મુક્ત કરવાવાળી વિધિ બતાવો. ॥ ૫ ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા — ઉદ્ધવજી! કર્મકાંડનો એટલો વિસ્તાર છે કે, તેની કોઈ સીમા નથી, તેથી તેનું હું સંક્ષેપમાં જ ક્રમશઃ વિધિપૂર્વક વર્ણન કરું છું. ॥ ૬ ॥

મારી પૂજાના ત્રણ પ્રકાર છે - વૈદિક, તાંત્રિક અને મિશ્ર. આ ત્રણમાંથી મારા ભક્તોએ જે પદ્ધતિ અનુકૂળ લાગે તે પદ્ધતિથી મારી આરાધના કરવી જોઈએ. ॥ ૭ ॥

પ્રથમ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી યથાસમય યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર દ્વારા સંસ્કૃત બનીને દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત કરવું; પછી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ સાથે તેણે કઈ રીતે મારી પૂજા કરવી, તે વિધિ તમે સાંભળો. ॥ ૮ ॥

ભક્તિપૂર્વક, નિષ્કપટભાવે પોતાના પિતા અને ગુરુસ્વરૂપ મુજ પરમાત્માની પૂજાસામગ્રી દ્વારા મૂર્તિ, પૃથ્વી, અગ્નિ, સૂર્ય, જળ, હૃદય અથવા બ્રાહ્મણ કોઈમાં પણ મારી પૂજા કરવી. ॥ ૯ ॥

૧. શ્રદ્ધયૈતન્નિ૦ । ૨. સૂર્યેઽપ્સુ હૃદિ વા દ્વિજઃ ।

પૂર્વં સ્નાનં પ્રકુર્વીત ધૌતદન્તોઽઙ્ગશુદ્ધયે ।
ઉભયૈરપિ ચ સ્નાનં મન્ત્રૈર્મૃદ્ગ્રહણાદિના ॥ ૧૦॥

સન્ધ્યોપાસ્ત્યાદિકર્માણિ વેદેનાચોદિતાનિ[૧] મે ।
પૂજાં તૈઃ કલ્પયેત્ સમ્યક્ સઙ્કલ્પઃ કર્મપાવનીમ્ ॥ ૧૧॥

શૈલી દારુમયી લૌહી લેપ્યા લેખ્યા ચ સૈકતી ।
મનોમયી મણિમયી પ્રતિમાઽષ્ટવિધા સ્મૃતા ॥ ૧૨॥

ચલાચલેતિ દ્વિવિધા પ્રતિષ્ઠા જીવમન્દિરમ્ ।
ઉદ્વાસાવાહને ન સ્તઃ સ્થિરાયામુદ્ધવાર્ચને ॥ ૧૩॥

અસ્થિરાયાં વિકલ્પઃ સ્યાત્ સ્થણ્ડિલે તુ ભવેદ્ દ્વયમ્ ।
સ્નપનં ત્વવિલેપ્યાયામન્યત્ર પરિમાર્જનમ્ ॥ ૧૪॥

દ્રવ્યૈઃ પ્રસિદ્ધૈર્મદ્યાગઃ પ્રતિમાદિષ્વમાયિનઃ ।
ભક્તસ્ય ચ યથાલબ્ધૈર્હૃદિ ભાવેન ચૈવ હિ ॥ ૧૫॥

સ્નાનાલઙ્કરણં પ્રેષ્ઠમર્ચાયામેવ[૨] તૂદ્ધવ ।
સ્થણ્ડિલે તત્ત્વવિન્યાસો વહ્નાવાજ્યપ્લુતં હવિઃ ॥ ૧૬॥

સૂર્યે ચાભ્યર્હણં પ્રેષ્ઠં સલિલે સલિલાદિભિઃ ।
શ્રદ્ધયોપાહૃતં પ્રેષ્ઠં ભક્તેન મમ વાર્યપિ ॥ ૧૭॥

ભૂર્યપ્યભક્તોપહૃતં ન મે તોષાય કલ્પતે[૩] ।
ગન્ધો ધૂપઃ સુમનસો દીપોઽન્નાદ્યં ચ કિં પુનઃ ॥ ૧૮॥

શુચિઃ સમ્ભૃતસમ્ભારઃ પ્રાગ્દર્ભૈઃ કલ્પિતાસનઃ ।
આસીનઃ પ્રાગુદગ્ વાઽર્ચેદર્ચાયામથ સમ્મુખઃ ॥ ૧૯॥

ઉપાસકે પ્રાતઃકાળે દાંત સાફ કરી શરીર-શુદ્ધિ માટે વૈદિક અને તાંત્રિક બન્ને પ્રકારના મંત્રોથી શુદ્ધ માટી વગેરે લઈ સ્નાન કરવું. ॥ ૧૦ ॥ ત્યારબાદ વેદોક્ત સંધ્યા-વંદનાદિ નિત્ય કર્મો કરીને મારી આરાધનાનો દૃઢ સંકલ્પ કરીને વૈદિક અને તાંત્રિક વિધિઓથી કર્મબંધનોથી છોડાવનારી મારી પૂજા કરવી. ॥ ૧૧ ॥ મારી મૂર્તિઓ આઠ પ્રકારની છે - (૧) પથ્થરની, (૨) કાષ્ઠની (૩) ધાતુની, (૪) માટી અને ચંદનની, (૫) ચિત્રવાળી, (૬) રેતીની, (૭) માનસિક અને (૮) મણિઓની. ॥ ૧૨ ॥ સ્થિર અને ચલના ભેદથી એક મૂર્તિ તો મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી હોય છે અને બીજી રથયાત્રા વગેરે માટે હોય છે - આમ બે પ્રકારની મૂર્તિઓ ભગવાનના મંદિરમાં હોય છે. ઉદ્ધવજી! અચળ પ્રતિમાના પૂજનમાં દરરોજ આવાહન - વિસર્જન ન કરવું જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥ ચલ પ્રતિમામાં બે વિકલ્પ છે. આવાહન-વિસર્જન કરી પણ શકાય અને ન પણ કરી શકાય. પરંતુ રેતીની પ્રતિમામાં તો આવાહન અને વિસર્જન પ્રતિદિન કરવું જ જોઈએ. માટી અને ચંદનની તથા ચિત્રવાળી પ્રતિમાઓને સ્નાન ન કરાવવું, માત્ર માર્જન કરવું, બાકી બધી મૂર્તિઓને સ્નાન કરાવવું. ॥ ૧૪ ॥ ઉત્તમ પદાર્થોથી મારી પ્રતિમાની પૂજા કરવી, પરંતુ નિષ્કામ ભક્તો જે પણ ઉપલબ્ધ સામગ્રી હોય, તેનાથી મારી પૂજા કરે; અથવા હૃદયમાં મારું ધ્યાન કરીને માનસિક પૂજા પણ કરી શકે છે. ॥ ૧૫ ॥ ઉદ્ધવજી! સ્નાન, વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે તો પથ્થરની અથવા ધાતુની મૂર્તિ માટે જ ઉપયોગી છે. રેતીની મૂર્તિ અથવા માટીની વેદીમાં પૂજા કરવી હોય તો તેમાં મંત્રો દ્વારા અંગ અને તેમના પ્રધાન દેવતાઓની સ્થાપના કરીને પૂજા કરવી જોઈએ તથા અગ્નિમાં પૂજા કરવી હોય તો ઘૃતમિશ્રિત હવન-સામગ્રીથી આહુતિ આપવી જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥ સૂર્યને પ્રતીક માનીને કરવામાં આવતી ઉપાસનામાં મુખ્યરૂપે અર્ઘ્યદાન તથા ઉપસ્થાનની જ વિધિ છે. અને જળના તર્પણ આદિથી મારી ઉપાસના કરવી જોઈએ. જ્યારે મને કોઈ ભક્ત હૃદયના ભાવથી જળ પણ ચઢાવે છે ત્યારે હું તે જળનો પ્રેમપૂર્વક સ્વીકાર કરું છું. ॥ ૧૭ ॥ જો કોઈ અભક્ત મને ઘણીબધી સામગ્રી અર્પણ કરે તો પણ હું તેનાથી સંતુષ્ટ થતો નથી; પરંતુ જ્યારે મારો ભક્ત મને શ્રદ્ધા-ભક્તિથી માત્ર જળ અર્પણ કરે છે તો તેનાથી હું પ્રસન્ન થાઉં છું. પછી પુષ્પ, ધૂપ, દીપ અને નૈવેદ્ય વગેરે સામગ્રી દ્વારા મારી પૂજા કરે તો તેના માટે તો કહેવું જ શું? ॥ ૧૮ ॥

ઉપાસકે પહેલાં પૂજાની સામગ્રી એકઠી કરવી. ત્યાર પછી પૂર્વ દિશા તરફ અગ્રભાગ હોય એવું દર્ભાસન બિછાવવું. ત્યાર પછી ઉપાસકે પૂર્વ અથવા ઉત્તર તરફ મુખ રાખીને પવિત્ર થઈ તે આસન પર બેસવું. જો પ્રતિમા અચલ હોય તો તે

૧. વેદમન્ત્રોદિતાનિ । ૨. ૦મર્ચાયામેતદુદ્ધવ । ૩. આ શ્લોકાર્ધ પ્રાચીન પ્રતમાં નથી. ।

કૃતન્યાસઃ કૃતન્યાસાં મદર્ચાં પાણિનાઽઽમૃજેત્ ।
કલશં પ્રોક્ષણીયં ચ યથાવદુપસાધયેત્ ॥ ૨૦॥

તદદ્ભિર્દેવયજનં દ્રવ્યાણ્યાત્માનમેવ ચ ।
પ્રોક્ષ્ય પાત્રાણિ ત્રીણ્યદ્ભિસ્તૈસ્તૈર્દ્રવ્યૈશ્ચ સાધયેત્ ॥ ૨૧॥

પાદ્યાર્ઘ્યાચમનીયાર્થં ત્રીણિ પાત્રાણિ દૈશિકઃ ।
હૃદા શીર્ષ્ણાઽથ શિખયા ગાયત્ર્યા ચાભિમન્ત્રયેત્ ॥ ૨૨॥

પિણ્ડે વાય્વગ્નિસંશુદ્ધે હૃત્પદ્મસ્થાં પરાં મમ ।
અણ્વીં જીવકલાં ધ્યાયેન્નાદાન્તે સિદ્ધભાવિતામ્ ॥ ૨૩॥

તયાઽઽત્મભૂતયા પિણ્ડે વ્યાપ્તે સમ્પૂજ્ય તન્મયઃ ।
આવાહ્યાર્ચાદિષુ સ્થાપ્ય ન્યસ્તાઙ્ગં માં પ્રપૂજયેત્ ॥ ૨૪॥

પાદ્યોપસ્પર્શાર્હણાદીનુપચારાન્ પ્રકલ્પયેત્ ।
ધર્માદિભિશ્ચ નવભિઃ કલ્પયિત્વાઽઽસનં મમ ॥ ૨૫॥

પદ્મમષ્ટદલં તત્ર કર્ણિકાકેસરોજ્જ્વલમ્ ।
ઉભાભ્યાં વેદતન્ત્રાભ્યાં મહ્યં તૂભયસિદ્ધયે ॥ ૨૬॥

પ્રતિમાની સામે જ બેસવું જોઈએ. ત્યાર પછી પૂજા-કાર્યનો આરંભ કરવો. ॥ ૧૯ ॥ પ્રથમ વિધિપૂર્વક અંગન્યાસ અને કરન્યાસ કરવા. ત્યાર પછી મૂર્તિમાં મંત્રન્યાસ કરવો. અને પ્રતિમાની સામેથી પહેલાંની મૂકેલી સામગ્રી હટાવીને પ્રતિમાને સાફ કરવી. ત્યાર પછી જળથી ભરેલા કળશની અને પ્રોક્ષણ માટેના જળપાત્રની ગંધ-પુષ્પાદિથી પૂજા કરવી. ॥ ૨૦ ॥ પ્રોક્ષણપાત્રના જળથી પૂજા-સામગ્રીનું અને પોતાના શરીરનું પ્રોક્ષણ કરવું. ત્યાર પછી પાદ્ય, અર્ઘ્ય અને આચમન માટે ત્રણ પાત્રોમાં કળશમાંથી જળ ભરી રાખવું, અને તેમાં પૂજાવિધિ પ્રમાણે તેમાં દ્રવ્યો પધરાવવાં. (પાદ્યપાત્રમાં દૂર્વા, સામો, કમળ, ચંદન, તુલસીપત્ર વગેરે; અર્ઘ્યપાત્રમાં ગંધ, પુષ્પ, અક્ષત, જવ, દર્ભ, તલ, સરસવ અને દૂર્વા તથા આચમનપાત્રમાં જાયફળ, લવિંગ વગેરે પધરાવવા.) ॥ ૨૧ ॥ આ પછી પૂજા કરનારે આ ત્રણે પાત્રોને ક્રમશઃ હૃદયમંત્ર, શિરોમંત્ર અને શિખામંત્રથી અભિમંત્રિત કરીને છેવટે ગાયત્રીમંત્રથી અભિમંત્રિત કરવાં. ॥ ૨૨ ॥ આ પછી પ્રાણાયામ દ્વારા પ્રાણવાયુ અને ભાવનાઓ દ્વારા શરીરસ્થ અગ્નિના શુદ્ધ થઈ જવાથી હૃદયકમળમાં પરમ સૂક્ષ્મ અને શ્રેષ્ઠ દીપશિખા જેવી મારી જીવકલાનું ધ્યાન કરવું. મોટા-મોટા સિદ્ધ ઋષિ-મુનિઓ ૐકારના અકાર, ઉકાર, મકાર, બિંદુ અને નાદ - આ પાંચ કળાઓના અંતમાં તે જ દિવ્ય જીવકલાનું ધ્યાન કરે છે. ॥ ૨૩ ॥ ભગવાનનો તેજોમય અંશ મારા હૃદયમાં છે. જીવ જેની કલા છે એવું આ દિવ્ય સ્વરૂપ હૃદયમાં બિરાજે ત્યારે આ સ્વરૂપની માનસોપચારથી પૂજા કરવી જોઈએ. ત્યાર પછી તન્મય થઈને મારું આવાહન કરવું અને પ્રતિમા વગેરેમાં સ્થાપના કરવી. પછી મંત્રોથી અંગન્યાસ કરીને તેમાં મારી પૂજા કરવી. ॥ ૨૪ ॥ ઉદ્ધવજી! મને આપવામાં આવતા આસનમાં ધર્મ વગેરે ગુણો અને વિમલા વગેરે શક્તિઓની ભાવના કરવી. અર્થાત્ આસનના ચારે ખૂણા ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યરૂપ ચાર ચરણ છે; અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય આ ચાર દિશાના ચાર દંડાઓ છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ-રૂપી ત્રણ ગુણોના ત્રણ પાટિયાંથી બનેલી પીઠિકા છે. તેના પર વિમલા, ઉત્કર્ષિણી, જ્ઞાના, ક્રિયા, યોગા, પ્રહ્વી, સત્યા, ઈશાના અને અનુગ્રહા - આ નવ શક્તિઓ વિરાજમાન છે. આ આસન પર એક અષ્ટદળ કમળ છે, તેની કૂંપળો અત્યંત પ્રકાશમાન છે. કમળકેશરોની પીતવર્ણી કાન્તિ તો અનોખી જ લાગે છે. આ પ્રમાણે આસનની ભાવના કર્યા પછી પાદ્ય, આચમન અને અર્ઘ્ય વગેરે ઉપચારો પ્રસ્તુત કરવા. ત્યાર પછી ભોગ અને મોક્ષની સિદ્ધિ માટે વૈદિક અને તાંત્રિક વિધિથી મારી પૂજા કરવી. ॥ ૨૫-૨૬ ॥

સુદર્શનં પાઞ્ચજન્યં ગદાસીષુધનુર્હલાન્ ।
મુસલં કૌસ્તુભં માલાં શ્રીવત્સં ચાનુપૂજયેત્ ॥ ૨૭॥

નન્દં સુનન્દં ગરુડં પ્રચણ્ડં ચણ્ડમેવ ચ ।
મહાબલં બલં ચૈવ કુમુદં કુમુદેક્ષણમ્ ॥ ૨૮॥

દુર્ગાં વિનાયકં વ્યાસં વિષ્વક્સેનં ગુરૂન્ સુરાન્ ।
સ્વે સ્વે સ્થાને ત્વભિમુખાન્ પૂજયેત્ પ્રોક્ષણાદિભિઃ ॥ ૨૯॥

ચન્દનોશીરકર્પૂરકુઙ્કુમાગુરુવાસિતૈઃ ।
સલિલૈઃ સ્નાપયેન્મન્ત્રૈર્નિત્યદા વિભવે સતિ ॥ ૩૦॥

સ્વર્ણઘર્માનુવાકેન મહાપુરુષવિદ્યયા ।
પૌરુષેણાપિ સૂક્તેન સામભી રાજનાદિભિઃ ॥ ૩૧॥

વસ્ત્રોપવીતાભરણપત્રસ્રગ્ગન્ધલેપનૈઃ ।
અલઙ્કુર્વીત સપ્રેમ મદ્ભક્તો માં યથોચિતમ્ ॥ ૩૨॥

પાદ્યમાચમનીયં ચ ગન્ધં સુમનસોઽક્ષતાન્ ।
ધૂપદીપોપહાર્યાણિ દદ્યાન્મે શ્રદ્ધયાર્ચકઃ ॥ ૩૩॥

ગુડપાયસસર્પીંષિ શષ્કુલ્યાપૂપમોદકાન્ ।
સંયાવદધિસૂપાંશ્ચ નૈવેદ્યં સતિ કલ્પયેત્ ॥ ૩૪॥

અભ્યઙ્ગોન્મર્દનાદર્શદન્તધાવાભિષેચનમ્ ।
અન્નાદ્યગીતનૃત્યાદિ પર્વણિ સ્યુરુતાન્વહમ્[1] ॥ ૩૫॥

વિધિના વિહિતે કુણ્ડે મેખલાગર્તવેદિભિઃ ।
અગ્નિમાધાય પરિતઃ સમૂહેત્ પાણિનોદિતમ્ ॥ ૩૬॥

પરિસ્તીર્યાથ પર્યુક્ષેદન્વાધાય યથાવિધિ ।
પ્રોક્ષણ્યાઽઽસાદ્ય દ્રવ્યાણિ પ્રોક્ષ્યાગ્નૌ ભાવયેત મામ્[2] ॥ ૩૭॥

સુદર્શન ચક્ર, પાંચજન્ય શંખ, કૌમોદકી ગદા, ખડ્ગ, બાણ, ધનુષ્ય, હળ, મુસળ - આ આઠ આયુધોની પૂજા આઠ દિશાઓમાં કરવી અને કૌસ્તુભમણિ, વૈજન્યતીમાળા તથા શ્રીવત્સચિહ્નની વક્ષઃસ્થળ પર યથાસ્થાને પૂજા કરવી. ॥ ૨૭ ॥ નંદ, સુનંદ, પ્રચંડ, ચંડ, મહાબલ, બલ, કુમુદ અને કુમુદેક્ષણ - આ આઠ પાર્ષદોની આઠ દિશાઓમાં; ગરુડની સામે દુર્ગા, વિનાયક, વ્યાસ અને વિષ્વક્સેનની ચારે ખૂણામાં સ્થાપના કરીને પૂજા કરવી. દેવના ડાબા ભાગે ગુરુનું સ્થાપન કરવું પછી પૂર્વાદિ દિશાઓના ક્રમાનુસાર ઇંદ્ર, અગ્નિ, યમ, નૈર્ઋત્ય, વરુણ, વાયુ, કુબેર, ઈશાન નામના આઠ દિક્પાલોની સ્થાપના કરી પ્રોક્ષણ, અર્ધ્યદાન વગેરે ક્રમથી પૂજા કરવી. ॥ ૨૮-૨૯ ॥ પ્રિય ઉદ્ધવ! જો શક્તિ હોય તો દરરોજ ચંદન, ખસ, કપૂર, કેસર વગેરે સુગંધિત પદાર્થોથી, સુવાસિત જળથી મને સ્નાન કરાવવું અને તે વખતે **'સ્વર્ણઘર્મપરિવેદનમ્'** એ નામનો સ્વર્ણઘર્માનુવાક, **'જિતં તે પુણ્ડરીકાક્ષ'** વગેરે મહાપુરુષવિદ્યા, **'સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ'** વગેરે પુરુષસૂક્ત અને **'ઇન્દ્રં નરો નેમધિતા હવન્ત'** વગેરે મંત્રોક્ત રાજનાદિ સામવેદના સૂક્તોથી અભિષેક કરવો. ॥ ૩૦-૩૧ ॥ વસ્ત્ર, યજ્ઞોપવીત, આભૂષણ, તુલસીપત્ર, પુષ્પમાળા, ગંધ અને ચંદનાદિથી પ્રેમપૂર્વક મારો શૃંગાર કરવો. ॥ ૩૨ ॥ ઉપાસકે શ્રદ્ધાપૂર્વક મને પાદ્ય, આચમન, ચંદન, પુષ્પ, અક્ષત, ધૂપ, દીપ વગેરે સામગ્રીઓ સમર્પિત કરવી. ॥ ૩૩ ॥ જો શક્ય હોય તો ગોળ, ખીર, ઘી, માલપૂઆ, પૌંઆ, લાડુ, શીરો, દહીં અને દાળ વગેરે વિવિધ વ્યંજનોનું નૈવેદ્ય અર્પણ કરવું. ॥ ૩૪ ॥ ભગવાનના શ્રીવિગ્રહને સુગંધી દ્રવ્યો, પીઠી લગાવીને પંચામૃત વગેરેથી સ્નાન કરાવવું. સુગંધિત પદાર્થોનો લેપ કરવો, દર્પણ દેખાડવું, ભોગ ધરાવવો અને અનુકૂળતા પ્રમાણે અથવા ખાસ પર્વોના અવસરે પર નૃત્ય, ગીત, ભજન આદિ સાથે ભગવન્નામસંકીર્તન વગેરે પણ કરવાં. ॥ ૩૫ ॥ ઉદ્ધવજી! પૂજાવિધિ પૂરી થયા પછી શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કુંડ બનાવવો. યજ્ઞવેદી બે પ્રકારની હોય છે. ભૂમિમાં ખાડો કરી અને ભૂમિના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ મેખલાઓ કરવી. બીજા પ્રકારમાં ખાડો ન કરતાં જમીન ઉપર પણ મેખલાયુક્ત કુંડ કરી શકાય. તે કુંડમાં અગ્નિ પ્રજ્જવલિત કરીને ચારે બાજુ હાથથી પાણી છાંટી પરિસમૂહન કરવું. ॥ ૩૬ ॥ વેદીની ચારે બાજુ પરિસ્તરણ કરવું અર્થાત્ ચારે બાજુ ૨૦-૨૦ દર્ભ બિછાવીને મંત્રોચ્ચાર સાથે તેના પર જળ છાંટવું. આ વિધિને કર્મકાંડમાં કુશકંડિકા કહેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી વિધિપૂર્વક 'અન્વાધાન'નો સંકલ્પ કરવો. આવાહિત અગ્નિમાં અમુક અમુક દેવતાઓને માટે સમિધાઓ તથા અન્ય દ્રવ્ય દ્વારા શાસ્ત્રમાં બતાવેલી સંખ્યા પ્રમાણે હોમ કરવાની ક્રિયાને અન્વાધાન કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સમિધાઓ અગ્નિમાં

૧. અન્નાદિ ગીતનૃત્યાદિ મત્પર્વણિ યથાર્હતઃ । ૨. પ્રોક્ષ્યાદ્ભિરાજ્યદ્રવ્યાણિ પ્રોક્ષ્યાગ્નાવાવહેત મામ્ ।

તપ્તજામ્બૂનદપ્રખ્યં શઙ્ખચક્રગદામ્બુજૈઃ ।
લસચ્ચતુર્ભુજં શાન્તં પદ્મકિઞ્જલ્કવાસસમ્ ॥ ૩૮॥

સ્ફુરત્કિરીટકટકકટિસૂત્રવરાઙ્ગદમ્[1] ।
શ્રીવત્સવક્ષસં ભ્રાજત્કૌસ્તુભં વનમાલિનમ્ ॥ ૩૯॥

ધ્યાયન્નભ્યર્ચ્ય દારૂણિ હવિષાઽભિઘૃતાનિ[2] ચ ।
પ્રાસ્યાજ્યભાગાવાઘારૌ દત્ત્વા ચાજ્યપ્લુતં[3] હવિઃ ॥ ૪૦॥

જુહુયાન્મૂલમન્ત્રેણ ષોડશર્ચાવદાનતઃ ।
ધર્માદિભ્યો યથાન્યાયં મન્ત્રૈઃ સ્વિષ્ટકૃતં બુધઃ ॥ ૪૧॥

અભ્યર્ચ્યાથ નમસ્કૃત્ય પાર્ષદેભ્યો બલિં હરેત્ ।
મૂલમન્ત્રં જપેદ્ બ્રહ્મ સ્મરન્નારાયણાત્મકમ્ ॥ ૪૨॥

દત્ત્વાઽઽચમનમુચ્છેષં વિષ્વક્સેનાય કલ્પયેત્ ।
મુખવાસં સુરભિમત્ તામ્બૂલાદ્યમથાર્હયેત્ ॥ ૪૩॥

ઉપગાયન્ ગૃણન્ નૃત્યન્ કર્માણ્યભિનયન્ મમ ।
મત્કથાઃ શ્રાવયઞ્છૃણ્વન્ મુહૂર્તં ક્ષણિકો ભવેત્ ॥ ૪૪॥

સ્તવૈરુચ્ચાવચૈઃ સ્તોત્રૈઃ પૌરાણૈઃ પ્રાકૃતૈરપિ ।
સ્તુત્વા પ્રસીદ ભગવન્નિતિ વન્દેત દણ્ડવત્ ॥ ૪૫॥

શિરો મત્પાદયોઃ કૃત્વા બાહુભ્યાં ચ પરસ્પરમ્ ।
પ્રપન્નં પાહિ મામીશ ભીતં મૃત્યુગ્રહાર્ણવાત્ ॥ ૪૬॥

પધરાવીને પ્રોક્ષણીપાત્રના જળથી પ્રોક્ષણ કરવું. ત્યાર પછી અગ્નિદેવતારૂપે ભગવાનનું આ પ્રમાણે ધ્યાન કરવું. ॥ ૩૭ ॥ 'હે ભગવન્! આપ તપાવેલા સોના જેવી કાન્તિવાળા છો. આપે ચારે ભુજાઓમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કર્યાં છે. આપ શાંતસ્વરૂપ છો અને આપે કમળના કોમળ તંતુઓ (કેશર) જેવું પીતવર્ણનું પીતાંબર ધારણ કર્યું છે. ॥ ૩૮ ॥ શ્રીમસ્તક પર કાન્તિમય મુગટ, શ્રીહસ્તમાં ચળકતાં કંકણ, કટિપ્રદેશમાં મેખલા, હાથમાં દિવ્ય બાજુબંધ, વક્ષઃસ્થળ પર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે. ગળામાં કૌસ્તુભમણિ શોભી રહ્યો છે અને ઘૂંટણ સુધી વનમાળા શોભી રહી છે.' ॥ ૩૯ ॥ અગ્નિમાં મારા આ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરીને પૂજા કરવી જોઈએ. ત્યાર પછી સૂકી સમિધાઓને ઘીમાં બોળીને આહુતિ આપવી. તે પછી આજ્યભાગ (હવિષ્ય)ને ઘીમાં બોળી આઘાર નામની બે આહુતિઓ આપવી. શેષ દ્રવ્ય ઘીમાં બોળીને આહુતિ આપવી. ॥ ૪૦ ॥ ત્યાર પછી પોતાના ઈષ્ટમંત્રથી અથવા **'ૐ નમો નારાયણાય'** એ અષ્ટાક્ષર મંત્રથી તથા પુરુષસૂક્તના સોળ મંત્રોથી હવન કરવો. બુદ્ધિમાન પુરુષે ધર્મ વગેરે દેવતાઓ માટે પણ વિધિ પ્રમાણે મંત્રોથી હવન કરવો અને સ્વિષ્ટકૃત્ આહુતિ પણ આપવી. ॥ ૪૧ ॥

આ પ્રમાણે અગ્નિમાં અંતર્યામીરૂપે સ્થિત ભગવાનની પૂજા કરી તેમને નમસ્કાર કરવા અને નંદ-સુનંદ વગેરે પાર્ષદોને આઠ દિશાઓમાં હવનકાર્યના અંગરૂપે બલિ આપવો. ત્યાર પછી ભગવાનની પ્રતિમા સામે બેસીને પરબ્રહ્મસ્વરૂપ ભગવાન નારાયણનું સ્મરણ કરી ભગવત્સ્વરૂપ મૂલમંત્ર **'ૐ નમો નારાયણાય'**નો જપ કરવો. ॥ ૪૨ ॥ ત્યાર પછી ભગવાનને આચમન કરાવી અને તેમનો પ્રસાદ વિશ્વક્સેન નામના પાર્ષદને આપવો. અને પછી ભગવાનને સુગંધિત પાન-મુખવાસ અર્પણ કરી પુષ્પાંજલિ આપવી. ॥ ૪૩ ॥ મારી લીલાઓનું ગાન કરવું, વર્ણન કરવું અને મારી જ લીલાઓનો અભિનય કરવો. આ બધું કરતાં કરતાં પ્રેમથી નાચવું. મારી લીલા-કથાઓ પોતે સાંભળવી અને બીજાને સંભળાવવી. થોડા સમય માટે સંસાર અને તેની ઝંઝટને ભૂલીને મારામાં તન્મય થઈ જવું. ॥ ૪૪ ॥ પ્રાચીન ઋષિઓ દ્વારા અથવા પ્રાકૃત ભક્તો દ્વારા બનાવેલા નાનાં-મોટાં સ્તોત્રો-ભજનોથી મારી સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરવી કે 'હે ભગવન્! આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ, મને આપની કૃપાવૃષ્ટિથી ભીંજવી દો. ત્યાર પછી દંડવત-પ્રણામ કરવા. ॥ ૪૫ ॥ ઉપાસકે તેનું મસ્તક મારા ચરણોમાં મૂકીને બન્ને હાથથી – ડાબા હાથથી ડાબો ચરણ અને જમણા હાથથી જમણો ચરણ પકડીને કહેવું - 'ભગવન્! આ સંસાર-સાગરમાં હું ડૂબી રહ્યો છું. મૃત્યુરૂપી ગ્રાહ (મગર) મારો પીછો કરી રહ્યો છે. હું તેનાથી ભયભીત થઈને આપના શરણમાં આવ્યો છું. હે પ્રભુ! આપ મારી રક્ષા કરો.' ॥ ૪૬ ॥

૧. ૦મુકુટકટક૦ । ૨. હવિષ્યાણિ ઘૃતાનિ ચ । ૩. ચાજ્યાપ્લુતં ।

ઇતિ શેષાં મયા દત્તાં શિરસ્યાધાય સાદરમ્ ।
ઉદ્વાસયેચ્ચેદુદ્વાસ્યં જ્યોતિર્જ્યોતિષિ તત્ પુનઃ ॥ ૪૭॥

અર્ચાદિષુ યદા યત્ર શ્રદ્ધા માં તત્ર ચાર્ચયેત્ ।
સર્વભૂતેષ્વાત્મનિ ચ સર્વાત્માહમવસ્થિતઃ ॥ ૪૮॥

એવં ક્રિયાયોગપથૈઃ પુમાન્ વૈદિકતાન્ત્રિકૈઃ ।
અર્ચન્નુભયતઃ સિદ્ધિં મત્તો વિન્દત્યભીપ્સિતામ્ ॥ ૪૯॥

મદર્ચાં સમ્પ્રતિષ્ઠાપ્ય મન્દિરં કારયેદ્ દૃઢમ્ ।
પુષ્પોદ્યાનાનિ રમ્યાણિ પૂજાયાત્રોત્સવાશ્રિતાન્ ॥ ૫૦॥

પૂજાદીનાં પ્રવાહાર્થં મહાપર્વસ્વથાન્વહમ્ ।
ક્ષેત્રાપણપુરગ્રામાન્ દત્ત્વા મત્સાર્ષ્ટિતામિયાત્ ॥ ૫૧॥

પ્રતિષ્ઠયા સાર્વભૌમં સદ્મના ભુવનત્રયમ્ ।
પૂજાદિના બ્રહ્મલોકં ત્રિભિર્મત્સામ્યતામિયાત્ ॥ ૫૨॥

મામેવ નૈરપેક્ષ્યેણ ભક્તિયોગેન[1] વિન્દતિ ।
ભક્તિયોગં સ લભતે એવં યઃ પૂજયેત મામ્ ॥ ૫૩॥

યઃ સ્વદત્તાં પરૈર્દત્તાં હરેત સુરવિપ્રયોઃ ।
વૃત્તિં સ જાયતે વિડ્ભુગ્ વર્ષાણામયુતાયુતમ્ ॥ ૫૪॥

કર્તુશ્ચ સારથેર્હેતોરનુમોદિતુરેવ ચ ।
કર્મણાં ભાગિનઃ પ્રેત્ય ભૂયો ભૂયસિ તત્ ફલમ્ ॥ ૫૫॥

આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને મને અર્પણ કરેલી માળા આદર સાથે પોતાના મસ્તક પર મૂકવી. તેને મારો પ્રસાદ સમજવો. જો વિસર્જન કરવું હોય તો એવી ભાવના કરવી જોઈએ કે, પ્રતિમામાં જીવકલા (ભગવદ્ વિગ્રહ)નું ધ્યાન કરતાં તેમાં સ્થાપિત કરેલી જ્યોતમાંથી એક દિવ્ય જ્યોત નીકળીને મારા હૃદયમાં રહેલી જ્યોતમાં લીન થઈ ગઈ છે. બસ, આ જ પ્રભુકાર્યનું વિસર્જન છે. ॥ ૪૭ ॥ ઉદ્ધવજી! પ્રતિમા વગેરેમાં જ્યાં જ્યારે શ્રદ્ધા થાય ત્યાં ત્યારે મારી પૂજા કરવી જોઈએ, કેમકે હું સર્વાત્મા છું અને સઘળા પ્રાણીઓના હૃદયમાં સ્થિત છું. ॥ ૪૮ ॥

ઉદ્ધવજી! જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે વૈદિક, તાંત્રિક ક્રિયાયોગ દ્વારા મારી પૂજા કરે છે, તે આ લોક અને પરલોકમાં મારી પાસેથી અભીષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૪૯ ॥ જો સામર્થ્ય હોય તો ઉપાસકે સુંદર અને સુદૃઢ મંદિર નિર્માણ કરાવવું અને તેમાં મારી પ્રતિમા સ્થાપિત કરવી. સુંદર-સુંદર પુષ્પોનો બગીચો બનાવવો અને નિત્યપૂજા, પર્વ-પૂજા અને મોટા-મોટા ઉત્સવોનું આયોજન કરવું. ॥ ૫૦ ॥ પર્વોના પ્રસંગે ઉત્સવો અને દૈનિક પૂજાકાર્ય નિરંતર ચાલતાં રહે તે માટે જે મનુષ્ય પોતાનાં ખેતર, દુકાન, શહેર કે ગામ અર્પણ કરી દે છે તેને મારા જેવા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ ૫૧ ॥ મારી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવાથી પૃથ્વીનું ચક્રવર્તી રાજ્ય, મંદિરના નિર્માણથી ત્રિલોકનું રાજ્ય, પૂજા વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાથી બ્રહ્મલોક અને આ ત્રણે કાર્યો માટે ન્યોછાવર કરવાથી મારા જ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ ૫૨ ॥ જે નિષ્કામભાવે મારી પૂજા કરે છે, તેને મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે નિષ્કામભક્તિથી સ્વયં મને પ્રાપ્ત કરી લે છે. ॥ ૫૩ ॥ જે વ્યક્તિ પોતે આપેલા અથવા બીજાએ આપેલા ભગવાન અને બ્રાહ્મણો માટેના દાન-નિર્વાહને આંચકી લે છે, તે કરોડો વર્ષો સુધી વિષ્ટાનો કીડો બને છે. ॥ ૫૪ ॥ ઉદ્ધવ! દાન આપનાર, દાન કરવામાં પ્રેરણા આપનાર, આપેલા દાનનું અનુમોદન કરનારને દાન આપનારના જેવું જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જેટલું વધારે સારા કામમાં પ્રદાન એટલું વધારે ફળ મળે છે એમાં શંકા નથી. ॥ ૫૫ ॥

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે સપ્તવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૭ ॥

અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત સત્તાવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

૧. ક્રિયાયોગેન ।

અઠ્યાવીસમો અધ્યાય

પરમાર્થ-નિરૂપણ

શ્રીભગવાનુવાચ

પરસ્વભાવકર્માણિ ન પ્રશંસેન્ન ગર્હયેત્ ।
વિશ્વમેકાત્મકં પશ્યન્ પ્રકૃત્યા પુરુષેણ ચ ॥૧॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે – ઉદ્ધવજી! બીજાના સ્વભાવની અથવા તેમનાં કર્મોની ચર્ચા ક્યારેય કરવી નહીં; ન તો તેમની પ્રશંસા કરવી કે ન નિંદા. સંપૂર્ણ વિશ્વમાં એક જ આત્મા અંદર-બહાર વ્યાપ્ત છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ આ બન્નેથી ઉત્પન્ન થયેલું આ વિશ્વ એકરૂપ જ છે. તેમાં પરાયું કોઈ છે જ નહીં. ॥ ૧ ॥

પરસ્વભાવકર્માણિ યઃ પ્રશંસતિ નિન્દતિ ।
સ આશુ ભ્રશ્યતે સ્વાર્થાદસત્યભિનિવેશતઃ ॥ ૨॥

જે વ્યક્તિ બીજાના સ્વભાવ અને કર્મની નિંદા-સ્તુતિ કરે છે તે અસત્‌નો આગ્રહી હોવાથી તેના ઉન્નતિ-માર્ગથી તુરંત તેનું પતન થાય છે. ॥ ૨ ॥

તૈજસે નિદ્રયાऽऽપન્ને પિણ્ડસ્થો નષ્ટચેતનઃ ।
માયાં[1] પ્રાપ્નોતિ મૃત્યું વા તદ્વન્નાનાર્થદૃક્ પુમાન્ ॥ ૩॥

નિદ્રાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો સૂઈ જાય છે, શરીરમાં રહેવાવાળો જીવ તે સમયે જ્ઞાનશૂન્ય થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે નિદ્રાવસ્થામાં ક્યારેક આ મનુષ્ય માયા (સ્વપ્ન) જુએ છે અથવા સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં ગાઢ નિદ્રામાં બિલકુલ જ્ઞાનશૂન્ય થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે જાગ્રત-અવસ્થામાં પણ અનેક પ્રકારના પદાર્થોનું ચિંતન કરે છે; અને જોતો રહે છે કે આ બધું મિથ્યા જ છે, સત્ય વસ્તુ એકમાત્ર પરમાત્મા જ છે. ॥ ૩ ॥

કિં ભદ્રં કિમભદ્રં વા દ્વૈતસ્યાવસ્તુનઃ કિયત્ ।
વાચોદિતં તદનૃતં મનસા ધ્યાતમેવ ચ ॥ ૪॥

વાસ્તવમાં જે વસ્તુ છે જ નહીં તેના માટે શું સારું કે શું ખોટું? આ બધો વાણીનો વિલાસ છે, તેથી મિથ્યા છે. એ જ પ્રમાણે મનથી આ બધા અસત પદાર્થોનું ચિંતન કરવું એ પણ વ્યર્થ જ છે. ॥ ૪ ॥

છાયાપ્રત્યાહ્વયાભાસા હ્યસન્તોऽપ્યર્થકારિણઃ ।
એવં દેહાદયો ભાવા યચ્છન્ત્યામૃત્યુતો ભયમ્ ॥ ૫॥

છાયા, પ્રતિધ્વનિ અને આભાસ – આ ત્રણે સાચાં નથી હોતાં, છતાં તે પોતાનું કાર્ય તો કરે જ છે. (જેમ કે છાયામાં બેસીએ છીએ અને તેવું માનીને કાર્ય પણ થાય જ છે; પ્રતિધ્વનિ થાય છે તો માણસ ગભરાય છે કે, શું થયું? દોરડામાં સર્પની ભ્રાન્તિથી ભય લાગે છે. આ પ્રમાણે આ બધા પોત-પોતાનું કાર્ય કરે છે. જોકે આ ત્રણે મિથ્યા જ છે.) એ જ પ્રમાણે આ શરીર વગેરે પદાર્થો પણ મિથ્યા જ છે, છતાં પણ પ્રાણીઓને મૃત્યુ સુધી ભય, દુઃખ તો આપે જ છે. ॥ ૫ ॥

૧. માયામાપ્નોતિ ।

આત્મૈવ તદિદં વિશ્વં સૃજ્યતે સૃજતિ પ્રભુઃ ।
ત્રાયતે ત્રાતિ વિશ્વાત્મા હ્રિયતે હરતીશ્વરઃ ॥ ૬॥

સંપૂર્ણ વિશ્વનો આત્મા તો એક જ છે, તે આત્મા જ બ્રહ્મ થઈને પોતાનાથી પોતાનું નિર્માણ કરે છે. તે સ્વયં વિષ્ણુરૂપે આપણું રક્ષણ પણ કરે છે અને પ્રલયકાળમાં રુદ્રરૂપે આપણો સંહાર પણ કરે છે. ॥ ૬ ॥

તસ્માન્ન હ્યાત્મનોઽન્યસ્માદન્યો ભાવો નિરૂપિતઃ ।
નિરૂપિતેયં ત્રિવિધા નિર્મૂલા ભાતિરાત્મનિ[1] ।
ઇદં ગુણમયં વિદ્ધિ ત્રિવિધં માયયા કૃતમ્ ॥ ૭॥

આ પ્રમાણે આત્મા સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ હોવાનું સિદ્ધ થતું નથી, તેમ છતાં આત્માથી ભિન્ન જે બીજો ભાવ જોવામાં આવે છે તેનું કોઈ કારણ નથી. પરંતુ કારણ ન હોવા છતાં પણ આત્મામાં ત્રણ પ્રકારે (દેહ, ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણરૂપે) પ્રતીતિ થાય છે. તેને તમે ત્રિગુણાત્મક માયાનું જ કાર્ય સમજો. ॥ ૭ ॥

એતદ્ વિદ્વાન્ મદુદિતં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનૈપુણમ્ ।
ન નિન્દતિ ન ચ સ્તૌતિ લોકે ચરતિ સૂર્યવત્ ॥ ૮॥

ઉદ્ધવજી! જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી યુક્ત આ ઉપદેશ મેં તમને કહ્યો છે; તેને જાણીને સમજદાર વ્યક્તિ ન તો કોઈની નિંદા કરે છે કે ન સ્તુતિ. આવો મહાપુરુષ સૂર્ય સમાન જ્ઞાનના પ્રકાશરૂપે વિચરણ કરે છે. ॥ ૮ ॥

પ્રત્યક્ષેણાનુમાનેન નિગમેનાત્મસંવિદા ।
આદ્યન્તવદસજ્જ્ઞાત્વા નિઃસઙ્ગો વિચરેદિહ ॥ ૯॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા, અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા, શાસ્ત્ર અને મહાપુરુષોના વચનામૃત દ્વારા તથા આત્માનુભૂતિ દ્વારા એ સ્પષ્ટ સમજી લેવું કે જે પણ અસત પદાર્થો દેખાય છે તે બધા આદિ-અંતવાળા છે, અર્થાત્ નાશવાન છે; તેથી અનાસક્ત થઈને સંસારમાં વિચરણ કરવું. ॥ ૯ ॥

ઉદ્ધવ ઉવાચ

નૈવાત્મનો ન દેહસ્ય સંસૃતિર્દ્રષ્ટૃદૃશ્યયોઃ ।
અનાત્મસ્વદૃશોરીશ કસ્ય સ્યાદુપલભ્યતે ॥ ૧૦॥

ઉદ્ધવજીએ પૂછ્યું — ભગવન્! આત્મા દ્રષ્ટા-સાક્ષી છે, સ્વયંપ્રકાશ છે, તે કાંઈ કરતો નથી; તથા દેહ દૃશ્ય છે અને જડ હોવાથી તે પણ પ્રપંચ કરી શકતો નથી. આવી સ્થિતિમાં સંસૃતિ (જન્મ-મરણ) કોની થાય છે? ॥ ૧૦ ॥

આત્માઽવ્યયોઽગુણઃ શુદ્ધઃ સ્વયંજ્યોતિરનાવૃતઃ ।
અગ્નિવદ્દારુવદચિદ્દેહઃ[2] કસ્યેહ સંસૃતિઃ ॥ ૧૧॥

આત્મા અવિનાશી, નિર્ગુણ, શુદ્ધ, સ્વયંજ્યોતિ અને અંદર-બહાર સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે, અગ્નિની જેમ જ્યોતિર્મય છે; પરંતુ શરીર કાષ્ઠ જેવું અચેતન છે. આવી સ્થિતિમાં જન્મ-મૃત્યુમાં કોણ ભટકે છે? ॥ ૧૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

યાવદ્ દેહેન્દ્રિયપ્રાણૈરાત્મનઃ સન્નિકર્ષણમ્ ।
સંસારઃ[3] ફલવાંસ્તાવદપાર્થોઽપ્યવિવેકિનઃ ॥ ૧૨॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું — પ્રિય ઉદ્ધવ! જ્યાં સુધી આત્માનો સંબંધ દેહ, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણ સાથે રહે છે ત્યાં સુધી અજ્ઞાનીઓને આ સંસાર અસત્ય હોવા છતાં પણ સત્ય જ લાગે છે. ॥ ૧૨ ॥

૧. મતિરાત્મનિ । ૨. અગ્નિવદ્દારુવદ્દેહઃ કસ્ય હા કસ્ય સંસૃતિઃ । ૩. સંસારફલવાં૦ ।

અર્થે હ્યવિદ્યમાનેઽપિ સંસૃતિર્ન નિવર્તતે ।
ધ્યાયતો વિષયાનસ્ય[1] સ્વપ્નેઽનર્થાગમો યથા ॥ ૧૩॥

જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં અનેક પ્રકારના અનર્થો થતા ન હોવા છતાં પણ દેખાય છે અને તેનાથી દુ:ખ પણ થાય છે, પરંતુ જાગતાં જ તે બધા અનર્થો દૂર થઈ જાય છે; તે જ પ્રમાણે જાગ્રત અવસ્થામાં પણ જોકે, વિષયો બધા મિથ્યા જ છે, પરંતુ તે વિષયોનું નિરંતર ચિન્તન કરવાથી સંસારમાં ભટકવું પડે છે. ॥ ૧૩ ॥

યથા હ્યપ્રતિબુદ્ધસ્ય પ્રસ્વાપો બહ્વનર્થભૃત્ ।
સ એવ પ્રતિબુદ્ધસ્ય ન વૈ મોહાય કલ્પતે ॥ ૧૪॥

જ્યારે મનુષ્ય સ્વપ્ન જુએ છે ત્યારે નિદ્રા છૂટતાં પહેલાં તેને મોટી-મોટી આપત્તિઓનો સામનો કરવો પડે છે. તે જાગી જાય છે, ત્યારે ન તો સ્વપ્નની આપત્તિઓ રહે છે કે ન તેના કારણે થતા મોહ વગેરેના વિકારો પણ. ॥ ૧૪ ॥

શોકહર્ષભયક્રોધલોભમોહસ્પૃહાદયઃ ।
અહઙ્કારસ્ય દૃશ્યન્તે જન્મ મૃત્યુશ્ચ[2] નાત્મનઃ ॥ ૧૫॥

ઉદ્ધવજી! તે જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી 'હું અને મારું' એવી ભાવના છે ત્યાં સુધી શોક, હર્ષ, ભય, ક્રોધ, લોભ, મોહ, સ્પૃહા વગેરે ભાવો તથા જન્મ-મૃત્યુનું દુ:ખ જીવને ભોગવવું જ પડે છે. આ બધું દેહાભિમાનને લીધે થાય છે; જોકે આત્માનો આની સાથે કોઈ પણ સંબંધ નથી. ॥ ૧૫ ॥

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોઽભિમાનો
જીવોઽન્તરાત્મા ગુણકર્મમૂર્તિઃ ।
સૂત્રં મહાનિત્યુરુધેવ ગીતઃ
સંસાર આધાવતિ કાલતન્ત્રઃ ॥ ૧૬॥

ઉદ્ધવજી! દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ અને મનમાં સ્થિત આત્મા જ જ્યારે ગુણ અને કર્મોથી બનેલા લિંગ શરીરમાં અહંભાવ કરી લે છે ત્યારે તે જીવ કહેવાય છે; તે પોતાના સ્વરૂપથી વિમુખ થઈ જાય છે અને જડ પદાર્થોમાં અહંતા-મમતા કરીને બંધનમાં આવીને સંસારમાં ભટકતો રહે છે. વાસ્તવમાં તો આ જીવ પણ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ આત્માની જ મૂર્તિ છે. એ જ પ્રમાણે આ આત્માનાં જ સૂત્રાત્મા, મહત્તત્ત્વ તથા બીજાં પણ ઘણાં નામો છે. ॥ ૧૬ ॥

અમૂલમેતદ્ બહુરૂપરૂપિતં
મનોવચઃપ્રાણશરીરકર્મ ।
જ્ઞાનાસિનોપાસનયા શિતેન
છિત્ત્વા મુનિર્ગાં વિચરત્યતૃષ્ણઃ ॥ ૧૭॥

આ અહંકાર જ મન, વાણી, પ્રાણ, શરીર અને કર્મ વગેરે અનેક રૂપોમાં દેખાઈ રહ્યો છે, તેનું કોઈ મૂળ ન હોવાથી તે મિથ્યા જ છે. જીવ સ્વયં તેમાં અહંભાવ કરીને બંધનમાં આવી ગયો છે. તેનાથી મુક્ત થવાનો ઉપાય એ છે કે, બધી રીતે તૃષ્ણા-રહિત થઈને ઉપાસના દ્વારા, તીક્ષ્ણ જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગ દ્વારા, આત્માને બંધનમાં નાખનારા અહંકારને મૂળમાંથી નષ્ટ કરીને ભગવત્સ્વરૂપનું ચિંતન કરતાં રહીને સ્વચ્છન્દરૂપે પૃથ્વી પર વિચરણ કરવું. ॥ ૧૭ ॥

જ્ઞાનં વિવેકો નિગમસ્તપશ્ચ
પ્રત્યક્ષમૈતિહ્યમથાનુમાનમ્ ।
આદ્યન્તયોરસ્ય યદેવ કેવલં
કાલશ્ચ હેતુશ્ચ તદેવ મધ્યે ॥ ૧૮॥

આત્મા અને અનાત્માના સ્વરૂપને સારી પેઠે સમજી લેવું એ જ જ્ઞાન છે. આવો વિવેક થયા પછી દ્વૈતનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. તેથી આત્મચિંતન દ્વારા હૃદયને શુદ્ધ કરીને તથા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા, મહાપુરુષોના ઉપદેશ દ્વારા, શાસ્ત્રપ્રમાણ દ્વારા અને અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા એક આત્મતત્ત્વનો જ સર્વત્ર અનુભવ કરવો, કે જે આ જગતના આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં છે આવો નિશ્ચય કરવો, એને જ કાળ પણ કહે છે અને હેતુ પણ; આ રીતે ચિંતન દ્વારા એક પરમાત્માને જ સર્વત્ર જોવા જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

૧. વિષયાંસ્તસ્ય । ૨. મૃત્યુર્ન વાઽઽત્મનઃ ।

યથા હિરણ્યં સ્વકૃતં પુરસ્તાત્
પશ્ચાચ્ચ સર્વસ્ય હિરણ્મયસ્ય ।
તદેવ મધ્યે વ્યવહાર્યમાણં
નાનાપદેશૈરહમસ્ય તદ્વત્ ॥ ૧૯॥

ઉદ્ધવજી! સોનાથી કડાં, કુંડળ વગેરે અનેક આભૂષણો બને છે, પરંતુ જ્યારે તે આભૂષણો બન્યા ન હતાં ત્યારે પણ તત્ત્વરૂપે સોનું તો હતું જ અને જ્યારે દાગીના રહેશે નહીં ત્યારે પણ સોનું તો રહેશે જ. મધ્યમાં તેના કડાં-કુંડળ વગેરે નામો આપીને વ્યવહાર થાય છે ત્યારે પણ તે સોનું જ છે. બરાબર એ જ પ્રમાણે જગતનો આદિ, મધ્ય અને અંત હું જ છું. વાસ્તવમાં હું સત્યતત્ત્વ છું. ॥ ૧૯ ॥

વિજ્ઞાનમેતત્ત્રિયવસ્થમઙ્ગ
ગુણત્રયં કારણકાર્યકર્તૃ ।
સમન્વયેન વ્યતિરેકતશ્ચ
યેનૈવ તુર્યેણ તદેવ સત્યમ્ ॥ ૨૦॥

— પ્રિય ઉદ્ધવ! આ વિશ્વ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એવી ત્રણ અવસ્થાઓવાળું છે; સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોથી બનેલું છે; અધ્યાત્મ (ઇન્દ્રિયો-કારણ), અધિભૂત (પૃથ્વી વગેરે કાર્ય), અધિદૈવ (કર્તા) આ પ્રકારના ત્રણ ભેદથી યુક્ત છે. આ ત્રિવિધતાથી યુક્ત આ જગત, જેનું અધિષ્ઠાન પરમાત્મા હોવાથી જ સત્ય જેવું પ્રતીત થાય છે. અન્વયરૂપે બધામાં પરમાત્મા અનુસ્યૂત (ભરપૂર) છે અને વ્યતિરેક અર્થાત્ નેતિ-નેતિ દ્વારા આ જગતને બાદ કરતાં પણ એકમાત્ર પરમાત્મા જ શેષ રહે છે. જે તત્ત્વથી આ બધાંની સત્તા છે તે જ સત્ય તત્ત્વ છે. તે તુરીય તત્ત્વનું જ્ઞાન થઈ જતાં સઘળી ત્રિવિધતા સમાપ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૨૦ ॥

ન યત્ પુરસ્તાદુત યન્ન પશ્ચા-
ન્મધ્યે ચ તન્ન વ્યપદેશમાત્રમ્ ।
ભૂતં પ્રસિદ્ધં ચ પરેણ યદ્ યત્
તદેવ તત્ સ્યાદિતિ મે મનીષા ॥ ૨૧॥

જે પહેલાં પણ ન હતું અને પછી પણ રહેવાનું નથી એવું જગત મધ્યમાં પણ નથી, આ તો વાણીનો વિલાસમાત્ર છે. આમાં વાસ્તવમાં તો પરમાત્મા જ બહાર-અંદર ઓતપ્રોત છે. તેમનાથી જ ભૂતકાળમાં આ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ, વર્તમાનમાં બધો વહેવાર તેમના દ્વારા જ થઈ રહ્યો છે. આમ સઘળો વહેવાર પરમાત્મા દ્વારા જ તેમાં થઈ રહ્યો છે. તે જ પરમાર્થસત્તા છે એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. ॥ ૨૧ ॥

અવિદ્યમાનોઽપ્યવભાસતે યો
વૈકારિકો રાજસસર્ગ એષઃ[1] ।
બ્રહ્મ સ્વયંજ્યોતિરતો વિભાતિ
બ્રહ્મેન્દ્રિયાર્થાત્મવિકારચિત્રમ્ ॥ ૨૨॥

આ જે વિકારયુક્ત રાજસ સૃષ્ટિ છે, તે ન હોવા છતાં દેખાઈ રહી છે. આ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મ જ છે; તેથી ઇન્દ્રિયો, વિષયો, મન અને પંચમહાભૂત વગેરે જેટલાં ચિત્ર-વિચિત્ર નામ-રૂપ છે તે રૂપે બ્રહ્મ જ પ્રતીત થઈ રહ્યું છે. ॥ ૨૨ ॥

એવં સ્ફુટં બ્રહ્મવિવેકહેતુભિઃ
પરાપવાદેન વિશારદેન ।
છિત્ત્વાઽઽત્મસન્દેહમુપારમેત
સ્વાનન્દતુષ્ટોઽખિલકામુકેભ્યઃ ॥ ૨૩॥

આ પ્રમાણે બ્રહ્મનો વિચાર કરનારા બધા સાધકોએ કુશળતાપૂર્વક બીજી વસ્તુનું સંપૂર્ણ નિરાકરણ કરીને આત્માના સંબંધમાં દૃઢનિશ્ચયી થઈને બધા પ્રકારની કામનાઓનો ત્યાગ કરીને ઉપરામ થઈ જવું અને આનંદમગ્ન રહેવું. ॥ ૨૩ ॥

નાત્મા વપુઃ પાર્થિવમિન્દ્રિયાણિ
દેવા હ્યસુર્વાયુર્જલં હુતાશઃ ।
મનોઽન્નમાત્રં ધિષણા ચ સત્ત્વ-
મહઙ્કૃતિઃ ખં ક્ષિતિરર્થસામ્યમ્ ॥ ૨૪॥

આ પાર્થિવ શરીર આત્મા નથી, એ જ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓ, પ્રાણ, વાયુ, જળ, અગ્નિ અને મન સુધ્ધાં આત્મા નથી; કેમકે એમનું ધારણ-પોષણ શરીરની જેમ અન્ન દ્વારા જ થાય છે. બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, આકાશ, પૃથ્વી, શબ્દાદિ વિષયો અને ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થાવાળી જે પ્રકૃતિ છે એ બધાં પણ આત્મા નથી. (આ પ્રમાણે અનાત્મ વસ્તુઓનું નેતિ નેતિ વચનો દ્વારા નિરાકરણ કરવું.) ॥ ૨૪ ॥

૧. એવ ।

સમાહિતૈઃ કઃ કરણૈર્ગુણાત્મભિ-
ર્ગુણો ભવેન્મત્સુવિવિક્તધામ્નઃ[1] ।
વિક્ષિપ્યમાણૈરુત કિં નુ દૂષણં
ઘનૈરુપેતૈર્વિગતૈ રવેઃ કિમ્ ॥ ૨૫॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! આકાશમાં વાદળાં આવે છે, તેમનાથી સૂર્યને શું નુકસાન? તે જ પ્રમાણે જેને મારા સ્વરૂપનું સારી પેઠે જ્ઞાન થઈ ગયું છે તેની સામે ત્રણે ગુણોના વેગ આવે અથવા જાય, તેને તેમનાથી કશું પણ નુકસાન કે લાભ નથી. ગુણોના આવેગો આત્મજ્ઞાની ઉપર કોઈ પ્રભાવ પાડી શકતા નથી, કેમકે, તે તો જ્ઞાનમાં દૃઢ નિશ્ચયથી સ્થિત રહે છે. ॥ ૨૫ ॥

યથા નભો વાય્વનલામ્બુભૂગુણૈ-
ર્ગતાગતૈર્વર્તુગુણૈર્ન સજ્જતે ।
તથાऽક્ષરં સત્ત્વરજસ્તમોમલૈ-
રહંમતેઃ સંસૃતિહેતુભિઃ પરમ્ ॥ ૨૬॥

જેમ આકાશને વાયુ સૂકવી શકતો નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, જળ તેને ભીંજવી શકતું નથી, ધૂળ વગેરે તેને મેલું કરી શકતી નથી અને ઋતુઓના ગુણરૂપે ઠંડી-ગરમી વગેરે તેને પ્રભાવિત કરી શકતાં નથી. કારણ કે, આ બધા આવવા-જવાવાળા ક્ષણિક ભાવો છે અને આકાશ તે બધાંનું અખંડ અધિષ્ઠાન છે - તે જ પ્રમાણે દેહ-ઘરના અભિમાનવાળાને સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની વૃત્તિઓ તથા કર્મ આ બધું ઘેરી વળે છે, પરંતુ એવી સ્થિતિ બ્રહ્મજ્ઞાનીની કદી થતી નથી. ॥ ૨૬ ॥

તથાપિ સઙ્ગઃ પરિવર્જનીયો
ગુણેષુ માયારચિતેષુ તાવત્ ।
મદ્ભક્તિયોગેન દૃઢેન યાવદ્
રજો નિરસ્યેત મનઃકષાયઃ ॥ ૨૭॥

ઉદ્ધવજી! આવું હોવા છતાં પણ જ્યાં સુધી મારા દૃઢભક્તિયોગ દ્વારા મનનો રજોગુણરૂપ મળ પૂરી રીતે નીકળી ન જાય ત્યાં સુધી આ માયામય ગુણો અને તેમનાં કાર્યોનો સંગ સર્વથા ત્યજી દેવો જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

યથાऽऽમયોऽસાધુચિકિત્સિતો નૃણાં
પુનઃ પુનઃ સન્તુદતિ પ્રરોહન્ ।
એવં મનોऽપક્વકષાયકર્મ
કુયોગિનં વિધ્યતિ સર્વસઙ્ગમ્ ॥ ૨૮॥

ઉદ્ધવજી! જેમ સારી રીતે ઈલાજ ન કરવાથી રોગ મૂળમાંથી જતો નથી, તે વારંવાર માથું ઊંચકીને મનુષ્યને પરેશાન કરે છે, તે જ રીતે જેના મનની વાસનાઓ અને કર્મોના સંસ્કાર નષ્ટ થઈ ગયા નથી, જે સ્ત્રી-પુત્રાદિમાં આસક્ત છે તેવા કેવળ નામધારી યોગીને આ કર્મવાસનાઓ પીડા આપતી રહે છે. ॥ ૨૮ ॥

કુયોગિનો યે વિહિતાન્તરાયૈ-
ર્મનુષ્યભૂતૈસ્ત્રિદશોપસૃષ્ટૈઃ ।
તે પ્રાક્તનાભ્યાસબલેન ભૂયો
યુઞ્જન્તિ યોગં ન તુ કર્મતન્ત્રમ્ ॥ ૨૯॥

દેવતાઓ દ્વારા પ્રેરિત થઈને કોઈ સ્ત્રી-પુત્ર, મિત્ર આદિ મનુષ્યરૂપે ઊભાં કરેલાં વિઘ્નોથી જો કદાચ યોગી યોગભ્રષ્ટ થઈ જાય, તો પણ તે પોતાના પૂર્વ અભ્યાસને લીધે પુનઃ યોગાભ્યાસમાં સ્થિત થઈ જાય છે. કર્મ વગેરેમાં તે પ્રવૃત્ત થતો નથી. ॥ ૨૯ ॥

કરોતિ કર્મ ક્રિયતે ચ જન્તુઃ
કેનાપ્યસૌ ચોદિત આનિપાતાત્ ।
ન તત્ર વિદ્વાન્ પ્રકૃતૌ સ્થિતોऽપિ
નિવૃત્તતૃષ્ણઃ સ્વસુખાનુભૂત્યા ॥ ૩૦॥

ઉદ્ધવજી! જીવ સંસ્કારોથી પ્રેરાઈને જન્મથી મૃત્યુ સુધી કર્મમાં જ જોડાયેલો રહે છે અને તેમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ કરીને હર્ષ-વિષાદ વગેરે વિકારોને પ્રાપ્ત થતો રહે છે. પરંતુ જે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે તે પ્રકૃતિમાં સ્થિત રહેવા છતાં પણ, સંસ્કાર અનુસાર તેના દ્વારા કર્મો ચાલુ રહેવા છતાં હર્ષ-શોક વગેરે વિકારોથી તે પર હોય છે. કારણ કે, આનંદસ્વરૂપ આત્મસાક્ષાત્કારથી તેની સાંસારિક બધી આશા-તૃષ્ણાઓ પહેલેથી જ નષ્ટ થઈ ચૂકી હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

૧. ભવેન્ન હ્યવિવિક્તધામ્નઃ ।

તિષ્ઠન્તમાસીનમુત વ્રજન્તં
શયાનમુક્ષન્તમદન્તમન્નમ્ ।
સ્વભાવમન્યત્ કિમપીહમાન-
માત્માનમાત્મસ્થમતિર્ન વેદ ॥ ૩૧॥

જે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ ગયો છે, તેને એ વાતની પણ ખબર પડી નથી કે શરીર ઊભું છે કે બેઠેલું, ચાલે છે કે સૂઈ રહ્યું છે, મળ-મૂત્ર ત્યાગી રહ્યું છે કે ભોજન કરી રહ્યું છે અથવા કોઈ સ્વાભાવિક કર્મ કરે છે. કેમકે, તેની વૃત્તિઓ તો આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત-બ્રહ્માકાર બની ગઈ છે. ॥ ૩૧ ॥

યદિ[1] સ્મ પશ્યત્યસદિન્દ્રિયાર્થં
નાનાનુમાનેન વિરુદ્ધમન્યત્ ।
ન મન્યતે વસ્તુતયા મનીષી
સ્વાપ્નં યથોત્થાય તિરોદધાનમ્ ॥ ૩૨॥

જ્ઞાની પુરુષની દૃષ્ટિમાં ઇન્દ્રિયોના જુદા-જુદા બાહ્ય વિષયો, કે જે અસત છે, તે કદાચ પ્રવૃત્ત થઈ જાય તો પણ તેને તે પોતાના આત્માથી ભિન્ન માનતો નથી, કારણ કે યુક્તિઓ, પ્રમાણો અને સ્વ-અનુભૂતિથી તેમની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. જેમ નિદ્રામાંથી જાગી જતાં સ્વપ્નમાં જોયેલા અને જાગ્યા પછી અદૃશ્ય થયેલા પદાર્થોને કોઈ સત્ય માનતું નથી, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાનાથી ભિન્ન પ્રતીત થનારા પદાર્થોને સત્ય માનતો નથી. ॥ ૩૨ ॥

પૂર્વં ગૃહીતં ગુણકર્મચિત્ર-
મજ્ઞાનમાત્મન્યવિવિક્તમઙ્ગ ।
નિવર્તતે તત્ પુનરીક્ષયૈવ
ન ગૃહ્યતે નાપિ વિસૃજ્ય આત્મા ॥ ૩૩॥

પ્રિય ઉદ્ધવ! (એનો અર્થ એ નથી કે અજ્ઞાનીએ આત્માનો ત્યાગ કરી દીધો છે અને જ્ઞાની તેને ગ્રહણ કરે છે. આનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ છે કે) અનેક પ્રકારનાં ગુણ-કર્મોથી યુક્ત આ દેહ, ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થો વગેરેમાં પહેલાં અજ્ઞાનને લીધે આ બધાં આત્માથી અલગ નથી એવું પ્રતીત થતું હતું, પરંતુ જ્યારે જ્ઞાન દ્વારા તેની નશ્વરતાનો બોધ થઈ જાય છે તથા તે ભ્રમની સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે ત્યારે તેના જ્ઞાનમાં એકમાત્ર આત્મતત્ત્વ જ રહે છે. તે સ્વયં પણ આત્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે; આ સ્થિતિમાં ગ્રહણ કરવું અને ત્યાગ કરવું કંઈ જ રહેતું નથી. ॥ ૩૩ ॥

યથા હિ ભાનોરુદયો નૃચક્ષુષાં
તમો નિહન્યાન્ન[2] તુ સદ્[3] વિધત્તે ।
એવં સમીક્ષા નિપુણા સતી મે
હન્યાત્તમિસ્રં પુરુષસ્ય બુદ્ધેઃ ॥ ૩૪॥

જેમ સૂર્યનો ઉદય મનુષ્યની આંખ સામેથી અંધારું દૂર કરે છે ત્યારે તે કોઈ નવું નિર્માણ કરતો નથી, તે જ પ્રમાણે મારું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવાથી મનુષ્યની બુદ્ધિનું અજ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે. ॥ ૩૪ ॥

એષ સ્વયંજ્યોતિરજોઽપ્રમેયો
મહાનુભૂતિઃ સકલાનુભૂતિઃ ।
એકોઽદ્વિતીયો વચસાં વિરામે[4]
યેનેષિતા વાગસવશ્ચરન્તિ ॥ ૩૫॥

આ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ, અજન્મા, અપ્રમેયસ્વરૂપ, મહાન ઐશ્વર્યપૂર્ણ છે, પ્રત્યેકનો સાક્ષી છે, એક છે, અદ્વિતીય છે. તેનું વેદવાણી પણ વર્ણન કરી શકતી નથી. તેની ઇચ્છાથી વાણી અને પ્રાણ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. ॥ ૩૫ ॥

૧. ઇતિ । ૨. વિહન્યાન્નં । ૩. સંવિધત્તે । ૪. વિરામઃ ।

એતાવાનાત્મસંમોહો યદ્ વિકલ્પસ્તુ કેવલે ।
આત્મન્નૃતે સ્વમાત્માનમવલમ્બો ન યસ્ય હિ ॥ ૩૬॥

ઉદ્ધવજી! અદ્વિતીય, અખંડ આત્મતત્ત્વમાં જે ભેદ-ભ્રમની કલ્પના છે એ જ અજ્ઞાન છે; જીવ પ્રકૃતિની સાથે અહંભાવ કરીને જ ભેદની કલ્પના કરે છે. આ ભ્રમ અને અજ્ઞાનની સ્વતંત્ર સત્તા નથી, પરંતુ તે આત્માના અધિષ્ઠાનથી જ દેખાય છે. તેથી સર્વ કાંઈ આત્મા જ છે. ॥ ૩૬ ॥

યન્નામાકૃતિભિર્ગ્રાહ્યં પઞ્ચવર્ણમબાધિતમ્ ।
વ્યર્થેનાપ્યર્થવાદોઽયં દ્વયં પણ્ડિતમાનિનામ્ ॥ ૩૭॥

કેટલાક જે પોતાને પંડિત માને છે, પરંતુ વાસ્તવમાં પંડિત નથી એવા લોકો નામ-રૂપ અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા જેનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે એવું આ પંચભૂતોનું દ્વૈત જગત સત્ય છે એવો સ્વીકાર કરે છે; પરંતુ એવું કહેવું તેમના શબ્દોનો વાણી-વિલાસ જ છે. ॥ ૩૭ ॥

યોગિનોઽપક્વયોગસ્ય યુઞ્જતઃ કાય ઉત્થિતૈઃ ।
ઉપસર્ગૈર્વિહન્યેત તત્રાયં વિહિતો વિધિઃ ॥ ૩૮॥

ઉદ્ધવજી! જો યોગસાધના પૂરી થતાં પહેલાં જ કોઈ સાધકનું શરીર રોગ વગેરે ઉપદ્રવોથી ગ્રસ્ત થઈ જાય તો તેણે આ ઉપાયોનો આશ્રય લેવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

યોગધારણયા કાંશ્ચિદાસનૈર્ધારણાન્વિતૈઃ[1] ।
તપોમન્ત્રૌષધૈઃ કાંશ્ચિદુપસર્ગાન્ વિનિર્દહેત્ ॥ ૩૯॥

ઠંડી-ગરમીને ચન્દ્રમા, સૂર્ય વગેરેની ધારણા દ્વારા, વાત વગેરે રોગોને વાયુધારણા યુક્ત આસનો દ્વારા અને ગ્રહ-સર્પાદિ વિઘ્નોને તપ-મંત્ર અને ઔષધિ દ્વારા નષ્ટ કરી નાખવાં જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

કાંશ્ચિન્મમાનુધ્યાનેન નામસઙ્કીર્તનાદિભિઃ ।
યોગીશ્વરાનુવૃત્ત્યા વા હન્યાદશુભદાઞ્છનૈઃ ॥ ૪૦॥

કામ-ક્રોધ આદિ વિઘ્નોને મારા (પરમાત્માના) ચિંતન અને નામ-સંકીર્તન વગેરે દ્વારા નષ્ટ કરવાં જોઈએ. તથા પતનના માર્ગે લઈ જનાર દંભ-મદ વગેરે વિઘ્નોને ધીરે-ધીરે મહાપુરુષોની સેવા દ્વારા દૂર કરી દેવાં જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

કેચિદ્ દેહમિમં ધીરાઃ સુકલ્પં વયસિ સ્થિરમ્ ।
વિધાય વિવિધોપાયૈરથ યુઞ્જન્તિ સિદ્ધયે ॥ ૪૧॥

ન હિ તત્ કુશલાદૃત્યં તદાયાસો હ્યપાર્થકઃ ।
અન્તવત્ત્વાચ્છરીરસ્ય ફલસ્યેવ વનસ્પતેઃ ॥ ૪૨॥

કોઈ-કોઈ મનસ્વી યોગી વિવિધ ઉપાયો દ્વારા આ શરીરને સુદૃઢ અને યુવાવસ્થામાં સ્થિર કરીને પછી અણિમાદિ સિદ્ધિઓ માટે યોગસાધના કરે છે, પરંતુ જ્ઞાની પુરુષો આવા વિચારને સમર્થન આપતા નથી. કારણ કે, સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવી એ તો એક વ્યર્થ પ્રયાસ છે. વૃક્ષમાં લાગેલાં ફળની જેમ આ શરીરનો નાશ પણ અવશ્ય થવાનો જ છે. ॥ ૪૧-૪૨ ॥

યોગં નિષેવતો નિત્યં કાયશ્ચેત્ કલ્પતામિયાત્ ।
તચ્છ્રદ્દધ્યાન્ન મતિમાન્ યોગમુત્સૃજ્ય મત્પરઃ[2] ॥ ૪૩॥

જો કદાચ ઘણા દિવસો સુધી નિરંતર અને નિષ્ઠાપૂર્વક યોગસાધના કરતાં રહેવાથી શરીર સુદૃઢ થઈ પણ જાય તો પણ જ્ઞાની પુરુષે પોતાની સાધના છોડીને તેટલામાં સંતુષ્ટ ન થવું જોઈએ. તેણે તો નિરંતર મારી પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. ॥ ૪૩ ॥

યોગચર્યામિમાં યોગી વિચરન્ મદપાશ્રયઃ ।
નાન્તરાયૈર્વિહન્યેત નિઃસ્પૃહઃ સ્વસુખાનુભૂઃ ॥ ૪૪॥

જે સાધક મારો આશ્રય લઈને મારા દ્વારા કહેવાયેલી આ યોગસાધનામાં સંલગ્ન થાય છે, તેને કોઈ પણ વિઘ્ન ડગાવી શકતું નથી, તેની બધી કામનાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે અને તે આત્માનંદની અનુભૂતિમાં મગ્ન થઈ જાય છે. ॥ ૪૪ ॥

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધેઽષ્ટાવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૮ ॥

અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત અઠ્ઠાવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

૧. ૦ર્ધારણાદિભિઃ । ૨. દૂરતઃ ।

ઓગણત્રીસમો અધ્યાય

ભાગવત-ધર્મોનું નિરૂપણ અને ઉદ્ધવજીનું બદરિકાશ્રમ જવું

ઉદ્ધવ ઉવાચ

સુદુશ્ચરામિમાં મન્યે યોગચર્યામનાત્મનઃ ।
યથાઞ્જસા[1] પુમાન્ સિદ્ધ્યેત્ તન્મે બ્રૂહ્યઞ્જસાઽચ્યુત ॥ ૧॥

પ્રાયશઃ પુણ્ડરીકાક્ષ યુઞ્જન્તો યોગિનો મનઃ ।
વિષીદન્ત્યસમાધાનાન્મનોનિગ્રહકર્શિતાઃ ॥ ૨॥

અથાત આનન્દદુઘં પદામ્બુજં
હંસાઃ શ્રયેરન્નરવિન્દલોચન ।
સુખં નુ વિશ્વેશ્વર યોગકર્મભિ-
સ્ત્વન્માયયાઽમી વિહતા ન માનિનઃ ॥ ૩॥

કિં ચિત્રમચ્યુત તવૈતદશેષબન્ધો
દાસેષ્વનન્યશરણેષુ યદાત્મસાત્ત્વમ્ ।
યોઽરોચયત્ સહ મૃગૈઃ સ્વયમીશ્વરાણાં
શ્રીમત્કિરીટતટપીડિતપાદપીઠઃ ॥ ૪॥

તં ત્વાઽખિલાત્મદયિતેશ્વરમાશ્રિતાનાં
સર્વાર્થદં સ્વકૃતવિદ્ વિસૃજેત કો નુ ।
કો વા ભજેત્ કિમપિ વિસ્મૃતયેઽનુ ભૂત્યૈ
કિં વા ભવેન્ન તવ પાદરજોજુષાં નઃ ॥ ૫॥

નૈવોપયન્ત્યપચિતિં[2] કવયસ્તવેશ
બ્રહ્માયુષાપિ કૃતમૃદ્ધમુદઃ સ્મરન્તઃ ।
યોઽન્તર્બહિસ્તનુભૃતામશુભં વિધુન્વ-
ન્નાચાર્યચૈત્યવપુષા સ્વગતિં વ્યનક્તિ ॥ ૬॥

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું — હે અચ્યુત! જેણે પોતાનું મન વશ કર્યું નથી, તેના માટે આપે કહેલી આ યોગસાધનાને હું અત્યંત દુષ્કર સમજું છું. તેથી હવે આપ એવું કોઈ સહેલું અને સુગમ સાધન બતાવો કે જેનાથી મનુષ્ય અનાયાસે જ પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ શકે. ॥ ૧ ॥ હે કમળનયન! આપ જાણો જ છો કે આપને પ્રાપ્ત કરવા માટે મોટા ભાગના યોગીઓ જ્યારે તેમના મનને એકાગ્ર કરવા લાગે છે ત્યારે વારંવાર પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ મનને વશ કરવામાં સફળ થતા નથી, અને છેવટે હારી જાય છે. આ રીતે આપની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકવાના કારણે દુઃખ જ ભોગવે છે (આવાં દુઃખોથી નિવૃત્ત થવાનો શો ઉપાય છે તે કહેવાની કૃપા કરો.) ॥ ૨ ॥ હે કમળનયન! હે વિશ્વેશ્વર! આપનાં ચરણકમળ આનંદની વૃષ્ટિ કરનારાં છે અને આપના અનન્ય પ્રેમી ભક્તો આ ચરણોની શરણાગતિ લે છે, પરંતુ જેઓ યોગ અને કર્મોથી પોતાને શ્રેષ્ઠ માનતા હોય છે એવા લોકોની બુદ્ધિ આપની માયાથી મોહિત થઈ જવાથી આપનો આશ્રય લેતા નથી. ॥ ૩ ॥ હે અચ્યુત! આપ સર્વ જગતના હિતૈષી સુહૃદ છો. આપ આપના અનન્ય શરણાગત ભક્તોને અપનાવી લો છો, તેમને આપના સ્વરૂપનું દાન આપી દો છો, એટલું જ નહીં, તેમના સેવક બની જાઓ છો. (જેમ બલિ રાજાને ત્યાં આપ દ્વારપાલ બની ગયા, નરસિંહ મહેતાનું આપે કયું કાર્ય નથી કર્યું? વગેરે વગેરે) જોકે આપ બધા લોકપાલોના અધીશ્વર છો, બ્રહ્મા વગેરે લોકેશ્વરો આપને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરે છે. તેઓ આપની ચરણપાદુકાઓ મૂકવાની પીઠિકાને પોતાનાં મુગટોના અગ્રભાગથી શ્રદ્ધાપ્રેમપૂર્વક સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે છે. આટલા મહાન હોવા છતાં પણ આપે રામાવતાર વખતે પ્રેમવશ થઈને વાનરોની સાથે મિત્રતા કરી. એ કોઈ આપના માટે આશ્ચર્યની વાત નથી, કારણ કે, આપને તો ભક્તિ જ પ્રિય છે. ॥ ૪ ॥ હે પ્રભુ! આપ સર્વના પ્રિયતમ સ્વામી અને આત્મા છો. આપ આપના અનન્ય શરણાગતોને સર્વ કાંઈ આપી દો છો. આપે આપના ભક્તોનાં જે અદ્‌ભુત કામો કર્યાં છે તે જાણીને એવો કોણ હશે જે કોઈ ભૌતિક સુખ માટે આપની ઉપાસના કરશે? કારણ કે, ભૌતિક સુખો તો આપની વિસ્મૃતિ કરાવનારાં છે. અમે તો આપના ચરણોની રજના ઉપાસક છીએ, તેથી અમારા માટે શું દુર્લભ છે? ॥ ૫ ॥ હે ઈશ! અમારા મનમાં આપના દ્વારા કરાયેલા ઉપકારોનું વારંવાર સ્મરણ થઈ રહ્યું છે. આ દેવોને પણ દુર્લભ એવું મનુષ્ય-શરીર અમને ફક્ત આપની કૃપાથી જ મળ્યું છે. આપની આ અપાર અનુકંપાનું વારંવાર સ્મરણ કરતાં કરતાં અમારા હૃદયમાં પરમાનંદની ભરતી આવી રહી છે. આપની કૃપા એટલી બધી છે કે તેનું અમે અનુમાન પણ

૧. અથાઞ્જસા । ૨. ૦ન્ત્યવિરતિં ।

શ્રીશુક ઉવાચ

ઈત્યુદ્ધવેનાત્યનુરક્તચેતસા
પૃષ્ટો જગત્ક્રીડનકઃ સ્વશક્તિભિઃ ।
ગૃહીતમૂર્તિત્રય ઈશ્વરેશ્વરો
જગાદ સપ્રેમમનોહરસ્મિતઃ ॥ ૭॥

શ્રીભગવાનુવાચ

હન્ત તે કથયિષ્યામિ મમ ધર્માન્ સુમઙ્ગલાન્[૧] ।
યાઞ્છ્રદ્ધયાઽઽચરન્ મર્ત્યો મૃત્યું જયતિ દુર્જયમ્ ॥ ૮॥

કુર્યાત્ સર્વાણિ કર્માણિ મદર્થં શનકૈઃ સ્મરન્ ।
મય્યર્પિતમનશ્ચિત્તો મદ્ધર્માત્મમનોરતિઃ ॥ ૯॥

દેશાન્ પુણ્યાનાશ્રયેત મદ્ભક્તૈઃ સાધુભિઃ શ્રિતાન્ ।
દેવાસુરમનુષ્યેષુ મદ્ભક્તાચરિતાનિ ચ ॥ ૧૦॥

પૃથક્ સત્રેણ વા મહ્યં પર્વયાત્રામહોત્સવાન્ ।
કારયેદ્ ગીતનૃત્યાદ્યૈર્મહારાજવિભૂતિભિઃ[૨] ॥ ૧૧॥

મામેવ સર્વભૂતેષુ બહિરન્તરપાવૃતમ્ ।
ઈક્ષેતાત્મનિ ચાત્માનં[૩] યથા ખમમલાશયઃ ॥ ૧૨॥

ઈતિ સર્વાણિ ભૂતાનિ મદ્ભાવેન મહાદ્યુતે ।
સભાજયન્ મન્યમાનો જ્ઞાનં કેવલમાશ્રિતઃ ॥ ૧૩॥

બ્રાહ્મણે પુલ્કસે સ્તેને બ્રહ્મણ્યેઽર્કે સ્ફુલિઙ્ગકે ।
અક્રૂરે ક્રૂરકે ચૈવ સમદૃક્ પણ્ડિતો મતઃ ॥ ૧૪॥

નરેષ્વભીક્ષ્ણં મદ્ભાવં પુંસો ભાવયતોઽચિરાત્ ।
સ્પર્ધાસૂયાતિરસ્કારાઃ સાહઙ્કારા વિયન્તિ હિ ॥ ૧૫॥

વિસૃજ્ય સ્મયમાનાન્ સ્વાન્ દૃશં વ્રીડાં ચ દૈહિકીમ્ ।
પ્રણમેદ્ દણ્ડવદ્ ભૂમાવાશ્વચાણ્ડાલગોખરમ્ ॥ ૧૬॥

કરી શકતા નથી. જો બ્રહ્માજીનું આયુષ્ય મળી જાય તો પણ અમે આપના ઉપકારોનો બદલો ચૂકવી શકીએ એમ નથી. મનુષ્યની અંદર અને બહાર જે પણ અમંગળો છે તેમનું નિવારણ કરી મંગળ કરવા માટે બહારથી આચાર્યરૂપે આપ જ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો છો અને અંતર્યામીરૂપે પોતાને અંતરાત્માના રૂપમાં પ્રગટ કરીને તેમનું અજ્ઞાન પણ આપ જ હરી લો છો. ॥ ૬ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – પરીક્ષિત! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્માદિ ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે. તેઓ જ પોતાની શક્તિથી સત્ત્વ, રજ વગેરે ગુણો દ્વારા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રરૂપ ધારણ કરે છે. આ જગતની ઉત્પત્તિ આદિ એમની ક્રીડા માત્ર છે. ઉદ્ધવજીએ અનુરાગથી ઊભરાતા ચિત્તે તેમને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેમણે મંદ મંદ હાસ્યથી ખૂબ જ પ્રેમપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું - ॥ ૭ ॥

ૐ **શ્રીભગવાને કહ્યું –** પ્રિય ઉદ્ધવ! તમારી અનુરાગભરી વાણીથી મને ખૂબ આનંદ થયો છે. હું તમને પોતાના તે મંગલમય ભાગવતધર્મોનો ઉપદેશ આપું છું, જેનું શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કરીને મનુષ્ય સંસારરૂપ દુર્જય મૃત્યુને અનાયાસે જીતી લે છે. ॥ ૮ ॥ ઉદ્ધવજી! મારા ભક્તે તેનાં બધાં કર્મો મારા માટે જ કરવાં અને તે કર્મો કરતાં કરતાં મારું સતત અનુસંધાન વધારવું. આથી થોડા જ સમયમાં તેનું મન અને ચિત્ત મને સમર્પિત થઈ જશે. તેનું મન અને આત્મા મારા ધર્મમાં જ પ્રીતિ કરવા લાગશે. ॥ ૯ ॥ મારા ભક્તે, સાધુપુરુષો જે પવિત્ર સ્થાનમાં નિવાસ કરે છે ત્યાં રહેવું અને દેવો, અસુરો અથવા મનુષ્યોમાં જે મારા અનન્ય ભક્ત હોય તેમનાં આચરણોનું અનુકરણ કરવું. ॥ ૧૦ ॥ પર્વના પ્રસંગે બધા સાથે મળીને અથવા એકલાં જ નૃત્ય-ગાન-વાદ્ય વગેરે રાજોચિત ઠાઠથી યાત્રા વગેરે મહોત્સવો કરવા. ॥ ૧૧ ॥ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ આકાશ જેવા અંદર-બહાર પરિપૂર્ણ અને આવરણરહિત મુજ પરમાત્માને જ સમસ્ત પ્રાણીઓમાં અને પોતાના હૃદયમાં સ્થિત જુએ. ॥ ૧૨ ॥ નિર્મળબુદ્ધિના ઉદ્ધવજી! જે સાધક કેવળ આ જ્ઞાનદૃષ્ટિનો આશ્રય લઈને સંપૂર્ણ પ્રાણીઓ અને પદાર્થોમાં મારું દર્શન કરે છે અને તેમને મારું જ સ્વરૂપ માનીને તેમનો સત્કાર કરે છે તથા બ્રાહ્મણ કે ચાંડાળમાં, ચોર અને બ્રાહ્મણભક્તમાં, સૂર્ય અને ચિનગારીમાં તથા દયાળુ અને ક્રૂરમાં સર્વત્ર સમાનદૃષ્ટિ રાખે છે તેને ખરો જ્ઞાની સમજવો જોઈએ. ॥ ૧૩-૧૪ ॥ જ્યારે આ પ્રકારે બધા જ પ્રાણીઓમાં મારી જ ભાવના કરવામાં આવે છે ત્યારે થોડા જ દિવસોમાં સાધકના ચિત્તમાં સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા, તિરસ્કાર અને અહંકાર વગેરે દોષો દૂર થઈ જાય છે. ॥ ૧૫ ॥ પોતાના જ લોકો જો મજાક કરે તો તેમની પરવા ન કરવી; લોકલાજને છોડી દેવી અને કૂતરું, ચાંડાળ, ગાય અને ગધેડામાં તથા પોતાનામાં પણ દેહબુદ્ધિ છોડીને બધામાં એક પરમાત્મા જ બિરાજી રહ્યા છે - આવી ભાવનાથી બધાંને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવા. ॥ ૧૬ ॥

૧. મહાફલાન્ । ૨. નૃત્યગીતાદ્યૈર્મહા૦ । ૩. ચાત્મસ્થં ।

યાવત્ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભાવો નોપજાયતે ।
તાવદેવમુપાસીત વાઙ્મનઃકાયવૃત્તિભિઃ[1] ॥ ૧૭॥

જ્યાં સુધી સમસ્ત પ્રાણીઓમાં મારી ભાવના - ભગવદ્‌ભાવ થાય નહિ ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે મન, વાણી અને શરીરના બધા સંકલ્પો અને કર્મો દ્વારા મારી ઉપાસના કરતાં રહેવું. ॥ ૧૭ ॥

સર્વં બ્રહ્માત્મકં તસ્ય વિદ્યયાઽઽત્મમનીષયા ।
પરિપશ્યન્નુપરમેત્ સર્વતો મુક્તસંશયઃ ॥ ૧૮॥

ઉદ્ધવજી! જ્યારે આ પ્રમાણે સર્વત્ર આત્મબુદ્ધિ - બ્રહ્મબુદ્ધિનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે ત્યારે થોડા જ દિવસમાં તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને સર્વમાં પરમાત્મા દેખાવા લાગે છે. આવી બ્રહ્મદૃષ્ટિ થઈ જતાં બધા સંશયો આપમેળે નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને આ રીતે તેને મારો સાક્ષાત્કાર થતાં તે સંસારથી ઉપરામ થઈ જાય છે. ॥ ૧૮ ॥

અયં હિ સર્વકલ્પાનાં સધ્રીચીનો મતો મમ ।
મદ્ભાવઃ સર્વભૂતેષુ મનોવાક્કાયવૃત્તિભિઃ ॥ ૧૯॥

મારી પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ સાધન એ જ છે કે સમસ્ત પ્રાણીઓ અને પદાર્થોમાં મન, વાણી અને શરીરની સમસ્ત વૃત્તિઓથી મારી જ ભાવના કરવી. ॥ ૧૯ ॥

ન હ્યઙ્ગોપક્રમે ધ્વંસો મદ્ધર્મસ્યોદ્ધવાણ્વપિ ।
મયા વ્યવસિતઃ સમ્યઙ્નિર્ગુણત્વાદનાશિષઃ ॥ ૨૦॥

ઉદ્ધવજી! આ જ મારો પોતાનો ભાગવત ધર્મ છે. આ ધર્મનો એક વાર આરંભ કરી દેવાથી પછી કોઈ પ્રકારની ન્યૂનતા રહી જાય તો પણ તે ધર્મનો નાશ થતો નથી. કારણ કે, આ નિષ્કામ ધર્મ છે અને સ્વયં મેં જ આ ધર્મને (નિર્ગુણ હોવાથી) સર્વોત્તમ માન્યો છે. ॥ ૨૦ ॥

યો યો મયિ પરે ધર્મઃ કલ્પ્યતે નિષ્ફલાય ચેત્ ।
તદાયાસો નિરર્થઃ સ્યાદ્ ભયાદેરિવ સત્તમ ॥ ૨૧॥

ઉદ્ધવજી! ભાગવત ધર્મમાં ત્રુટિ રહેવાની તો વાત દૂર રહી, જો આ ધર્મનું આચરણ કરનાર સાધક ભય-શોકના અવસરે થનારી ભાવના, રડવું - કૂટવું, ભાગી જવું જેવાં નિરર્થક કર્મો પણ નિષ્કામભાવે મને સમર્પિત કરી દે તો તે પણ મારી પ્રસન્નતાને કારણે ધર્મ બની જાય છે. ॥ ૨૧ ॥

એષા બુદ્ધિમતાં બુદ્ધિર્મનીષા ચ મનીષિણામ્ ।
યત્ સત્યમનૃતેનેહ મર્ત્યેનાપ્નોતિ[2] મામૃતમ્ ॥ ૨૨॥

બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિમત્તા અને આત્મજ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન એમાં છે કે તેઓ અસત્ય અને વિનાશી એવા આ શરીરથી સત્ય અને અમૃતસ્વરૂપ મુજ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી લે. ॥ ૨૨ ॥

એષ તેઽભિહિતઃ કૃત્સ્નો બ્રહ્મવાદસ્ય સઙ્ગ્રહઃ ।
સમાસવ્યાસવિધિના દેવાનામપિ દુર્ગમઃ ॥ ૨૩॥

ઉદ્ધવજી! આ સંપૂર્ણ બ્રહ્મવિદ્યાનું રહસ્ય મેં સંક્ષેપમાં અને વિસ્તારથી તમને કહ્યું છે. આ રહસ્યને સમજવું દેવો માટે પણ ખૂબ કઠણ છે. ॥ ૨૩ ॥

અભીક્ષ્ણશસ્તે ગદિતં જ્ઞાનં વિસ્પષ્ટયુક્તિમત્ ।
એતદ્ વિજ્ઞાય મુચ્યેત પુરુષો નષ્ટસંશયઃ ॥ ૨૪॥

મેં સારી રીતે સ્પષ્ટ અને યુક્તિપૂર્વક જ્ઞાનનું વર્ણન જે રીતે, વારંવાર કર્યું છે, તેના મર્મને જે સમજી લે છે તેના હૃદયની સંશય-ગ્રંથિઓ છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય છે અને તે મુક્ત થઈ જાય છે. ॥ ૨૪ ॥

સુવિવિક્તં તવ પ્રશ્નં મયૈતદપિ ધારયેત્ ।
સનાતનં બ્રહ્મગુહ્યં પરં બ્રહ્માધિગચ્છતિ ॥ ૨૫॥

મેં તમારા પ્રશ્નનો સારી પેઠે ખુલાસો કરી દીધો. જે લોકો આપણી આ પ્રશ્નોત્તરીરૂપે થયેલા સંવાદને ધ્યાનથી હૃદયસ્થ કરશે તે વેદોના પણ પરમ રહસ્ય સનાતન પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી લેશે. ॥ ૨૫ ॥

ય એતન્મમ ભક્તેષુ સમ્પ્રદદ્યાત્ સુપુષ્કલમ્ ।
તસ્યાહં બ્રહ્મદાયસ્ય દદામ્યાત્માનમાત્મના ॥ ૨૬॥

જે પુરુષ મારા ભક્તોને તમારો અને મારો આ સંવાદ સારી રીતે સમજાવશે તે જ્ઞાનદાતાને હું પ્રસન્ન થઈ મારું સ્વરૂપ પણ આપી દઈશ, તેને આત્મજ્ઞાન કરાવી દઈશ. ॥ ૨૬ ॥

૧. ૦કર્મભિઃ । ૨. મર્ત્યો વાઽઽપ્નોતિ ।

ય એતત્ સમધીયીત પવિત્રં પરમં શુચિ ।
સ પૂયેતાહરહર્માં જ્ઞાનદીપેન દર્શયન્ ॥ ૨૭॥

ય એતચ્છ્રદ્ધયા નિત્યમવ્યગ્રઃ શૃણુયાન્નરઃ ।
મયિ ભક્તિં પરાં કુર્વન્ કર્મભિર્ન સ બધ્યતે ॥ ૨૮॥

અપ્યુદ્ધવ ત્વયા બ્રહ્મ સખે સમવધારિતમ્[1] ।
અપિ તે વિગતો મોહઃ શોકશ્ચાસૌ મનોભવઃ ॥ ૨૯॥

નૈતત્ત્વયા દામ્ભિકાય નાસ્તિકાય શઠાય ચ ।
અશુશ્રૂષોરભક્તાય દુર્વિનીતાય દીયતામ્ ॥ ૩૦॥

એતૈર્દોષૈર્વિહીનાય બ્રહ્મણ્યાય પ્રિયાય ચ ।
સાધવે શુચયે બ્રૂયાદ્ ભક્તિઃ સ્યાચ્છૂદ્રયોષિતામ્ ॥ ૩૧॥

નૈતદ્ વિજ્ઞાય જિજ્ઞાસોર્જ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ।
પીત્વા પીયૂષમમૃતં પાતવ્યં નાવશિષ્યતે ॥ ૩૨॥

જ્ઞાને કર્મણિ યોગે ચ વાર્તાયાં દણ્ડધારણે ।
યાવાનર્થો નૃણાં તાત તાવાંસ્તેઽહં ચતુર્વિધઃ ॥ ૩૩॥

મર્ત્યો યદા ત્યક્તસમસ્તકર્મા
નિવેદિતાત્મા વિચિકીર્ષિતો મે ।
તદાઽમૃતત્વં પ્રતિપદ્યમાનો
મયાઽઽત્મભૂયાય ચ કલ્પતે વૈ ॥ ૩૪॥

શ્રીશુક ઉવાચ

સ એવમાદર્શિતયોગમાર્ગ-
સ્તદોત્તમશ્લોકવચો નિશમ્ય ।
બદ્ધાઞ્જલિઃ પ્રીત્યુપરુદ્ધકણ્ઠો
ન કિઞ્ચિદૂચેઽશ્રુપરિપ્લુતાક્ષઃ ॥ ૩૫॥

વિષ્ટભ્ય ચિત્તં પ્રણયાવઘૂર્ણં
ધૈર્યેણ રાજન્ બહુ મન્યમાનઃ ।
કૃતાઞ્જલિઃ પ્રાહ યદુપ્રવીરં
શીર્ષ્ણા સ્પૃશંસ્તચ્ચરણારવિન્દમ્ ॥ ૩૬॥

ઉદ્ધવજી! આ તમારો અને મારો સંવાદ સ્વયં તો પવિત્ર છે જ, બીજાને પણ પવિત્ર કરવાવાળો છે. જે દરરોજ આ સંવાદનો પાઠ કરશે અને બીજાને સંભળાવશે તે આ જ્ઞાનદીપ દ્વારા બીજાને મારું દર્શન કરાવવાને કારણે પવિત્ર બની જશે. ॥ ૨૭ ॥ જે કોઈ એકાગ્રચિત્તે આ સંવાદને શ્રદ્ધાપૂર્વક નિત્ય સાંભળશે, તેને મારી પરાભક્તિ પ્રાપ્ત થશે અને તે કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જશે. ॥ ૨૮ ॥ પ્રિય સખા! તમે સારી રીતે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજી લીધું ને? અને તમારા ચિત્તનો મોહ અને શોક તો દૂર થઈ ગયો ને? ॥ ૨૯ ॥ તમે આ સંવાદ દંભી, નાસ્તિક, શઠ, અશ્રદ્ધાળુ, ભક્તિહીન અને ઉદ્ધત મનુષ્યને ક્યારેય કહેશો નહીં. ॥ ૩૦ ॥ જે લોકો આવા દોષ-રહિત હોય, બ્રાહ્મણભક્ત હોય, પ્રેમી હોય, સાધુ સ્વભાવના હોય અને જેમનું ચરિત્ર પવિત્ર હોય તેને આ પ્રસંગ સંભળાવવો જોઈએ. જો શૂદ્ર અને સ્ત્રી પણ મારા પ્રતિ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા-ભક્તિ રાખતાં હોય તો તેમને પણ આનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥ જેમ દિવ્ય અમૃતપાન કરવાથી કશું જ પાન કરવાનું શેષ રહેતું નથી, તેવી જ રીતે આ જ્ઞાનને જાણી લીધા પછી જિજ્ઞાસુ માટે બીજું કશું પણ જાણવાનું શેષ રહેતું નથી. ॥ ૩૨ ॥ પ્રિય ઉદ્ધવ! મનુષ્યને જ્ઞાનથી મોક્ષ, કર્મોથી ધર્મ, યોગથી ઐશ્વર્ય, ખેતી-વેપાર વગેરેથી ધન અને રાજનીતિ વગેરેથી જે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે ચારે પ્રકારનો પુરુષાર્થ તમારા જેવા ભક્તો માટે તો હું જ છું. ॥ ૩૩ ॥ મનુષ્ય જ્યારે બધાં કર્મો મને અર્પી દે છે, મારા અનન્યશરણે થઈ જાય છે અને તેની બધી જ ક્રિયાઓ મારા માટે જ થાય છે, ત્યારે તેના બધા વહેવાર મારી સાથે જ થાય છે, તે મને અત્યંત પ્રિય હોય છે. પછી હું પણ તેના માટે શું શું કરું એવું વિચારતો રહું છું, તેનું પ્રિય કરવાની પ્રબળ ઉત્કંઠા રહે છે. આવો ભક્ત અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થઈ મારો આત્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે. ॥ ૩૪ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – પરીક્ષિત! હવે ઉદ્ધવજી યોગમાર્ગનો સંપૂર્ણ ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળીને તેમની આંખોમાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં. વિહ્વળ થઈને તેમનું ગળું રુંધાઈ ગયું. તેઓ ચૂપચાપ હાથ જોડી રહ્યા. મુખથી કાંઈ બોલી શક્યા નહીં. ॥ ૩૫ ॥ તેમનું ચિત્ત પ્રેમના આવેશમાં વિહ્વળ થઈ રહ્યું હતું, તેમણે ધૈર્યથી મનને રોકયું અને પોતાને પરમ ભાગ્યશાળી સમજીને યદુવંશશિરોમણિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં મસ્તક મૂકી પ્રણામ કર્યા તથા હાથ જોડીને તેમની પ્રાર્થના કરી. ॥ ૩૬ ॥

૧. સમુપધારિતમ્ ।

ઉદ્ધવ ઉવાચ

વિદ્રાવિતો મોહમહાન્ધકારો[1]
ય આશ્રિતો મે તવ સન્નિધાનાત્ ।
વિભાવસોઃ કિં નુ સમીપગસ્ય
શીતં તમો ભીઃ પ્રભવન્ત્યજાદ્ય[2] ॥ ૩૭॥

પ્રત્યર્પિતો મે ભવતાઽનુકમ્પિના
ભૃત્યાય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ।
હિત્વા કૃતજ્ઞસ્તવ પાદમૂલં
કોઽન્યત્ સમીયાચ્છરણં ત્વદીયમ્ ॥ ૩૮॥

વૃક્ણશ્ચ મે સુદૃઢઃ સ્નેહપાશો
દાશાર્હવૃષ્ણ્યન્ધકસાત્વતેષુ ।
પ્રસારિતઃ સૃષ્ટિવિવૃદ્ધયે ત્વયા
સ્વમાયયા હ્યાત્મસુબોધહેતિના ॥ ૩૯॥

નમોઽસ્તુ તે મહાયોગિન્ પ્રપન્નમનુશાધિ મામ્ ।
યથા ત્વચ્ચરણામ્ભોજે રતિઃ સ્યાદનપાયિની ॥ ૪૦॥

શ્રીભગવાનુવાચ

ગચ્છોદ્ધવ મયાઽઽદિષ્ટો બદર્યાખ્યં મમાશ્રમમ્ ।
તત્ર મત્પાદતીર્થોદે સ્નાનોપસ્પર્શનૈઃ શુચિઃ ॥ ૪૧॥

ઈક્ષયાઽલકનન્દાયા વિધૂતાશેષકલ્મષઃ ।
વસાનો વલ્કલાન્યઙ્ગ વન્યભુક્ સુખનિઃસ્પૃહઃ ॥ ૪૨॥

તિતિક્ષુર્દ્વન્દ્વમાત્રાણાં સુશીલઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।
શાન્તઃ સમાહિતધિયા જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંયુતઃ ॥ ૪૩॥

મત્તોઽનુશિક્ષિતં યત્તે વિવિક્તમનુભાવયન્ ।
મય્યાવેશિતવાક્ચિત્તો મદ્ધર્મનિરતો ભવ ।
અતિવ્રજ્ય ગતીસ્તિસ્રો મામેષ્યસિ તતઃ પરમ્ ॥ ૪૪॥

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું – હે બ્રહ્માના પણ આદિ! મેં જે મહાન મોહરૂપી અંધકારનો આશ્રય લીધો હતો તે આપે આપની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી દૂર કરી દીધો, અર્થાત્ તે સદાને માટે ભાગી ગયો. ખરેખર! જે અગ્નિ પાસે જાય છે તેને શું ઠંડી, અંધકાર અને તેના દ્વારા ઉત્પન્ન થતો ભય ઊભો રહી શકે? કદાપિ નહીં. ॥ ૩૭ ॥

ભગવન્! આપે દયાથી દ્રવિત થઈને જ આપના સેવક એવા મને વિજ્ઞાનરૂપી દીપકનું દાન કર્યું છે. આપે મારા પર અત્યંત અનુગ્રહ વરસાવ્યો છે. એવો કોણ હશે જે આપના ઉપકારોને અને આપની અપાર કૃપાનો અનુભવ કર્યા પછી આપનાં ચરણકમળને છોડીને અન્યનો આશ્રય લેશે? ॥ ૩૮ ॥

આપે જ સૃષ્ટિ-વિસ્તાર માટે આપની મોહરૂપી માયાથી સ્નેહી-સંબંધીઓની વચ્ચે કાપી ન શકાય તેવો સ્નેહપાશ રચ્યો છે. તે મોહપાશે મને દાશાર્હ, વૃષ્ણિ, અન્ધક અને સાત્વતવંશી યાદવો સાથે બાંધી દીધો હતો. આજે આપે જ આત્મબોધની તીક્ષ્ણ તલવારથી મારા તે બંધનને કૃપાપૂર્વક કાપી નાખ્યું છે. ॥ ૩૯ ॥

હે મહાયોગેશ્વર! આપને મારા નમસ્કાર છે. હવે આપ કૃપા કરીને મુજ શરણે આવેલાને એવી આજ્ઞા આપો, જેથી આપના ચરણોમાં મારી અનન્ય ભક્તિ રહે. ॥ ૪૦ ॥

૧૮ **ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું –** ઉદ્ધવજી! હવે તમે કૃપા કરીને મારી આજ્ઞાથી બદરિકાશ્રમ ચાલ્યા જાઓ. તે મારો જ આશ્રમ છે. ત્યાં મારાં ચરણકમળમાંથી નીકળેલાં ગંગાજીમાં સ્નાન-પાન કરવાથી તમે પવિત્ર થઈ જશો. ॥ ૪૧ ॥

ભગવતી અલકનંદાના દર્શનમાત્રથી તમારાં બધાં પાપ-તાપ નષ્ટ થઈ જશે.* પ્રિય ઉદ્ધવ! ત્યાં નિવાસ દરમિયાન શરીર પર વલ્કલ પહેરી, વનનાં કંદ-મૂળ-ફળ ખાઈ, કોઈ પણ પ્રકારના ભોગની ઇચ્છાથી નિવૃત્ત થઈને નિઃસ્પૃહવૃત્તિથી નિજાનંદમાં મગ્ન રહેજો. ॥ ૪૨ ॥

ઠંડી-ગરમી, સુખ-દુઃખનાં સમગ્ર દ્વંદ્વોને સહન કરજો, સરળ સ્વભાવ અપનાવી ઇન્દ્રિયો ઉપર સંપૂર્ણ સંયમ રાખજો, ચિત્તને શાંત રાખજો, મેં તમને જે જ્ઞાન આપ્યું છે તેનું એકાંતમાં ખૂબ ચિંતન કરજો, પોતાની વાણી અને ચિત્ત મારામાં જોડી રાખજો અને મેં બતાવેલું ભાગવતધર્મ- પરાયણ જીવન જીવજો. છેવટે તમે ત્રણ ગુણોથી સંબંધિત તમામ ગતિઓને પાર કરીને તેનાથી પર એવા મારા પરમાર્થ-સ્વરૂપમાં ભળી જશો. ॥ ૪૪ ॥

૧. મોહમયોઽન્ધકારો । ૨. ન્ત્યજસ્રમ્ ।
* અલકનંદાનો પ્રવાહ ખૂબ વેગીલો છે, તેમાં સ્નાન ન કરવું જોઈએ, ફક્ત દર્શનનું જ વિધાન છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

સ એવમુક્તો હરિમેધસોદ્ધવઃ
પ્રદક્ષિણં તં પરિસૃત્ય પાદયોઃ ।
શિરો નિધાયાશ્રુકલાભિરાર્દ્રધી-
ર્ન્યષિઞ્ચદદ્વન્દ્વપરોઽપ્યપક્રમે ॥ ૪૫॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — પરીક્ષિત! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન સંસારના તમામ ભેદ-ભ્રમને નષ્ટ કરી દે છે. જ્યારે ભગવાને સ્વયં ઉદ્ધવજીને આવો ઉપદેશ આપ્યો ત્યારે ઉદ્ધવજીએ ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરી અને તેમના ચરણોમાં મસ્તક ટેકવી દીધું. એમાં સંદેહ નથી કે ઉદ્ધવજી સંયોગ-વિયોગથી થનારાં સુખ-દુઃખના દ્વંદ્વોથી પર હતા. કારણે કે, તેઓ ભગવાનના નિર્દ્વંદ્વ ચરણોનું શરણ લઈ ચૂક્યા હતા, તેમ છતાં ત્યાંથી નીકળતી વખતે તેમનું ચિત્ત પ્રેમાવેશથી ભરાઈ ગયું અને તેમનાં નેત્રોમાંથી નીકળેલી અશ્રુધારાએ ભગવાનના ચરણોને ભીંજવી નાખ્યાં. ॥ ૪૫ ॥

સુદુસ્ત્યજસ્નેહવિયોગકાતરો
ન શક્નુવંસ્તં પરિહાતુમાતુરઃ ।
કૃચ્છ્રં યયૌ મૂર્ધનિ ભર્તૃપાદુકે
બિભ્રન્નમસ્કૃત્ય યયૌ પુનઃ પુનઃ ॥ ૪૬॥

પરીક્ષિત! ઉદ્ધવજી ભગવાનનાં ચરણકમળને છોડીને ત્યાંથી દૂર જવા ઇચ્છતા ન હતા, પરંતુ ભગવાનની આજ્ઞા જ હતી, તેથી તેમને વિયોગથી બેચેન થઈ ખૂબ જ ભારે હૈયે જવું પડ્યું. જતાં જતાં તેમણે ભગવાનની ચરણ-પાદુકાઓને પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરી લીધી અને વારંવાર પ્રણામ કરી તેઓ ત્યાંથી વિદાય થયા. ॥ ૪૬ ॥

તતસ્તમન્તર્હૃદિ[1] સંનિવેશ્ય
ગતો મહાભાગવતો વિશાલામ્ ।
યથોપદિષ્ટાં જગદેકબન્ધુના
તપઃ સમાસ્થાય હરેરગાદ્ ગતિમ્ ॥ ૪૭॥

ભગવાનના પરમપ્રેમી ભક્ત ઉદ્ધવજી હૃદયમાં ભગવાનનું દિવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરીને બદરિકાશ્રમ પહોંચ્યા અને ત્યાં તેમણે તપસ્વી જીવન વ્યતીત કરી ભગવદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરી. ॥ ૪૭ ॥

ય એતદાનન્દસમુદ્રસમ્ભૃતં
જ્ઞાનામૃતં ભાગવતાય ભાષિતમ્ ।
કૃષ્ણેન યોગીશ્વરસેવિતાઙ્ઘ્રિણા
સચ્છ્રદ્ધયાઽઽસેવ્ય જગદ્ વિમુચ્યતે ॥ ૪૮॥

ભગવાન શંકર વગેરે યોગેશ્વરો પણ સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરણોની સેવા કરતા રહે છે. તેમણે સ્વયં પોતાના શ્રીમુખથી તેમના પરમપ્રિય ભક્ત ઉદ્ધવ માટે આ જ્ઞાનામૃત પીરસ્યું. આ ઉપદેશ જ્ઞાનામૃતરૂપી મહાસાગરનો સાર છે. જે શ્રદ્ધાપૂર્વક આનું સેવન કરશે તે તો મુક્ત થઈ જાય છે, તેના સંગથી સંપૂર્ણ જગત પણ મુક્ત થઈ જાય છે. ॥ ૪૮ ॥

ભવભયમપહન્તું જ્ઞાનવિજ્ઞાનસારં
નિગમકૃદુપજહ્રે ભૃઙ્ગવદ્ વેદસારમ્ ।
અમૃતમુદધિતશ્ચાપાયયદ્ ભૃત્યવર્ગાન્
પુરુષમૃષભમાદ્યં કૃષ્ણસઞ્જ્ઞં નતોઽસ્મિ ॥ ૪૯॥

પરીક્ષિત! જેમ ભ્રમર વિભિન્ન પુષ્પોમાંથી તેમનો સાર (મધુ) સંગ્રહ કરી લે છે, તે જ રીતે સ્વયં વેદોને પ્રકાશિત કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેમના ભક્તોને સંસાર-સાગરથી મુક્ત કરાવવા માટે આ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો સાર અમૃતરૂપી સાગરમાંથી વલોવીને પોતાના સેવકોને આપ્યો છે. આવા તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ પુરુષોત્તમ છે, સર્વશ્રેષ્ઠ છે, આદિનારાયણ છે અને સર્વ જગતના મૂળ કારણ છે. તેમને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. ॥ ૪૯ ॥

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે એકોનત્રિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૯ ॥

અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત ઓગણત્રીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

૧. તતસ્તમાદ્યં હૃદિ ।

ત્રીસમો અધ્યાય

યદુકુળનો સંહાર

રાજોવાચ

તતો મહાભાગવત ઉદ્ધવે નિર્ગતે વનમ્ ।
દ્વારવત્યાં કિમકરોદ્ ભગવાન્ ભૂતભાવનઃ ॥ ૧॥

બ્રહ્મશાપોપસંસૃષ્ટે સ્વકુલે યાદવર્ષભઃ ।
પ્રેયસીં સર્વનેત્રાણાં તનું સ કથમત્યજત્ ॥ ૨॥

પ્રત્યાક્રષ્ટું નયનમબલા યત્ર લગ્નં ન શેકુઃ
કર્ણાવિષ્ટં ન સરતિ તતો યત્ સતામાત્મલગ્નમ્ ।
યચ્છ્રીર્વાચાં જનયતિ રતિં કિં[1] નુ માનં કવીનાં
દૃષ્ટ્વા જિષ્ણોર્યુધિ રથગતં યચ્ચ તત્સામ્યમીયુઃ ॥ ૩॥

ઋષિરુવાચ

દિવિ ભુવ્યન્તરિક્ષે ચ મહોત્પાતાન્ સમુત્થિતાન્ ।
દૃષ્ટ્વાऽऽસીનાન્ સુધર્માયાં કૃષ્ણઃ પ્રાહ યદૂનિદમ્ ॥ ૪॥

એતે ઘોરા મહોત્પાતા દ્વાર્વત્યાં યમકેતવઃ ।
મુહૂર્ત્તમપિ ન સ્થેયમત્ર નો યદુપુઙ્ગવાઃ ॥ ૫॥

સ્ત્રિયો બાલાશ્ચ વૃદ્ધાશ્ચ શઙ્ખોદ્ધારં વ્રજન્ત્વિતઃ ।
વયં પ્રભાસં યાસ્યામો યત્ર પ્રત્યક્ સરસ્વતી ॥ ૬॥

તત્રાભિષિચ્ય શુચય ઉપોષ્ય સુસમાહિતાઃ ।
દેવતાઃ પૂજયિષ્યામઃ સ્નપનાલેપનાર્હણૈઃ ॥ ૭॥

બ્રાહ્મણાંસ્તુ મહાભાગાન્ કૃતસ્વસ્ત્યયના વયમ્ ।
ગોભૂહિરણ્યવાસોભિર્ગજાશ્વરથવેશ્મભિઃ ॥ ૮॥

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું — હે ભગવન્! જ્યારે મહાભાગવત ઉદ્ધવજી બદરિકાશ્રમ ચાલ્યા ગયા ત્યારે સમસ્ત પ્રાણીઓના આત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકામાં બિરાજીને શું કર્યું? ॥ ૧ ॥ પ્રભુ! યદુવંશશિરોમણિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના કુળને બ્રાહ્મણોનો શાપ થયા પછી પોતાની દિવ્ય મનુષ્ય-લીલાને કઈ રીતે સમેટી લીધી? ॥ ૨ ॥ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું તે સ્વરૂપ તો એટલું સુંદર હતું કે જે નારીવૃન્દનાં નેત્રો એક વાર તેમાં પરોવાઈ ગયાં, પછી તે પાછાં વાળી શકતાં ન હતાં. જે ભક્તો તેમની રૂપમાધુરીનું વર્ણન સાંભળે છે તેમના કાનોના રસ્તે ભગવાનનો તે શ્રીવિગ્રહ પ્રવેશ કરીને અંકિત થઈ ગયા પછી ચિત્તમાંથી તેની વિસ્મૃતિ થતી નથી. ભગવાનના તે જ શ્રીવિગ્રહના સૌંદર્યનું કવિઓએ વર્ણન કર્યું ત્યારે તેમાં તેમનો એવો અનુરાગ થઈ ગયો કે તેઓ તે સૌંદર્યનું વર્ણન કરતાં તૃપ્ત થતા ન હતા, એટલું જ નહીં, ભગવાનના એ દિવ્ય સૌન્દર્યના વર્ણનથી તે કવિઓને ગૌરવ પણ પ્રાપ્ત થયું. અર્જુનના રથના સારથિરૂપે બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણની તે રૂપમાધુરીને જોતાં જોતાં જેમણે મહાભારતના યુદ્ધમાં પ્રાણ ત્યજ્યા તે બધા ભગવાનના સારૂપ્યને પ્રાપ્ત થઈ ગયા - આવું ભગવાનનું મુગ્ધ-મનોહર સ્વરૂપ હતું તેનો તેમણે કઈ રીતે ત્યાગ કર્યો? ॥ ૩ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — પરીક્ષિત! જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે આકાશ, પૃથ્વી અને અંતરિક્ષમાં મોટા-મોટા ઉત્પાતો તથા અપશુકન થઈ રહ્યાં છે ત્યારે તેમણે સુધર્મા-સભામાં બેઠેલા બધા યાદવોને આ પ્રમાણે કહ્યું — ॥ ૪ ॥ 'શ્રેષ્ઠ યાદવો! આ જુઓ, દ્વારકામાં ભયંકર ઉત્પાતો થવા લાગ્યા છે. આ સાક્ષાત્ યમરાજાની ધજા જેવા આપણા અત્યંત અનિષ્ટનો જાણે અણસાર છે. હવે આપણે અહીં એક મુહૂર્ત (બે ઘડી) પણ ન રોકાવું જોઈએ. ॥ ૫ ॥ સ્ત્રીઓ, બાળકો અને વૃદ્ધો અહીંથી શંખોદ્ધાર ક્ષેત્રમાં ચાલ્યા જાય અને આપણે બધા પ્રભાસક્ષેત્રમાં જઈએ. તમે બધા જાણો જ છો કે, ત્યાં સરસ્વતી પશ્ચિમ તરફ વહીને સમુદ્રમાં જઈને મળે છે. ॥ ૬ ॥ ત્યાં આપણે સ્નાન કરીને પવિત્ર થઈશું, ઉપવાસ કરીશું અને એકાગ્રચિત્તે ચન્દનાદિ સામગ્રીથી દેવતાઓનું પૂજન કરીશું. ॥ ૭ ॥ બ્રાહ્મણો પાસે ત્યાં સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યા પછી આપણે ગાયો, ભૂમિ, સુવર્ણ, વસ્ત્રો, હાથી, ઘોડા, રથ અને આવાસો દ્વારા મહાત્મા બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરીશું. ॥ ૮ ॥

૧. કીર્ત્યમાનાં ।

વિધિરેષ હ્યરિષ્ટઘ્નો મઙ્ગલાયનમુત્તમમ્ ।
દેવદ્વિજગવાં પૂજા ભૂતેષુ પરમો ભવઃ ॥૯॥

ઇતિ સર્વે સમાકર્ણ્ય યદુવૃદ્ધા મધુદ્વિષઃ ।
તથેતિ નૌભિરુત્તીર્ય પ્રભાસં પ્રયયૂ રથૈઃ ॥૧૦॥

તસ્મિન્ ભગવતાડડદિષ્ટં યદુદેવેન યાદવાઃ ।
ચક્રુઃ પરમયા ભક્ત્યા સર્વશ્રેયોપબૃંહિતમ્ ॥૧૧॥

તતસ્તસ્મિન્ મહાપાનં પપુર્મૈરેયકં મધુ ।
દિષ્ટવિભ્રંશિતધિયો યદ્દ્રવૈર્ભ્રશ્યતે મતિઃ ॥૧૨॥

મહાપાનાભિમત્તાનાં વીરાણાં દૃપ્તચેતસામ્ ।
કૃષ્ણમાયાવિમૂઢાનાં સઙ્ઘર્ષઃ સુમહાનભૂત્ ॥૧૩॥

યુયુધુઃ ક્રોધસંરબ્ધા વેલાયામાતતાયિનઃ ।
ધનુર્ભિરસિભિર્ભલ્લૈર્ગદાભિસ્તોમરર્ષ્ટિભિઃ ॥૧૪॥

પતત્પતાકૈ રથકુઞ્જરાદિભિઃ
ખરોષ્ટ્રગોભિર્મહિષૈર્નરૈરપિ ।
મિથઃ સમેત્યાશ્વતરૈઃ સુદુર્મદા
ન્યહઞ્છરૈર્દદ્ભિરિવ દ્વિપા વને ॥૧૫॥

પ્રદ્યુમ્નસામ્બૌ યુધિ રૂઢમત્સરા-
વક્રૂરભોજાવનિરુદ્ધસાત્યકી ।
સુભદ્રસઙ્ગ્રામજિતૌ સુદારુણૌ
ગદૌ સુમિત્રાસુરથૌ સમીયતુઃ ॥૧૬॥

અન્યે ચ યે વૈ નિશઠોલ્મુકાદયઃ
સહસ્રજિચ્છતજિદ્ભાનુમુખ્યાઃ ।
અન્યોન્યમાસાદ્ય મદાન્ધકારિતા
જઘ્નુર્મુકુન્દેન વિમોહિતા ભૃશમ્ ॥૧૭॥

દાશાર્હવૃષ્ણ્યન્ધકભોજસાત્વતા
મધ્વર્બુદા માથુરશૂરસેનાઃ ।
વિસર્જનાઃ કુકુરાઃ કુન્તયશ્ચ
મિથસ્તતસ્તેડથ વિસૃજ્ય સૌહૃદમ્ ॥૧૮॥

આ પ્રમાણે કરવાથી તમામ પ્રકારનાં અનિષ્ટોનો નાશ થાય છે. આ વિધિ પરમકલ્યાણની જનની છે. શ્રેષ્ઠ યાદવો! દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો અને ગાયોની પૂજા જ પ્રાણીઓના જન્મનો પરમ લાભ છે. ॥ ૯ ॥

પરીક્ષિત! બધા વૃદ્ધ યાદવોએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળીને 'તથાસ્તુ' કહીને તે પ્રસ્તાવનું અનુમોદન કર્યું, અને તુરંત નૌકાઓથી સમુદ્ર પાર કરીને પછી રથો દ્વારા પ્રભાસક્ષેત્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું. ॥ ૧૦ ॥ ત્યાં પહોંચીને યાદવોએ યદુવંશશિરોમણિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા પ્રમાણે ખૂબ શ્રદ્ધા-ભક્તિથી શાંતિપાઠ વગેરે સર્વ પ્રકારનાં માંગલિક કાર્યો કર્યાં. ॥ ૧૧ ॥ આ બધું તો તેમણે કર્યું, પરંતુ ભાવિવશ તેમની બુદ્ધિ હરાઈ ગઈ હતી. તેથી તેઓ 'મૈરેયક' નામની મદિરાનું પાન કરવા લાગ્યા, તેના નશાથી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. તે પીવામાં મધુર લાગે છે, પરંતુ પરિણામે સર્વનાશ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥ તે તીવ્ર મદિરાના પાનથી બધા જ યાદવો પાગલ જેવા થઈ ગયા અને તે ઘમંડી વીર પુરુષો એક-બીજા સાથે લડવા-ઝઘડવા લાગ્યા. સાચું તો એ છે કે તે બધા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની માયા દ્વારા મૂઢ બની ગયા હતા. ॥ ૧૩ ॥ તે સમયે તેઓ ક્રોધાવેશમાં આવી એક-બીજા ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા અને ધનુષ્ય-બાણ, તલવાર, ભાલા, ગદા, તોમર અને ઋષ્ટિ વગેરે અસ્ત્ર-શસ્ત્રોથી ત્યાં સમુદ્રતટે જ એક-બીજાની સામે લડવા લાગ્યા. ॥ ૧૪ ॥ મદભર્યા યાદવો રથ, હાથી, ઘોડા, ગધેડાં, ઊંટ, ખચ્ચર, બળદ, પાડા અને મનુષ્યો પર સવાર થઈ એક-બીજાને બાણોથી ઘાયલ કરવા લાગ્યા. જેમ જંગલી હાથીઓ એક-બીજા સાથે દાંત ભિડાવી લડે તેમ એક બીજા પર પ્રહાર કરી રહ્યા હતા. બધાંનાં વાહનો પર ધજાઓ ફરકતી હતી. પગપાળા સૈનિકો પણ એકબીજા સાથે લડવા લાગ્યા. ॥ ૧૫ ॥ પ્રદ્યુમ્ન સામ્બ સાથે, અક્રૂર ભોજ સાથે, અનિરુદ્ધ સાત્યકિ સાથે, સુભદ્ર સંગ્રામજિત સાથે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ભાઈ ગદ તે જ નામના તેમના પુત્ર સાથે અને સુમિત્ર સુરથ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આ બધા મહાવીર યોદ્ધા હતા અને ક્રોધાવેશમાં આવીને એક-બીજાનો નાશ કરવા કૃતનિશ્ચયી હતા. ॥ ૧૬ ॥ આ સિવાય નિશઠ, ઉલ્મુક, સહસ્રજિત, શતજિત અને ભાનુ વગેરે યાદવો પણ એક-બીજા સાથે લડવા લાગ્યા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની માયાએ તો આ બધાને અત્યંત મોહિત કરી જ દીધા હતા, જ્યારે બીજી બાજુ મદિરાના નશાએ તેમને વિવેક-શૂન્ય બનાવી દીધા. ॥ ૧૭ ॥ દાશાર્હ, વૃષ્ણિ, અન્ધક, ભોજ, સાત્વત, મધુ, અર્બુદ, માથુર, શૂરસેન, વિસર્જન, કુકુર અને કુન્તિ વગેરે વંશોના લોકો મિત્રતા અને સ્નેહને ભૂલી જઈ પરસ્પર માર-કાપ કરવા લાગ્યા. ॥ ૧૮ ॥

પુત્રા અયુધ્યન્ પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિશ્ચ
સ્વસ્રીયદૌહિત્રપિતૃવ્યમાતુલૈઃ ।
મિત્રાણિ મિત્રૈઃ સુહૃદઃ સુહૃદ્ભિ-
ર્જ્ઞાતીંસ્ત્વહઞ્જ્ઞાતય એવ મૂઢાઃ ॥ ૧૯॥

શરેષુ ક્ષીયમાણેષુ ભજ્યમાનેષુ ધન્વસુ ।
શસ્ત્રેષુ ક્ષીયમાણેષુ મુષ્ટિભિર્જહ્રુરેરકાઃ ॥ ૨૦॥

તા વજ્રકલ્પા હ્યભવન્ પરિઘા મુષ્ટિના ભૃતાઃ[1] ।
જઘ્નુર્દ્વિષસ્તૈઃ કૃષ્ણેન વાર્યમાણાસ્તુ તં ચ તે ॥ ૨૧॥

પ્રત્યનીકં મન્યમાના બલભદ્રં ચ મોહિતાઃ ।
હન્તું કૃતધિયો રાજન્નાપન્ના[2] આતતાયિનઃ ॥ ૨૨॥

અથ તાવપિ સઙ્ક્રુદ્ધાવુદ્યમ્ય કુરુનન્દન ।
એરકામુષ્ટિપરિઘૌ ચરન્તૌ જઘ્નતુર્યુધિ ॥ ૨૩॥

બ્રહ્મશાપોપસૃષ્ટાનાં કૃષ્ણમાયાવૃતાત્મનામ્ ।
સ્પર્ધાક્રોધઃ ક્ષયં નિન્યે વૈણવોઽગ્નિર્યથા વનમ્ ॥ ૨૪॥

એવં નષ્ટેષુ સર્વેષુ કુલેષુ સ્વેષુ કેશવઃ ।
અવતારિતો ભુવો ભાર ઇતિ મેનેઽવશેષિતઃ ॥ ૨૫॥

રામઃ સમુદ્રવેલાયાં યોગમાસ્થાય પૌરુષમ્ ।
તત્યાજ લોકં[3] માનુષ્યં સંયોજ્યાત્માનમાત્મનિ ॥ ૨૬॥

રામનિર્યાણમાલોક્ય ભગવાન્ દેવકીસુતઃ ।
નિષસાદ ધરોપસ્થે તૂષ્ણીમાસાદ્ય પિપ્પલમ્ ॥ ૨૭॥

બિભ્રચ્ચતુર્ભુજં રૂપં ભ્રાજિષ્ણુ પ્રભયા સ્વયા ।
દિશો વિતિમિરાઃ કુર્વન્ વિધૂમ ઇવ પાવકઃ ॥ ૨૮॥

શ્રીવત્સાઙ્કં ઘનશ્યામં તપ્તહાટકવર્ચસમ્ ।
કૌશેયામ્બરયુગ્મેન પરિવીતં સુમઙ્ગલમ્ ॥ ૨૯॥

મૂઢતાવશ પુત્ર પિતાનો, ભાઈ ભાઈનો, ભાણેજ મામાનો, પૌત્ર દાદાનો, મિત્ર મિત્રનો, સ્વજન સ્વજનનો, કાકો ભત્રીજાનો તથા એક ગોત્રવાળા પરસ્પર એકબીજાનો સંહાર કરવા લાગ્યા. ॥ ૧૯ ॥ છેવટે જ્યારે તેમનાં બધાં શસ્ત્રો સમાપ્ત થઈ ગયાં, ધનુષ્ય તૂટી ગયાં ત્યારે તેમણે પોતાના હાથેથી સમુદ્રકિનારે ઉગેલ 'એરકા' નામનું ઘાસ ઉપાડ્યું. આ તે જ ઘાસ હતું જે ઋષિઓના શાપને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા લોઢાના મુશળના ચૂર્ણમાંથી પેદા થયું હતું. ॥ ૨૦ ॥ હે રાજન્! તે ઘાસને તેમણે મુઠ્ઠીમાં લીધું અને તે ઘાસ તેમના હાથમાં આવતાં જ પરિઘ જેવું શક્તિશાળી બની ગયું. હવે તેઓ ક્રોધિત થઈને તે ઘાસથી પોતાના સામાવાળા ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેમને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને અને બલરામજીને પણ પોતાના દુશ્મન માન્યા. તે આતતાયીઓની બુદ્ધિ એવી ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ હતી કે તેઓ કૃષ્ણ અને બલરામને પણ મારવા માટે તૈયાર થઈ ગયા! ॥ ૨૧-૨૨ ॥ કુરુનંદન! હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામજી પણ ક્રોધમાં આવી યુદ્ધભૂમિમાં એરકારૂપી પરિઘને મુઠ્ઠીમાં લઈ આમ-તેમ જઈ રહેલા યાદવોને મારવા લાગ્યા. ॥ ૨૩ ॥ જેમ વાંસના ઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલો દાવાનળ વાંસના વનને જ ભસ્મ કરી દે છે તે જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોના શાપને લીધે અને ભગવાનની માયાથી મોહિત થયેલા યાદવોએ પરસ્પર સ્પર્ધા કરીને, ક્રોધમાં આવીને પોતાનો નાશ કરી દીધો. ॥ ૨૪ ॥ જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે સમસ્ત યાદવોનો સંહાર થઈ ચૂક્યો છે ત્યારે તેમણે એવું સમજી લીધું કે હવે પૃથ્વીનો શેષ ભાર પણ ઊતરી ગયો. ॥ ૨૫ ॥

પરીક્ષિત! બલરામજીએ સમુદ્રતટે બેસીને એકાગ્રચિત્તે પરમાત્મચિંતન કરતા રહીને પોતાના આત્માને આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિત કરી દીધો અને આ પૃથ્વીને છોડીને ચાલ્યા ગયા. ॥ ૨૬ ॥ જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે મારા મોટાભાઈ બલરામજી પરમપદમાં લીન થઈ ગયા ત્યારે તેઓ પણ એક પીપળાના વૃક્ષ નીચે જઈને મૌન ધારણ કરી ધરતી પર જ બેસી ગયા. ॥ ૨૭ ॥ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તે સમયે પોતાની અંગકાંતિથી દેદીપ્યમાન ચતુર્ભુજરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને ધુમાડા વિનાના અગ્નિની જેમ દિશાઓને પ્રકાશિત કરી રહ્યા હતા. ॥ ૨૮ ॥

વર્ષાકાળના મેઘ જેવા શ્યામ શરીરથી તપેલા સોના જેવી જ્યોતિ નીકળી રહી હતી. વક્ષઃસ્થળ પર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન શોભી રહ્યું હતું. તેમણે રેશમી પીતાંબર અને ખેસ ધારણ કર્યો હતો. તેમનું તે સ્વરૂપ અતિશય મંગળકારી હતું. ॥ ૨૯ ॥

૧. ધૃતાઃ । ૨. રાજન્નાપતન્નાતતાયિનઃ । ૩. લોકમાવિશ્ય ।

સુન્દરસ્મિતવક્ત્રાબ્જં નીલકુન્તલમણ્ડિતમ્ ।
પુણ્ડરીકાભિરામાક્ષં સ્ફુરન્મકરકુણ્ડલમ્ ॥ ૩૦॥

કટિસૂત્રબ્રહ્મસૂત્રકિરીટકટકાઙ્ગદૈઃ ।
હારનૂપુરમુદ્રાભિઃ કૌસ્તુભેન વિરાજિતમ્ ॥ ૩૧॥

વનમાલાપરીતાઙ્ગં મૂર્તિમદ્ભિર્નિજાયુધૈઃ ।
કૃત્વોરૌ દક્ષિણે પાદમાસીનં પઙ્કજારુણમ્ ॥ ૩૨॥

મુસલાવશેષાયઃખણ્ડકૃતેષુર્લુબ્ધકો જરા ।
મૃગાસ્યાકારં તચ્ચરણં વિવ્યાધ મૃગશઙ્કયા ॥ ૩૩॥

ચતુર્ભુજં તં પુરુષં દૃષ્ટ્વા સ કૃતકિલ્બિષઃ ।
ભીતઃ પપાત શિરસા પાદયોરસુરદ્વિષઃ ॥ ૩૪॥

અજાનતા કૃતમિદં પાપેન મધુસૂદન ।
ક્ષન્તુમર્હસિ પાપસ્ય ઉત્તમશ્લોક મેઽનઘ ॥ ૩૫॥

યસ્યાનુસ્મરણં નૃણામજ્ઞાનધ્વાન્તનાશનમ્ ।
વદન્તિ તસ્ય તે વિષ્ણો મયાઽસાધુ કૃતં પ્રભો ॥ ૩૬॥

તન્માઽઽશુ જહિ વૈકુણ્ઠ પાપ્માનં મૃગલુબ્ધકમ્ ।
યથા પુનરહં ત્વેવં ન કુર્યાં સદતિક્રમમ્ ॥ ૩૭॥

યસ્યાત્મયોગરચિતં ન વિદુર્વિરિઞ્ચો
રુદ્રાદયોઽસ્ય તનયાઃ પતયો ગિરાં યે ।
ત્વન્માયયા પિહિતદૃષ્ટય એતદઞ્જઃ
કિં તસ્ય તે વયમસદ્ગતયો ગૃણીમઃ ॥ ૩૮॥

શ્રીભગવાનુવાચ

મા ભૈર્જરે ત્વમુત્તિષ્ઠ કામ એષ કૃતો હિ મે ।
યાહિ ત્વં મદનુજ્ઞાતઃ સ્વર્ગં સુકૃતિનાં પદમ્ ॥ ૩૯॥

મુખ પર સુંદર હાસ્ય અને કપોલ પર નીલા રંગની અલકાવલિ ખૂબ જ સુંદર લાગતી હતી. કમળ જેવાં સુંદર અને વિશુદ્ધ નેત્ર હતાં. કાનમાં મકરાકૃત કુંડળ ઝળહળી રહ્યાં હતાં. ॥ ૩૦ ॥ કમરમાં મેખલા, ખભા પર યજ્ઞોપવીત, મસ્તક પર મુગટ, હાથમાં કંકણ, બાહુઓમાં બાજુબંધ, વક્ષઃસ્થળ પર સુંદર હાર, ચરણોમાં નૂપુર, આંગળીઓમાં મુદ્રિકાઓ અને ગળામાં કૌસ્તુભમણિ શોભી રહ્યો હતો. ॥ ૩૧ ॥ ઘૂંટણ સુધી વનમાળા લટકતી હતી. શંખ, ચક્ર, ગદા વગેરે આયુધો મૂર્તિમાન થઈને પ્રભુની સેવામાં ઉપસ્થિત હતાં. તે સમયે ભગવાન પોતાની જમણી સાથળ પર ડાબો ચરણ રાખીને બેઠેલા હતા. ચરણનાં તળિયાં લાલ-લાલ કમળ જેવાં ચમકી રહ્યાં હતાં. ॥ ૩૨ ॥ પરીક્ષિત! જરા નામનો એક પારધી હતો. તેણે જ મુશળના બચેલા ટુકડાને પોતાના બાણની અણી ઉપર લગાડી દીધો હતો. દૂરથી ભગવાનના ચરણનાં લાલ-લાલ તળિયાં જોઈને તેને હરણના મુખ જેવું લાગ્યું. તેણે સાચું જ હરણ સમજીને પોતાના તે બાણથી તે ચરણને વીંધી નાંખ્યો. ॥ ૩૩ ॥ જ્યારે તે નજીક આવ્યો, ત્યારે તેણે જોયું કે, 'અરે! આ તો ચતુર્ભુજ ભગવાન સ્વયં છે.' હવે તો તે અપરાધ કરી ચૂક્યો હતો. તેથી ભયભીત થઈને ધ્રૂજવા લાગ્યો અને અસુરોનો નાશ કરવાવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરણો પર માથું મૂકી પૃથ્વી પર પડીને ક્ષમા માગવા લાગ્યો. ॥ ૩૪ ॥ તેણે કહ્યું, 'હે મધુસૂદન! મેં અજાણતાં આ પાપ કર્યું છે. ખરેખર, હું મહાન પાપી છું, પરંતુ આપ પરમ યશસ્વી અને નિર્વિકાર છો. આપ કૃપા કરીને મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. ॥ ૩૫ ॥ સર્વવ્યાપક, શક્તિમાન હે પ્રભુ! મહાત્મા લોકો કહે છે કે, આપના સ્મરણમાત્રથી મનુષ્યનો અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નષ્ટ થઈ જાય છે. ઘણા ખેદની વાત છે કે મેં પોતે આપનું અનિષ્ટ કર્યું! ॥ ૩૬ ॥ હે વૈકુંઠનાથ! હું નિર્દોષ હરણાઓને મારનારો મહાપાપી છું. આપ મને અત્યારે જ મારી નાખો, કારણ કે મરી ગયા પછી હું ક્યારેય આપ જેવા મહાપુરુષોનો અપરાધ નહીં કરી શકું. ॥ ૩૭ ॥ આપની યોગમાયા દ્વારા રચાયેલા આ વિશ્વને બ્રહ્મા, તેમના પુત્ર રુદ્ર વગેરે તથા વાણીના અધિષ્ઠાતા બૃહસ્પતિ વગેરે સંપૂર્ણ રીતે જાણી શકતા નથી, કારણ કે, તેમની દૃષ્ટિ આપની માયાથી આવૃત છે, પાછા અમે તો પાપયોનિના છીએ, તેમના માટે તો શું કહેવું?' ॥ ૩૮ ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું – હે જરા! તું ડર નહીં, ઊઠ ઊભો થા. આ તો તેં મારા મનનું જ કામ કર્યું છે. જા, મારી આજ્ઞાથી તું તે સ્વર્ગમાં નિવાસ કર, જેની પ્રાપ્તિ મહાન પુણ્ય કરનારાઓને થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

ઈત્યાદિષ્ટો ભગવતા કૃષ્ણેનેચ્છાશરીરિણા ।
ત્રિઃ પરિક્રમ્ય તં નત્વા વિમાનેન દિવં યયૌ ॥ ૪૦॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – પરીક્ષિત! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાની ઇચ્છાથી શરીર ધારણ કર્યું છે. જ્યારે તેમણે જરા વ્યાધને આજ્ઞા કરી, ત્યારે તેણે ભગવાનની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, નમસ્કાર કર્યા અને વિમાન પર બેસી દિવ્યલોકમાં ચાલ્યો ગયો. ॥ ૪૦ ॥

દારુકઃ કૃષ્ણપદવીમન્વિચ્છન્નધિગમ્ય તામ્ ।
વાયું તુલસિકામોદમાઘ્રાયાભિમુખં યયૌ ॥ ૪૧॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો સારથિ દારુક ભગવાનના સ્થાનનો પત્તો મેળવતો ભગવાને ધારણ કરેલી તુલસીની સુગંધયુક્ત વાયુની સુવાસ પરથી તેમના હોવાના સ્થાનનું અનુમાન લગાવીને ત્યાં પહોંચી ગયો. ॥ ૪૧ ॥

તં તત્ર તિગ્મદ્યુભિરાયુધૈર્વૃતં
હ્યશ્વત્થમૂલે કૃતકેતનં પતિમ્ ।
સ્નેહપ્લુતાત્મા નિપપાત પાદયો
રથાદવપ્લુત્ય સબાષ્પલોચનઃ ॥ ૪૨॥

દારુકે ત્યાં જઈને જોયું કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પીપળાના વૃક્ષ નીચે આસન લગાવી બેઠા છે. અસહ્ય તેજયુક્ત તેમનાં આયુધો મૂર્તિરૂપે ભગવાનની સેવા કરી રહ્યાં છે. તેમને જોઈને દારુકના હૃદયમાં પ્રેમની ભરતી આવી ગઈ. નેત્રોથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. તે રથમાંથી કૂદીને ભગવાનના ચરણોમાં પડી ગયો. ॥ ૪૨ ॥

અપશ્યતસ્ત્વચ્ચરણામ્બુજં પ્રભો
દૃષ્ટિઃ પ્રનષ્ટા તમસિ પ્રવિષ્ટા ।
દિશો ન જાને ન લભે ચ શાન્તિં
યથા નિશાયામુડુપે પ્રનષ્ટે ॥ ૪૩॥

દારુકે ભગવાનને પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું કે, પ્રભુ! જે રીતે રાત્રિના સમયે ચન્દ્રમા છુપાઈ જતાં દિશાનું જ્ઞાન રહેતું નથી તથા અંધારું થઈ જવાથી કશું દેખાતું નથી તે રીતે મને આપનાં ચરણકમળોને જોયા વિના ન તો દિશાઓનું જ્ઞાન થાય છે અને ન મને હૃદયમાં શાંતિ પણ થાય છે. ॥ ૪૩ ॥

ઈતિ બ્રુવતિ સૂતે વૈ રથો ગરુડલાઞ્છનઃ ।
ખમુત્પપાત રાજેન્દ્ર સાશ્વધ્વજ ઉદીક્ષતઃ ॥ ૪૪॥

પરીક્ષિત! હજી દારુક આ પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો કે તેની સામે જ ભગવાનનો ગરુડધ્વજ રથ ધજા અને ઘોડાઓ સાથે આકાશમાં ઊડી ગયો. ॥ ૪૪ ॥

તમન્વગચ્છન્ દિવ્યાનિ વિષ્ણુપ્રહરણાનિ ચ ।
તેનાતિવિસ્મિતાત્માનં સૂતમાહ જનાર્દનઃ ॥ ૪૫॥

તેમની પાછળ-પાછળ ભગવાનનાં દિવ્ય આયુધો પણ ચાલ્યાં ગયાં. આ બધું જોઈને દારુકના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. ત્યારે ભગવાને તેને કહ્યું – ॥ ૪૫ ॥

ગચ્છ દ્વારવતીં સૂત જ્ઞાતીનાં નિધનં મિથઃ ।
સઙ્કર્ષણસ્ય નિર્યાણં બન્ધુભ્યો બ્રૂહિ મદ્દશામ્ ॥ ૪૬॥

'દારુક! હવે તમે દ્વારકા ચાલ્યા જાઓ અને ત્યાં યાદવોના પારસ્પરિક સંહાર, બલરામ ભૈયાની પરમગતિ અને મારા પણ સ્વધામગમનની વાત કહેજો.' ॥ ૪૬ ॥

દ્વારકાયાં ચ ન સ્થેયં ભવદ્ભિશ્ચ સ્વબન્ધુભિઃ ।
મયા ત્યક્તાં યદુપુરીં સમુદ્રઃ પ્લાવયિષ્યતિ ॥ ૪૭॥

તેમને કહેવું કે હવે તમારે પોતપોતાના પરિવાર સાથે દ્વારકામાં ન રહેવું. મારા ન રહેવાથી સમુદ્ર એ નગરીને ડુબાડી દેશે. ॥ ૪૭ ॥

સ્વં સ્વં પરિગ્રહં સર્વે આદાય પિતરૌ ચ નઃ ।
અર્જુનેનાવિતાઃ સર્વ ઇન્દ્રપ્રસ્થં ગમિષ્યથ ॥ ૪૮॥

બધા લોકોએ પોતપોતાની ધન-સંપત્તિ, કુટુંબ અને મારાં માતા-પિતાને લઈને અર્જુનના સંરક્ષણમાં ઇન્દ્રપ્રસ્થ ચાલ્યા જવું. ॥ ૪૮ ॥

ત્વં તુ મદ્ધર્મમાસ્થાય જ્ઞાનનિષ્ઠ ઉપેક્ષકઃ ।
મન્માયારચનામેતાં વિજ્ઞાયોપશમં વ્રજ ॥ ૪૯॥

દારુક! તમે મેં ઉપદેશેલા ભાગવત-ધર્મનો આશ્રય લો અને જ્ઞાનનિષ્ઠ થઈને બધાંથી નિરપેક્ષ બની જાઓ; તથા આ દૃશ્યને મારી માયાની રચના સમજીને શાંત થઈ જાઓ. ॥ ૪૯ ॥

ઇત્યુક્તસ્તં પરિક્રમ્ય નમસ્કૃત્ય પુનઃ પુનઃ ।
તત્પાદૌ શીર્ષ્ણ્યુપાધાય દુર્મનાઃ પ્રયયૌ પુરીમ્ ॥ ૫૦॥

ભગવાનનો આવો આદેશ પ્રાપ્ત થતાં દારુકે ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરી અને તેમના ચરણોમાં પોતાનું માથું મૂકીને વારંવાર પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી ખૂબ જ વ્યથિત મને તે દ્વારકા ગયો. ॥ ૫૦ ॥

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે ત્રિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૩૦ ॥
અગિયારમા સ્કંધ-અંતર્ગત ત્રીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

એકત્રીસમો અધ્યાય

શ્રીભગવાનનું સ્વધામગમન

શ્રીશુક ઉવાચ

અથ તત્રાગમદ્ બ્રહ્મા ભવાન્યા ચ સમં ભવઃ ।
મહેન્દ્રપ્રમુખા દેવા મુનયઃ સપ્રજેશ્વરાઃ ॥ ૧॥

પિતરઃ સિદ્ધગન્ધર્વા વિદ્યાધરમહોરગાઃ ।
ચારણા યક્ષરક્ષાંસિ કિન્નરાપ્સરસો દ્વિજાઃ ॥ ૨॥

દ્રષ્ટુકામા ભગવતો નિર્યાણં પરમોત્સુકાઃ ।
ગાયન્તશ્ચ ગૃણન્તશ્ચ શૌરેઃ કર્માણિ જન્મ ચ ॥ ૩॥

વવૃષુઃ પુષ્પવર્ષાણિ વિમાનાવલિભિર્નભઃ ।
કુર્વન્તઃ સઙ્કુલં રાજન્ ભક્ત્યા પરમયા યુતાઃ ॥ ૪॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – પરીક્ષિત! દારુકના ગયા પછી બ્રહ્માજી, શિવ-પાર્વતી, ઇન્દ્રાદિ લોકપાલો, મરીચિ વગેરે પ્રજાપતિઓ, મોટા-મોટા ઋષિ-મુનિ, પિતૃઓ, સિદ્ધો, નાગો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, ચારણો, યક્ષ-રાક્ષસો, કિન્નરો, અપ્સરાઓ, ગરુડલોકનાં વિવિધ પક્ષીઓ તથા મૈત્રેય વગેરે બ્રાહ્મણો ભગવાનના પરમધામ-પ્રસ્થાનને જોવા માટે ભારે ઉત્સાહ સાથે ત્યાં આવ્યા. તે બધા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં જન્મ અને લીલાઓનું ગાન અને વર્ણન કરી રહ્યા હતા. તેમનાં વિમાનોથી પૂરું આકાશ છવાઈ ગયું હતું. તેઓ ખૂબ ભક્તિથી ભગવાન પર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા. ॥ ૧-૪ ॥

ભગવાન્ પિતામહં વીક્ષ્ય વિભૂતીરાત્મનો વિભુઃ ।
સંયોજ્યાત્મનિ ચાત્માનં પદ્મનેત્રે ન્યમીલયત્ ॥ ૫॥

સર્વવ્યાપક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાની જ વિભૂતિ-સ્વરૂપ લોકપિતામહ બ્રહ્માજીને, અન્ય દેવતાઓને અને ઋષિ-મુનિઓને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત કરી કમળ જેવાં નેત્રો બંધ કર્યાં. ॥ ૫ ॥

લોકાભિરામાં સ્વતનું ધારણાધ્યાનમઙ્ગલમ્ ।
યોગધારણયાઽઽગ્નેય્યાઽદગ્ધ્વા ધામાવિશત્ સ્વકમ્ ॥ ૬॥

ભગવાનનો મંગળમય વિગ્રહ ઉપાસકો માટે ધારણા અને ધ્યાનનો પરમમંગળકારી આશ્રય છે, સમસ્ત લોકોનો પણ આશ્રય છે અને બધાંને આનંદ પ્રદાન કરનાર છે. (આ માટે ભગવાન પોતાના મંગળમય વિગ્રહને યોગધારણાના અગ્નિથી દગ્ધ કર્યા વિના જ સશરીર પોતાના ધામમાં ચાલ્યા ગયા. ॥ ૬ ॥

દિવિ દુન્દુભયો નેદુઃ પેતુઃ સુમનસશ્ચ ખાત્ ।
સત્યં ધર્મો ધૃતિર્ભૂમેઃ કીર્તિઃ શ્રીશ્ચાનુ તં યયુઃ ॥ ૭॥

તે સમયે સ્વર્ગમાં નગારાં વાગવા લાગ્યાં અને આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી. પરીક્ષિત! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પાછળ-પાછળ ભૂમિ પરથી સત્ય, ધર્મ, ધૈર્ય, કીર્તિ અને શ્રીદેવી પણ ચાલ્યાં ગયાં. ॥ ૭ ॥

દેવાદયો બ્રહ્મમુખ્યા ન[1] વિશન્તં સ્વધામનિ ।
અવિજ્ઞાતગતિં કૃષ્ણં દદૃશુશ્ચાતિવિસ્મિતાઃ ॥ ૮॥

સૌદામન્યા[2] યથાઽઽકાશે યાન્ત્યા[3] હિત્વાઽભ્રમણ્ડલમ્ ।
ગતિર્ન લક્ષ્યતે મર્ત્યૈસ્તથા કૃષ્ણસ્ય દૈવતૈઃ ॥ ૯॥

બ્રહ્મરુદ્રાદયસ્તે તુ દૃષ્ટ્વા યોગગતિં હરેઃ ।
વિસ્મિતાસ્તાં પ્રશંસન્તઃ સ્વં સ્વં લોકં યયુસ્તદા ॥ ૧૦॥

રાજન્ પરસ્ય તનુભૃજ્જનનાપ્યયેહા
માયાવિડમ્બનમવેહિ યથા નટસ્ય ।
સૃષ્ટ્વાઽઽત્મનેદમનુવિશ્ય વિહૃત્ય ચાન્તે
સંહૃત્ય ચાત્મમહિમોપરતઃ સ આસ્તે ॥ ૧૧॥

મર્ત્યેન યો ગુરુસુતં યમલોકનીતં
ત્વાં ચાનયચ્છરણદઃ પરમાસ્ત્રદગ્ધમ્ ।
જિગ્યેઽન્તકાન્તકમપીશમસાવનીશઃ
કિં સ્વાવને સ્વરનયન્મૃગયું સદેહમ્ ॥ ૧૨॥

તથાપ્યશેષસ્થિતિસમ્ભવાપ્યયે-
ષ્વનન્યહેતુર્યદશેષશક્તિધૃક્ ।
નૈચ્છત્ પ્રણેતું વપુરત્ર શેષિતં
મર્ત્યેન કિં સ્વસ્થગતિં પ્રદર્શયન્ ॥ ૧૩॥

ય એતાં પ્રાતરુત્થાય કૃષ્ણસ્ય પદવીં પરામ્ ।
પ્રયતઃ કીર્તયેદ્ ભક્ત્યા તામેવાપ્નોત્યનુત્તમામ્ ॥ ૧૪॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ગતિ મન અને વાણીથી પર છે. તેથી તો ભગવાન જ્યારે પોતાના ધામમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા ત્યારે બ્રહ્માદિ દેવતાઓ પણ તેમને જોઈ શક્યા નહીં. આ ઘટનાથી તેમને ભારે આશ્ચર્ય થયું. ॥ ૮ ॥ જે પ્રમાણે વીજળી આકાશમાં વાદળોમાંથી નીકળે છે અને તુરંત આકાશમાં વિલીન થઈ જાય છે, તેને કોઈ માણસ જોઈ શકતો નથી; તે જ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની નિજધામમાં પ્રવેશ કરવાની લીલાને જોવા માટે ત્યાં જેટલા પણ મોટા-મોટા દેવતાઓ, ઋષિ-મુનિ આવ્યા હતા, કોઈ પણ જોઈ શક્યા નહીં. ॥ ૯ ॥ બ્રહ્માજી અને ભગવાન શંકર આદિ દેવતાઓ ભગવાનની આ પરમયોગમયી ગતિ જોઈને ભારે આશ્ચર્ય સાથે તેમની સ્તુતિ કરતા-કરતા પોતપોતાના લોકમાં ચાલ્યા ગયા. ॥ ૧૦ ॥

પરીક્ષિત! જેમ નટ અનેક પ્રકારના સ્વાંગ (વેશ) લે છે, પરંતુ તે બધાથી નિર્લેપ રહે છે; તે જ પ્રમાણે ભગવાનનો મનુષ્યોની જેમ જન્મ લેવો અને પછી તેમનું અંતર્ધાન થઈ જવું, અનેક પ્રકારની લીલાઓ કરવી, આ બધું તેમની માયાનો વિલાસ જ છે – અભિનય જ છે. તેઓ સ્વયં આ જગતની રચના કરીને એમાં પ્રવેશ કરીને વિહાર કરે છે અને અંતમાં સંહાર-લીલા કરીને બધાંથી ઉપરત થઈને પોતાના અનંત મહિમામય સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે. ॥ ૧૧ ॥ પ્રિય પરીક્ષિત! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ યમપુરીમાં ગયેલા ગુરુપુત્રને તેના તે જ મનુષ્ય શરીર સાથે પાછો લઈ આવ્યા. હે પરીક્ષિત! તમારું શરીર જે બ્રહ્માસ્ત્રથી બળી ચૂક્યું હતું તેને તેમણે જીવતું કરી દીધું; તેમણે કાલના પણ મહાકાલ શંકરને પણ યુદ્ધમાં જીતી લીધા. જરા વ્યાધ કે જેણે કેટલો ભયંકર અપરાધ કર્યો, તેમ છતાં તેના અપરાધને ક્ષમા કરીને તેને સદેહે સ્વર્ગમાં મોકલી આપ્યો; તો શું સર્વસમર્થ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના શરીરને અહીં રાખી નહોતા શકતા? અવશ્ય રાખી શકતા હતા, તેમાં આશ્ચર્ય જ શું છે? ॥ ૧૨ ॥ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સંપૂર્ણ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારના નિરપેક્ષ કારણ છે, સંપૂર્ણ શક્તિઓને ધારણ કરવાવાળા છે. તો પછી પોતાના શરીરને રાખવું તેમના માટે કઈ મોટી વાત હતી? ભગવાને સંપૂર્ણ યાદવોનો સંહાર થઈ ગયા પછી પોતાના શરીરને પણ બચાવી લેવાની ઇચ્છા ન કરી. (આટલી વિશાળ દ્વારકાનગરીનું ઐશ્વર્ય અને પોતાના કુટુંબ પ્રત્યે પૂર્ણ અનાસક્ત થઈને પોતાના દિવ્ય ધામમાં ગયા.) 'મનુષ્ય શરીર દ્વારા યોગીએ કઈ રીતે પોતાના દિવ્ય ધામની યાત્રા કરવી જોઈએ,' શું આ જ આચરણ શીખવવા માટે ભગવાને આવી લીલા કરી છે? અર્થાત્ યોગીઓ સિદ્ધિઓ દ્વારા પોતાના શરીરને બચાવી રાખવાની અને સંસાર, ઘર, પરિવાર વગેરેમાં રમણ કરવાની ઇચ્છા ન કરે; પૂર્ણરૂપે અનાસક્ત થઈને પોતાના દિવ્યધામ (પરમપદ)ની યાત્રા કરે. ॥ ૧૩ ॥ જે મનુષ્ય પ્રાતઃકાળે ઊઠીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પરમધામ-

૧. નિવિશન્તં । ૨. સૌદામની । ૩. યાતિ ।

દારુકો દ્વારકામેત્ય વસુદેવોગ્રસેનયોઃ ।
પતિત્વા ચરણાવસ્રૈર્ન્યષિઞ્ચત્ કૃષ્ણવિચ્યુતઃ ॥ ૧૫॥

કથયામાસ નિધનં વૃષ્ણીનાં કૃત્સ્નશો નૃપ ।
તચ્છ્રુત્વોદ્વિગ્નહૃદયા જનાઃ શોકવિમૂર્ચ્છિતાઃ ॥ ૧૬॥

તત્ર સ્મ ત્વરિતા જગ્મુઃ કૃષ્ણવિશ્લેષવિહ્વલાઃ[1] ।
વ્યસવઃ શેરતે યત્ર જ્ઞાતયો ઘ્નન્ત આનનમ્ ॥ ૧૭॥

દેવકી રોહિણી ચૈવ વસુદેવસ્તથા સુતૌ ।
કૃષ્ણરામાવપશ્યન્તઃ શોકાર્તા વિજહુઃ સ્મૃતિમ્ ॥ ૧૮॥

પ્રાણાંશ્ચ વિજહુસ્તત્ર ભગવદ્વિરહાતુરાઃ ।
ઉપગુહ્ય પતીંસ્તાત[2] ચિતામારુરુહુઃ સ્ત્રિયઃ ॥ ૧૯॥

રામપત્ન્યશ્ચ તદ્દેહમુપગુહ્યાગ્નિમાવિશન્ ।
વસુદેવપત્ન્યસ્તદ્ગાત્રં પ્રદ્યુમ્નાદીન્ હરેઃ સ્નુષાઃ ।
કૃષ્ણપત્ન્યોઽવિશન્નગ્નિં રુક્મિણ્યાદ્યાસ્તદાત્મિકાઃ ॥ ૨૦॥

અર્જુનઃ પ્રેયસઃ સખ્યુઃ કૃષ્ણસ્ય વિરહાતુરઃ ।
આત્માનં સાન્ત્વયામાસ કૃષ્ણગીતૈઃ સદુક્તિભિઃ ॥ ૨૧॥

બન્ધૂનાં નષ્ટગોત્રાણામર્જુનઃ સામ્પરાયિકમ્ ।
હતાનાં કારયામાસ યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૨૨॥

દ્વારકાં હરિણા ત્યક્તાં સમુદ્રોઽપ્લાવયત્ ક્ષણાત્ ।
વર્જયિત્વા મહારાજ[3] શ્રીમદ્ભગવદાલયમ્ ॥ ૨૩॥

નિત્યં સન્નિહિતસ્તત્ર ભગવાન્ મધુસૂદનઃ ।
સ્મૃત્યાઽશેષાશુભહરં સર્વમઙ્ગલમઙ્ગલમ્ ॥ ૨૪॥

સ્ત્રીબાલવૃદ્ધાનાદાય હતશેષાન્ ધનઞ્જયઃ ।
ઇન્દ્રપ્રસ્થં સમાવેશ્ય[4] વજ્રં તત્રાભ્યષેચયત્ ॥ ૨૫॥

ગમનની આ કથાનું એકાગ્રતા અને ભક્તિ સાથે કીર્તન કરશે, તેને ભગવાનનું તે જ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમપદ પ્રાપ્ત થશે. ॥ ૧૪ ॥

આ બાજુ દારુક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વિરહમાં વ્યાકુળ થઈને દ્વારકા આવ્યા અને વસુદેવજી તથા ઉગ્રસેનના ચરણોમાં પડીને આંસુ વહાવવા લાગ્યા. ॥ ૧૫ ॥

પરીક્ષિત! પછી તેમણે પોતે સ્વસ્થ થઈને યાદવોના વિનાશનું પૂરેપૂરું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળીને લોકો અત્યંત દુઃખી થયા અને શોકની પ્રબળતાથી મૂર્છિત થઈ ગયા. ॥ ૧૬ ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વિયોગથી વિહ્વળ થઈને તે લોકો માથાં કૂટતાં ત્યાં ગયા, જ્યાં તેમના ભાઈ-બાંધવો નિષ્પ્રાણ થઈને પડેલા હતા. ॥ ૧૭ ॥

દેવકી, રોહિણી અને વસુદેવજી પોતાના પ્રિય પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને ન જોઈ શોકાકુળ થઈ બેહોશ થઈ ગયાં. ॥ ૧૮ ॥

તેમણે ભગવાનના વિરહથી વ્યાકુળ થઈને પોતાના પ્રાણ છોડી દીધા. અન્ય સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના પતિઓનાં શબ ઓળખીને તેમને હૃદયે લગાડી દીધાં અને તેમની સાથે ચિતા પર બેસીને ભસ્મ થઈ ગઈ. ॥ ૧૯ ॥

બલરામજીની પત્નીઓ તેમના શરીરને, વસુદેવજીની પત્નીઓ તેમના શબને અને ભગવાનની પુત્રવધૂઓ પોતાના પતિઓનાં શબ લઈને અગ્નિમાં પ્રવેશી ગઈ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની રુક્મિણી આદિ પટરાણીઓ ભગવાનના ધ્યાનમાં મગ્ન થઈને અગ્નિમાં પ્રવેશી ગઈ. ॥ ૨૦ ॥

6 પરીક્ષિત! અર્જુન પોતાના પ્રિયતમ અને મિત્ર એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વિરહથી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયા, પછી તેમણે ભગવાનના ગીતા-ઉપદેશનું સ્મરણ કરીને પોતાના મનને સંભાળી લીધું. ॥ ૨૧ ॥

યદુવંશના મૃત્યુ પામેલા વ્યક્તિઓને પિંડ આપનાર કોઈ ન હતું. તેથી તેમનાં શ્રાદ્ધ અર્જુને ક્રમશઃ કરાવ્યાં. ॥ ૨૨ ॥

મહારાજ! ભગવાનના ન રહેવાથી સમુદ્રે એકમાત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના નિવાસસ્થાનને છોડીને એક જ ક્ષણમાં સંપૂર્ણ દ્વારકા નગરીને ડુબાડી દીધી. ॥ ૨૩ ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ત્યાં સદા-સર્વદા નિવાસ છે. તે સ્થાન સ્મરણમાત્રથી જ સઘળાં પાપ-તાપનો નાશ કરવાવાળું અને સર્વ મંગળોનું મંગળ છે. ॥ ૨૪ ॥

પ્રિય પરીક્ષિત! પિંડદાન પછી ત્યાં જે સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધ વગેરે બચી ગયાં હતાં તેમને લઈને અર્જુન ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યા. ત્યાં બધાંને યથાયોગ્ય વસાવીને અનિરુદ્ધના પુત્ર વજ્રનો મથુરામંડળનો રાજ્યાભિષેક કરી દીધો. ॥ ૨૫ ॥

૧. કૃષ્ણ કૃષ્ણેતિ વિહ્વલાઃ । ૨. પતીંસ્તા વૈ । ૩. મહાભાગ । ૪. સમાવિશ્ય ।

શ્રુત્વા સુહૃદ્વધં રાજન્નર્જુનાત્તે પિતામહાઃ ।
ત્વાં તુ વંશધરં કૃત્વા જગ્મુઃ સર્વે મહાપથમ્ ॥ ૨૬॥

રાજન્! તમારા પિતામહ યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવોને અર્જુન દ્વારા એ વાત જાણવા મળી કે યદુવંશીઓનો સંહાર થઈ ગયો છે. ત્યારે તેઓ પોતાના પૌત્ર એવા તમને રાજ્યપદ પર બેસાડી હિમાલયની યાત્રા માટે નીકળી ગયા. ॥ ૨૬ ॥

ય એતદ્ દેવદેવસ્ય વિષ્ણોઃ કર્માણિ જન્મ ચ ।
કીર્તયેચ્છ્રદ્ધયા મર્ત્યઃ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૨૭॥

મેં તમને દેવતાઓના પણ આરાધ્ય દેવ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની જન્મલીલા અને કર્મલીલા સંભળાવી. જે મનુષ્ય શ્રદ્ધા સાથે આનું સંકીર્તન કરે છે તે સમસ્ત પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. ॥ ૨૭ ॥

ઇત્થં હરેર્ભગવતો રુચિરાવતાર-
વીર્યાણિ બાલચરિતાનિ ચ શન્તમાનિ ।
અન્યત્ર ચેહ ચ શ્રુતાનિ ગૃણન્ મનુષ્યો
ભક્તિં પરાં પરમહંસગતૌ લભેત ॥ ૨૮॥

પરીક્ષિત! આ શ્રીમદ્ભાગવતજીમાં અને અન્ય પુરાણોમાં ગાયેલી કલ્યાણકારી અને મનોહર એવા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુની બાળલીલા અને દિવ્ય લીલાઓ તેમજ અવતાર-લીલાઓનું સંકીર્તન વગેરે જે કરે છે, તે પરમહંસ મુનિઓ જેને પામી શકે તેવી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પરાભક્તિ પામે છે. ॥ ૨૮ ॥

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં એકાદશસ્કન્ધે એકત્રિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૩૧ ॥
અગિયારમા સ્કંધનો એકત્રીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

॥ ઇત્યેકાદશઃ સ્કન્ધઃ સમાપ્તઃ ॥

=★=

॥ હરિઃ ૐ તત્સત્ ॥

=★=

શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ

ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય

શ્રીમદ્‌ભાગવત-મહાપુરાણ

═★═

બારમો સ્કંધ

═★═

પહેલો અધ્યાય

કળિયુગના રાજવંશોનું વર્ણન

રાજોવાચ

સ્વધામાનુગતે કૃષ્ણે યદુવંશવિભૂષણે ।
કસ્ય વંશોઽભવત્ પૃથ્વ્યામેતદાચક્ષ્વ મે મુને ॥ ૧॥

શ્રીશુક ઉવાચ

યોઽન્ત્યઃ પુરઞ્જયો નામ ભાવ્યો બાર્હદ્રથો નૃપ ।
તસ્યામાત્યસ્તુ શુનકો હત્વા સ્વામિનમાત્મજમ્ ॥ ૨॥

પ્રદ્યોતસઞ્જ્ઞં રાજાનં કર્તા યત્ પાલકઃ[૧] સુતઃ ।
વિશાખયૂપસ્તત્પુત્રો ભવિતા રાજકસ્તતઃ ॥ ૩॥

નન્દિવર્ધનસ્તત્પુત્રઃ પઞ્ચ પ્રદ્યોતના ઇમે ।
અષ્ટત્રિંશોત્તરશતં ભોક્ષ્યન્તિ પૃથિવીં નૃપાઃ ॥ ૪॥

શિશુનાગસ્તતો ભાવ્યઃ કાકવર્ણસ્તુ તત્સુતઃ ।
ક્ષેમધર્મા તસ્ય સુતઃ ક્ષેત્રજ્ઞઃ ક્ષેમધર્મજઃ ॥ ૫॥

વિધિસારઃ સુતસ્તસ્યાજાતશત્રુર્ભવિષ્યતિ ।
દર્ભકસ્તત્સુતો ભાવી[૨] દર્ભકસ્યાજયઃ[૩] સ્મૃતઃ ॥ ૬॥

નન્દિવર્ધન આજેયો મહાનન્દિઃ[૪] સુતસ્તતઃ ।
શિશુનાગા[૫] દશૈવૈતે ષષ્ટ્યુત્તરશતત્રયમ્ ॥ ૭॥

સમા ભોક્ષ્યન્તિ પૃથિવીં કુરુશ્રેષ્ઠ કલૌ નૃપાઃ ।
મહાનન્દિસુતો રાજન્ શૂદ્રીગર્ભોદ્ભવો[૬] બલી ॥ ૮॥

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું – ભગવન્! કૃપા કરીને આપ મને એ જણાવો કે – યદુવંશના અલંકારરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે પોતાના પરમધામમાં પધાર્યા, ત્યારે પૃથ્વી પર કયો વંશ આગળ વિસ્તાર પામ્યો તથા હવે કોનું રાજ્ય થશે? ॥ ૧ ॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું – પ્રિય પરીક્ષિત! મેં તમને નવમા સ્કંધમાં એ વાત કરી હતી કે જરાસંધના પિતા બૃહદ્રથના વંશમાં પુરંજય અથવા રિપુંજય અંતિમ રાજા થશે. તેના મંત્રીનું નામ શુનક હશે. તે તેના સ્વામીને (રાજાને) મારી નાખશે અને પોતાના પુત્ર પ્રદ્યોતનો રાજગાદી પર અભિષેક કરશે. પ્રદ્યોતનો પુત્ર થશે પાલક, પાલકનો પુત્ર વિશાખયૂપ, વિશાખયૂપનો રાજક અને રાજકનો પુત્ર થશે નન્દિવર્ધન. પ્રદ્યોતવંશમાં આ પાંચ રાજા થશે. તેઓ 'પ્રદ્યોતન' નામથી ઓળખાશે. આ રાજાઓ એકસો આડત્રીસ વર્ષ સુધી પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરશે. ॥ ૨-૪ ॥

આ પછી શિશુનાગ નામનો રાજા થશે. શિશુનાગનો કાકવર્ણ, તેનો ક્ષેમધર્મા અને ક્ષેમધર્માનો પુત્ર થશે ક્ષેત્રજ્ઞ. ॥ ૫ ॥ ક્ષેત્રજ્ઞનો વિધિસાર, તેનો અજાતશત્રુ, પછી દર્ભક અને દર્ભકનો પુત્ર અજય થશે. ॥ ૬ ॥ અજયથી નન્દિવર્ધન અને તેનાથી મહાનન્દિનો જન્મ થશે. શિશુનાગ-વંશમાં આ દશ રાજા થશે. આ બધા મળીને કળિયુગમાં ત્રણસો સાઠ વર્ષ રાજ્ય કરશે. પ્રિય પરીક્ષિત! મહાનન્દિની પત્ની શૂદ્રીના ગર્ભથી નંદ નામનો પુત્ર થશે. તે ખૂબ બળવાન થશે. નંદ 'મહાપદ્મ' નામના નિધિનો અધિપતિ થશે. તેથી લોકો તેને 'મહાપદ્મ' પણ કહેશે. તે

૧. ક૦ । ૨. ભાવ્યો । ૩. ૦જયોઽભવત્ । ૪. ૦નન્દિસ્તુ તત્સુતઃ । ૫. ભૌમ૦ । ૬. શૂદ્રાગર્ભો૦ ।

મહાપદ્મપતિઃ કશ્ચિન્નન્દઃ ક્ષત્રવિનાશકૃત્ ।
તતો નૃપા ભવિષ્યન્તિ શૂદ્રપ્રાયાસ્ત્વધાર્મિકાઃ ॥ ૯॥

સ એકચ્છત્રાં પૃથિવીમનુલ્લઙ્ઘિતશાસનઃ ।
શાસિષ્યતિ મહાપદ્મો દ્વિતીય ઈવ ભાર્ગવઃ ॥ ૧૦॥

તસ્ય ચાષ્ટૌ ભવિષ્યન્તિ સુમાલ્યપ્રમુખાઃ સુતાઃ ।
ય ઈમાં ભોક્ષ્યન્તિ મહીં રાજાનઃ સ્મ શતં સમાઃ ॥ ૧૧॥

નવ નન્દાન્ દ્વિજઃ કશ્ચિત્ પ્રપન્નાનુદ્ધરિષ્યતિ ।
તેષામભાવે જગતીં મૌર્યા ભોક્ષ્યન્તિ વૈ કલૌ ॥ ૧૨॥

સ એવ ચન્દ્રગુપ્તં વૈ દ્વિજો રાજ્યેઽભિષેક્ષ્યતિ ।
તત્સુતો વારિસારસ્તુ તતશ્ચાશોકવર્ધનઃ ॥ ૧૩॥

સુયશા ભવિતા તસ્ય સઙ્ગતઃ[1] સુયશઃ સુતઃ ।
શાલિશૂકસ્તતસ્તસ્ય સોમશર્મા ભવિષ્યતિ ॥ ૧૪॥

શતધન્વા [2]તતસ્તસ્ય ભવિતા તદ્ બૃહદ્રથઃ ।
મૌર્યા હ્યેતે દશ નૃપાઃ સપ્તત્રિંશચ્છતોત્તરમ્ ।
સમા ભોક્ષ્યન્તિ પૃથિવીં કલૌ કુરુકુલોદ્વહ ॥ ૧૫॥

હત્વા બૃહદ્રથં મૌર્યં તસ્ય સેનાપતિઃ કલૌ ।
પુષ્યમિત્રસ્તુ શુઙ્ગાહ્વઃ સ્વયં રાજ્યં કરિષ્યતિ ।
અગ્નિમિત્રસ્તતસ્તસ્માત્ સુજ્યેષ્ઠોઽથ[3] ભવિષ્યતિ ॥ ૧૬॥

વસુમિત્રો ભદ્રકશ્ચ પુલિન્દો ભવિતા તતઃ ।
તતો ઘોષઃ સુતસ્તસ્માદ્ વજ્રમિત્રો ભવિષ્યતિ ॥ ૧૭॥

તતો ભાગવતસ્તસ્માદ્ દેવભૂતિરિતિ[4] શ્રુતઃ ।
શુઙ્ગા દશૈતે ભોક્ષ્યન્તિ ભૂમિં વર્ષશતાધિકમ્ ॥ ૧૮॥

તતઃ કણ્વાનિયં ભૂમિર્યાસ્યત્યલ્પગુણાન્ નૃપ ।
શુઙ્ગં હત્વા દેવભૂતિં કણ્વોઽમાત્યસ્તુ કામિનમ્ ॥ ૧૯॥

ક્ષત્રિયરાજાઓના વિનાશનું કારણ બનશે. ત્યારથી રાજાઓ પ્રાયઃ શૂદ્ર અને અધાર્મિક થઈ જશે. ॥ ૭-૯ ॥

મહાપદ્મ પૃથ્વીનો એકચક્રી શાસક થશે. કોઈ પણ તેના શાસનનું ઉલ્લંઘન કરી શકશે નહિ. ક્ષત્રિયોના વિનાશમાં તે કારણ હોવાની દૃષ્ટિએ તો તેને બીજો પરશુરામ જ સમજવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥ તેના સુમાલ્ય વગેરે આઠ પુત્રો થશે અને સો વર્ષ સુધી આ પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરશે. ॥ ૧૧ ॥ કૌટિલ્ય, વાત્સ્યાયન તથા ચાણક્યના નામથી પ્રસિદ્ધ એક બ્રાહ્મણ વિશ્વવિખ્યાત નંદ અને તેના સુમાલ્ય વગેરે આઠ પુત્રોનો નાશ કરી નાખશે. તેમનો નાશ થઈ જતાં કળિયુગમાં મૌર્યવંશી રાજાઓ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે. ॥ ૧૨ ॥ તે જ બ્રાહ્મણ સર્વપ્રથમ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો રાજાના પદ પર અભિષેક કરશે. ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર વારિસાર થશે અને વારિસારનો પુત્ર થશે અશોકવર્ધન. ॥ ૧૩ ॥ અશોકવર્ધનનો સુયશ નામનો પુત્ર થશે. સુયશનો સંગત, સંગતનો શાલિશૂક અને શાલિશૂકનો સોમશર્મા નામનો પુત્ર થશે. ॥ ૧૪ ॥ સોમશર્માનો શતધન્વા અને શતધન્વાનો પુત્ર બૃહદ્રથ થશે. કુરુવંશવિભૂષણ પરીક્ષિત! મૌર્યવંશના આ દસ* રાજાઓ કળિયુગમાં એકસો સાડત્રીસ વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે. બૃહદ્રથનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર શુંગ થશે. તે પોતાના સ્વામીને મારીને પોતે જ રાજા બની જશે. પુષ્યમિત્રનો અગ્નિમિત્ર અને અગ્નિમિત્રનો સુજ્યેષ્ઠ થશે. ॥ ૧૫-૧૬ ॥ સુજ્યેષ્ઠનો વસુમિત્ર, વસુમિત્રનો ભદ્રક અને ભદ્રકનો પુલિંદ, પુલિંદનો ઘોષ અને ઘોષનો વજ્રમિત્ર નામનો પુત્ર થશે. ॥ ૧૭ ॥ વજ્રમિત્રનો ભાગવત અને ભાગવતનો પુત્ર થશે દેવભૂતિ. શુંગ વંશના આ દશ રાજાઓ એકસો બાર વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું પાલન કરશે. ॥ ૧૮ ॥

પરીક્ષિત! શુંગવંશી રાજાઓનો શાસનકાળ સમાપ્ત થતાં આ પૃથ્વી કણ્વવંશી રાજાઓના હાથમાં ચાલી જશે. કણ્વવંશી રાજાઓ તેમના ભૂતકાળમાં થયેલા રાજાઓની તુલનામાં અલ્પગુણી થશે. શુંગવંશનો અંતિમ રાજા દેવભૂતિ અત્યંત લંપટ થશે. તેને તેનો મંત્રી કણ્વવંશી વસુદેવ મારી નાખશે અને પોતાના બુદ્ધિબળથી પોતે જ રાજ્ય કરશે. વસુદેવનો પુત્ર ભૂમિત્ર થશે, ભૂમિત્રનો

૧. સઙ્ગતશ્ચાપિ તત્સુતઃ । ૨. સુત૦ । ૩. ૦ઙ્ક્ષ ભવિતા તતઃ । ૪. દેવભૂતિઃ કુરૂદ્વહ ।

* મૌર્યોની સંખ્યા ચન્દ્રગુપ્તની સાથે નવ જ થાય છે. વિષ્ણુપુરાણ વગેરેમાં ચન્દ્રગુપ્તથી પાંચમા દશરથ નામના એક બીજા મૌર્યવંશી રાજાનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેની સાથે અહીં દસની સંખ્યા સમજવી જોઈએ.

સ્વયં કરિષ્યતે રાજ્યં વસુદેવો મહામતિઃ[1] ।
તસ્ય પુત્રસ્તુ ભૂમિત્રસ્તસ્ય[2] નારાયણઃ સુતઃ ।
નારાયણસ્ય ભવિતા સુશર્મા નામ વિશ્રુતઃ ॥ ૨૦॥

કાણ્વાયના ઇમે ભૂમિં ચત્વારિંશચ્ચ પઞ્ચ ચ ।
શતાનિ ત્રીણિ ભોક્ષ્યન્તિ વર્ષાણાં ચ કલૌ યુગે ॥ ૨૧॥

હત્વા કાણ્વં સુશર્માણં તદ્ભૃત્યો વૃષલો બલી ।
ગાં ભોક્ષ્યત્યન્ધ્રજાતીયઃ કઞ્ચિત્ કાલમસત્તમઃ ॥ ૨૨॥

કૃષ્ણનામાથ તદ્ભ્રાતા ભવિતા[3] પૃથિવીપતિઃ ।
શ્રીશાન્તકર્ણસ્તત્પુત્રઃ પૌર્ણમાસસ્તુ તત્સુતઃ ॥ ૨૩॥

લમ્બોદરસ્તુ તત્પુત્રસ્તસ્માચ્ચિબિલકો નૃપઃ ।
મેઘસ્વાતિશ્ચિબિલકાદટમાનસ્તુ તસ્ય ચ ॥ ૨૪॥

અનિષ્ટકર્મા હાલેયસ્તલકસ્તસ્ય ચાત્મજઃ ।
પુરીષભીરુસ્તત્પુત્રસ્તતો રાજા સુનન્દનઃ ॥ ૨૫॥

ચકોરો બહવો યત્ર [4]શિવસ્વાતિરરિન્દમઃ ।
તસ્યાપિ ગોમતીપુત્રઃ પુરીમાન્ ભવિતા તતઃ ॥ ૨૬॥

મેદઃશિરાઃ શિવસ્કન્દો યજ્ઞશ્રીસ્તત્સુતસ્તતઃ ।
વિજયસ્તત્સુતો ભાવ્યશ્ચન્દ્રવિજ્ઞઃ[5] સલોમધિઃ ॥ ૨૭॥

એતે ત્રિંશન્નૃપતયશ્ચત્વાર્યબ્દશતાનિ ચ ।
ષટ્પઞ્ચાશચ્ચ પૃથિવીં ભોક્ષ્યન્તિ કુરુનન્દન ॥ ૨૮॥

સપ્તાભીરા આવભૃત્યા દશ ગર્દભિનો નૃપાઃ ।
કઙ્કાઃ ષોડશ ભૂપાલા ભવિષ્યન્ત્યતિલોલુપાઃ ॥ ૨૯॥

તતોઽષ્ટૌ યવના ભાવ્યાશ્ચતુર્દશ તુરુષ્કકાઃ ।
ભૂયો દશ ગુરુણ્ડાશ્ચ મૌના એકાદશૈવ તુ ॥ ૩૦॥

એતે ભોક્ષ્યન્તિ પૃથિવીં દશવર્ષશતાનિ ચ ।
નવાધિકાં ચ નવતિં મૌના એકાદશ ક્ષિતિમ્ ॥ ૩૧॥

ભોક્ષ્યન્ત્યબ્દશતાન્યઙ્ગ ત્રીણિ તૈઃ સંસ્થિતે તતઃ ।
કિલિકિલાયાં નૃપતયો ભૂતનન્દોઽથ વઙ્ગિરિઃ ॥ ૩૨॥

શિશુનન્દિશ્ચ[6] તદ્ભ્રાતા યશોનન્દિઃ પ્રવીરકઃ[7] ।
ઇત્યેતે વૈ વર્ષશતં ભવિષ્યન્ત્યધિકાનિ ષટ્ ॥ ૩૩॥

નારાયણ અને નારાયણનો સુશર્મા થશે. સુશર્મા મહાન યશસ્વી થશે. ॥ ૧૯-૨૦ ॥

*કણ્વવંશના આ ચાર રાજાઓ કાણ્વાયન કહેવાશે અને કળિયુગમાં ત્રણસો પિસ્તાળીસ વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે. ॥ ૨૧ ॥ પ્રિય પરીક્ષિત! કણ્વવંશી સુશર્માનો એક બલી નામનો શૂદ્ર સેવક થશે. તે આંધ્ર જાતિનો અને ઘણો દુષ્ટ થશે. તે સુશર્માને મારીને થોડા સમય સુધી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે. ॥ ૨૨ ॥ ત્યાર પછી તેનો ભાઈ કૃષ્ણ રાજા થશે. કૃષ્ણનો પુત્ર શાંતકર્ણ અને તેનો પૌર્ણમાસ થશે. ॥ ૨૩ ॥ પૌર્ણમાસનો લંબોદર અને લંબોદરનો પુત્ર ચિબિલક થશે. ચિબિલકનો મેઘસ્વાતિ, મેઘસ્વાતિનો અટમાન, અટમાનનો અનિષ્ટકર્મા, અનિષ્ટકર્માનો હાલેય, હાલેયનો તલક, તલકનો પુરીષભીરુ અને પુરીષભીરુનો પુત્ર સુનંદન રાજા થશે. ॥ ૨૪-૨૫ ॥ પરીક્ષિત! સુનંદનનો પુત્ર થશે ચકોર. ચકોરને આઠ પુત્રો થશે. જે બધા 'બહુ' કહેવાશે. તેમનામાં સૌથી નાનાનું નામ હશે શિવસ્વાતિ. તે મોટો વીર થશે અને શત્રુઓનું દમન કરશે. શિવસ્વાતિનો ગોમતીપુત્ર અને તેનો પુત્ર થશે પુરીમાન. ॥ ૨૬ ॥ પુરીમાનનો મેદઃશિરા, મેદઃશિરાનો શિવસ્કન્દ, શિવસ્કંદનો યજ્ઞશ્રી, યજ્ઞશ્રીનો વિજય અને વિજયના બે પુત્રો થશે – ચન્દ્રવિજ્ઞ અને લોમધિ. ॥ ૨૭ ॥ પરીક્ષિત! આ ત્રીસ રાજાઓ ચારસો છપ્પન વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે. ॥ ૨૮ ॥

પરીક્ષિત! આ પછી અવભૃતિ–નગરીના સાત આભીર, દસ ગર્દભી અને સોળ કંક રાજાઓ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે. આ તમામ અત્યંત લોભી હશે. ॥ ૨૯ ॥ એમના પછી આઠ યવન અને ચૌદ તુર્ક રાજાઓ રાજ્ય કરશે. ત્યાર પછી દસ ગુરુણ્ડ અને અગિયાર મૌન રાજા થશે. ॥ ૩૦ ॥ મૌનો સિવાય આ બધા એક હજાર નવ્વાણુ વર્ષ સુધી પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરશે. તથા અગિયાર મૌન રાજાઓ ત્રણસો વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું શાસન કરશે. જ્યારે તેમનો રાજ્યકાળ સમાપ્ત થઈ જશે, ત્યારે કિલિકિલા નામના નગરમાં ભૂતનંદ નામનો રાજા થશે. ભૂતનંદનો વંગિરિ, વંગિરિનો ભાઈ શિશુનન્દિ તથા યશોનન્દિ અને પ્રવીરક – આ બધા એકસો છ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરશે. ॥ ૩૧-૩૩ ॥

૧. મહીપતિઃ । ૨. ૦સ્તતો ના૦ । ૩. ભવિષ્યત્યવનીપતિઃ । ૪. સિદ્ધસ્વા૦ । ૫. ૦શ્ચન્દ્રવીર્યઃ । ૬. ૦નન્દશ્ચ । ૭. પ્રવર્તકઃ ।

તેષાં ત્રયોદશ સુતા ભવિતારશ્ચ બાહ્લિકાઃ ।
પુષ્પમિત્રોઽથ[1] રાજન્યો દુર્મિત્રોઽસ્ય તથૈવ ચ ॥ ૩૪॥

એકકાલા ઈમે ભૂપાઃ સપ્તાન્ધ્રાઃ સપ્ત કોસલાઃ ।
વિદૂરપતયો ભાવ્યા નિષધાસ્તત[2] એવ હિ ॥ ૩૫॥

માગધાનાં તુ ભવિતા વિશ્વસ્ફૂર્જિઃ[3] પુરઞ્જયઃ ।
કરિષ્યત્યપરો વર્ણાન્ પુલિન્દયદુમદ્રકાન્ ॥ ૩૬॥

પ્રજાશ્ચાબ્રહ્મભૂયિષ્ઠાઃ સ્થાપયિષ્યતિ દુર્મતિઃ ।
વીર્યવાન્ ક્ષત્રમુત્સાદ્ય પદ્માવત્યાં સ વૈ પુરિ ।
અનુગઙ્ગામાપ્રયાગં ગુપ્તાં ભોક્ષ્યતિ મેદિનીમ્ ॥ ૩૭॥

સૌરાષ્ટ્રાવન્ત્યાભીરાશ્ચ શૂરા અર્બુદમાલવાઃ ।
વ્રાત્યા દ્વિજા ભવિષ્યન્તિ શૂદ્રપ્રાયા જનાધિપાઃ ॥ ૩૮॥

સિન્ધોસ્તટં ચન્દ્રભાગાં કૌન્તીં કાશ્મીરમણ્ડલમ્ ।
ભોક્ષ્યન્તિ શૂદ્રા વ્રાત્યાદ્યા મ્લેચ્છાશ્ચાબ્રહ્મવર્ચસઃ ॥ ૩૯॥

તુલ્યકાલા ઈમે રાજન્ મ્લેચ્છપ્રાયાશ્ચ ભૂભૃતઃ ।
એતેઽધર્માનૃતપરાઃ ફલ્ગુદાસ્તીવ્રમન્યવઃ ॥ ૪૦॥

સ્ત્રીબાલગોદ્વિજઘ્નાશ્ચ પરદારધનાદૃતાઃ ।
ઉદિતાસ્તમિતપ્રાયા અલ્પસત્ત્વાલ્પકાયુષઃ ॥ ૪૧॥

અસંસ્કૃતાઃ ક્રિયાહીના રજસા તમસાઽઽવૃતાઃ ।
પ્રજાસ્તે ભક્ષયિષ્યન્તિ મ્લેચ્છા રાજન્યરૂપિણઃ ॥ ૪૨॥

આમના તેર પુત્રો થશે અને તે બધા જ બાહ્લિક કહેવાશે. આમના પછી પુષ્પમિત્ર નામના ક્ષત્રિય અને તેના પુત્ર દુર્મિત્રનું રાજ્ય થશે. ॥ ૩૪ ॥ પરીક્ષિત! બાહ્લિક-વંશી રાજાઓ એક સાથે જ વિભિન્ન પ્રદેશોમાં રાજ્ય કરશે. તેમાં સાત અન્ધ્રદેશના તથા સાત કોસલદેશના અધિપતિ થશે, થોડા વિદૂર-ભૂમિના શાસક અને થોડા નિષધદેશના સ્વામી થશે. ॥ ૩૫ ॥

એમના પછી મગધ દેશનો વિશ્વસ્ફૂર્જિ નામનો રાજા થશે. આ આગળ કહેવાયેલા પુરંજયથી જુદો, બીજો પુરંજય કહેવાશે. આ બ્રાહ્મણ વગેરે ઉચ્ચવર્ણોને પુલિન્દ, યદુ અને મદ્ર વગેરે મ્લેચ્છપ્રાય જાતિઓના રૂપમાં પરિણત કરી દેશે. ॥ ૩૬ ॥ આની બુદ્ધિ એટલી દુષ્ટ હશે કે આ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોનો નાશ કરીને પ્રાયઃ શૂદ્ર જનતાની રક્ષા કરશે. આ પોતાના બળ-પરાક્રમથી ક્ષત્રિયોનો નાશ કરશે અને પદ્માવતી પુરીને રાજધાની બનાવીને હરિદ્વારથી પ્રયાગ સુધી સુરક્ષિત પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે. ॥ ૩૭ ॥ પરીક્ષિત! જેમ-જેમ ઘોર કળિયુગ આવશે, તેમ તેમ સૌરાષ્ટ્ર, અવન્તી, આભીર, શૂર, અર્બુદ અને માલવ દેશના બ્રાહ્મણો સંસ્કાર-શૂન્ય થઈ જશે તથા રાજાઓ પણ શૂદ્રો જેવા થઈ જશે. ॥ ૩૮ ॥ સિન્ધુતટ, ચન્દ્રભાગાના કિનારાનો પ્રદેશ, કૌન્તીપુરી અને કાશ્મીરમંડળ પર બહુધા શૂદ્રોનું, સંસ્કાર અને બ્રહ્મતેજથી હીન નામમાત્રના દ્વિજોનું અને મ્લેચ્છોનું રાજ્ય થશે. ॥ ૩૯ ॥

પરીક્ષિત! આ બધા જ રાજાઓ આચાર-વિચારમાં મ્લેચ્છ જેવા થશે. આ બધા એકી સાથે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં રાજ્ય કરશે. આ બધા ખૂબ જુઠ્ઠા, અધાર્મિક અને સ્વલ્પદાન કરવાવાળા થશે. સામાન્ય વાતમાં પણ તેઓ ક્રોધથી રાતા-પીળા થઈ જશે. ॥ ૪૦ ॥ આ દુષ્ટો સ્ત્રીઓ, બાળકો, ગાયો, બ્રાહ્મણોને મારતાં પણ ખચકાશે નહીં. બીજાની પત્ની અને ધન આંચકી લેવામાં હંમેશાં પ્રવૃત્ત રહેશે. પરિણામે ઉગતાં જ આથમી જનારા બનશે. ક્ષણમાં રુષ્ટ અને ક્ષણમાં તુષ્ટ. એમની શક્તિ અને આયુષ્ય અલ્પ હશે. ॥ ૪૧ ॥ આ બધા પરંપરાગત સંસ્કારવિહોણા હોઈ પોતાના કર્તવ્યકર્મનું પાલન નહીં કરે. રજોગુણ અને તમોગુણના પ્રભાવથી વિચાર-અંધ બનેલા આ બધા રાજાના રૂપમાં મ્લેચ્છો જ હશે. તેઓ લૂટફાટ કરીને પ્રજાનું લોહી ચૂસનારા થશે. ॥ ૪૨ ॥

૧. પુષ્પમિત્રોઽથ । ૨. નૈષ૦ । ૩. વિસ્ફૂર્જિતપુ૦ ।

તન્નાથાસ્તે જનપદાસ્તચ્છીલાચારવાદિનઃ ।
અન્યોન્યતો રાજભિશ્ચ ક્ષયં યાસ્યન્તિ પીડિતાઃ ॥ ૪૩॥

જ્યારે આવા લોકોનું શાસન થશે, ત્યારે રાજ્યની પ્રજામાં પણ તેવા જ ગુણો, આચરણ અને વાણીમાં વૃદ્ધિ થઈ જશે. રાજાઓ તો તેમનું શોષણ કરશે જ, પરંતુ તેઓ પરસ્પર પણ એક-બીજાને દુઃખી કરશે અને છેવટે બધા જ નષ્ટ થઈ જશે. ॥ ૪૩ ॥

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં દ્વાદશસ્કન્ધે પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

બારમા સ્કંધ-અંતર્ગતનો પહેલો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

બીજો અધ્યાય

કળિયુગના ધર્મો

શ્રીશુક ઉવાચ

તતશ્ચાનુદિનં ધર્મઃ સત્યં શૌચં ક્ષમા દયા ।
કાલેન બલિના રાજન્ નઙ્ક્ષ્યત્યાયુર્બલં સ્મૃતિઃ ॥ ૧॥

વિત્તમેવ કલૌ નૃણાં જન્માચારગુણોદયઃ ।
ધર્મન્યાયવ્યવસ્થાયાં કારણં બલમેવ હિ ॥ ૨॥

દામ્પત્યેઽભિરુચિર્હેતુર્માયૈવ વ્યાવહારિકે ।
સ્ત્રીત્વે પુંસ્ત્વે ચ હિ રતિર્વિપ્રત્વે સૂત્રમેવ હિ ॥ ૩॥

લિઙ્ગમેવાશ્રમખ્યાતાવન્યોન્યાપત્તિકારણમ્ ।
અવૃત્ત્યા ન્યાયદૌર્બલ્યં પાણ્ડિત્યે ચાપલં વચઃ ॥ ૪॥

અનાઢ્યતૈવાસાધુત્વે સાધુત્વે દમ્ભ એવ તુ ।
સ્વીકાર એવ ચોદ્વાહે સ્નાનમેવ પ્રસાધનમ્ ॥ ૫॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – પરીક્ષિત! સમય બહુ બળવાન છે; જેમ-જેમ ઘોર કળિયુગ આવતો જશે, તેમ-તેમ ઉત્તરોત્તર ધર્મ, સત્ય, પવિત્રતા, ક્ષમા, દયા, આયુષ્ય, બળ અને સ્મરણશક્તિનો લોપ થતો જશે. ॥ ૧ ॥ કળિયુગમાં જેની પાસે ધન હશે, તેને જ લોકો કુળવાન, સદાચારી અને સદ્‌ગુણી માનશે. જેના હાથમાં શક્તિ હશે તે ધર્મ અને ન્યાયને પોતાને અનુકૂળ કરાવી શકશે. ॥ ૨ ॥ લગ્ન-આદિ સંબંધોમાં કુળ-શીલ-યોગ્યતા વગેરે જોવા-જાણવાનું રહેશે નહીં, યુવક-યુવતીનો એક-બીજાની પસંદગીથી જ સંબંધ થઈ જશે. વ્યવહાર-કુશળતા, સત્ય અને ઈમાનદારીના આધારે નહીં, પરંતુ જે જેટલું છળ-કપટ કરી શકશે, તેટલો તેને વ્યવહારકુશળ માનવામાં આવશે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની શ્રેષ્ઠતાનો આધાર તેમનાં શીલ-સંયમ નહીં, પરંતુ માત્ર રતિક્રીડા જ રહેશે. બ્રાહ્મણની ઓળખ તેના ગુણ-સ્વભાવથી નહીં, પરંતુ માત્ર જનોઈથી જ બની રહેશે. ॥ ૩ ॥ વસ્ત્ર, દંડ-કમંડળ વગેરે જ બ્રહ્મચારી, સંન્યાસી વગેરે આશ્રમીઓની ઓળખ હશે અને એક-બીજાના ચિહ્નનો સ્વીકાર કરી લેવો એ જ માત્ર એકથી બીજા આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યાનું સ્વરૂપ હશે. જે લાંચ આપવામાં અથવા પૈસા ખર્ચ કરવામાં અસમર્થ હશે તેને ન્યાયાલયમાં ઉચિત ન્યાય મળી શકશે નહીં. જે બોલવામાં જેટલો ચતુર હશે, તેને તેટલો મહાન પંડિત માનવામાં આવશે. ॥ ૪ ॥ અસાધુતાની – ગુનેગાર હોવાની એક જ ઓળખ હશે – ગરીબ હોવું. જે જેટલો વધારે દંભ-પાખંડ કરી શકશે, તેને તેટલો જ મોટો સાધુ માનવામાં આવશે. લગ્ન માટે એક-બીજાની સ્વીકૃતિ જ પર્યાપ્ત થશે, શાસ્ત્રીય વિધિ-વિધાનની – સંસ્કાર વગેરેની કોઈ આવશ્યકતા માનવામાં આવશે નહીં. વાળ વગેરે ઓળીને કપડાં-લત્તાંથી સજ્જ થવાને જ સ્નાન સમજી લેવામાં આવશે. ॥ ૫ ॥

દૂરે વાર્યયનં તીર્થં લાવણ્યં કેશધારણમ્ ।
ઉદરમ્ભરતા સ્વાર્થઃ સત્યત્વે ધાર્ષ્ટ્યમેવ હિ ॥ ૬॥

દાક્ષ્યં કુટુમ્બભરણં યશોઽર્થે ધર્મસેવનમ્ ।
એવં પ્રજાભિર્દુષ્ટાભિરાકીર્ણે ક્ષિતિમણ્ડલે ॥ ૭॥

બ્રહ્મવિટ્ક્ષત્રશૂદ્રાણાં યો બલી ભવિતા નૃપઃ ।
પ્રજા હિ લુબ્ધૈ રાજન્યૈર્નિર્ઘૃણૈર્દસ્યુધર્મભિઃ ॥ ૮॥

આચ્છિન્નદારદ્રવિણા યાસ્યન્તિ ગિરિકાનનમ્ ।
શાકમૂલામિષક્ષૌદ્રફલપુષ્પાષ્ટિભોજનાઃ ॥ ૯॥

અનાવૃષ્ટ્યા વિનઙ્ક્ષ્યન્તિ દુર્ભિક્ષકરપીડિતાઃ ।
શીતવાતાતપપ્રાવૃડ્હિમૈરન્યોન્યતઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૦॥

ક્ષુત્તૃડ્ભ્યાં વ્યાધિભિશ્ચૈવ સન્તપ્સ્યન્તે[1] ચ ચિન્તયા ।
ત્રિંશદ્વિંશતિવર્ષાણિ પરમાયુઃ કલૌ નૃણામ્ ॥ ૧૧॥

ક્ષીયમાણેષુ દેહેષુ દેહિનાં કલિદોષતઃ ।
વર્ણાશ્રમવતાં ધર્મે નષ્ટે વેદપથે નૃણામ્ ॥ ૧૨॥

પાખણ્ડપ્રચુરે ધર્મે દસ્યુપ્રાયેષુ રાજસુ ।
ચૌર્યાનૃતવૃથાહિંસાનાનાવૃત્તિષુ વૈ નૃષુ ॥ ૧૩॥

શૂદ્રપ્રાયેષુ વર્ણેષુ ચ્છાગપ્રાયાસુ ધેનુષુ ।
ગૃહપ્રાયેષ્વાશ્રમેષુ યૌનપ્રાયેષુ બન્ધુષુ ॥ ૧૪॥

લોકો દૂરના તળાવને તીર્થ માનશે અને નજીકનાં – ગંગા, યમુના, માતા-પિતા વગેરેની ઉપેક્ષા કરશે. માથા ઉપર મોટા-મોટા વાળ રાખવાને જ શારીરિક સુંદરતાની નિશાની માનવામાં આવશે અને જીવનનો શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ હશે પોતાનું પેટ ભરવું. જે માણસ જેટલી ઉદ્ધતાઈથી વાત કરી શકશે, તેને તેટલો જ સાચો માનવામાં આવશે. ॥ ૬ ॥ યોગ્યતા, ચતુરાઈનું સૌથી ઉત્તમ લક્ષણ એ ગણાશે કે, મનુષ્ય પોતાના પરિવારનું પોષણ કરી લે ધર્મનો આશરો યશપ્રાપ્તિ માટે લેવાશે. આ પ્રમાણે જ્યારે સમગ્ર પૃથ્વી પર દુષ્ટલોકોની બોલબાલા થઈ જશે, ત્યારે રાજા બનવાનો કોઈ નિયમ રહેશે નહીં અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા શૂદ્રોમાં જે બળવાન હશે, તે રાજા થઈ જશે. તે સમયના નીચ રાજાઓ અત્યંત નિર્દય અને ક્રૂર થશે. લોભી તો એટલા થશે કે તેમનામાં અને લૂંટારામાં કોઈ અંતર જોવા મળશે નહીં. તેઓ પ્રજાની સંપત્તિ અને સ્ત્રીઓ સુધ્ધાં ખૂંચવી લેશે. તેમનાથી ભયભીત થઈને પ્રજા પર્વતો અને જંગલોમાં ભાગી જશે. તે સમયે પ્રજા જાત-જાતનાં શાક, કંદમૂળ, માંસ, મદિરા, ફળ-ફૂલ અને વૃક્ષોનાં ફૂલ-પાન ખાઈને પેટ ભરશે. ॥ ૭-૯ ॥ ક્યારેક અનાવૃષ્ટિ તો ક્યારેક ઉપરાઉપરી સરકારી કર નાંખવામાં આવશે. ક્યારેક ઠંડીનો ભારે પ્રકોપ, ક્યારેક હિમવર્ષા, ક્યારેક ભયંકર વંટોળિયો, ક્યારેક કાળઝાળ ગરમી તો ક્યારેક નદીઓમાં વિનાશક પૂર આવશે. આવી કુદરતી આપત્તિઓ અને પરસ્પરના સંઘર્ષોથી પ્રજા અત્યંત દુઃખી થઈ નષ્ટ થઈ જશે. ॥ ૧૦ ॥ લોકો ભૂખ-તરસ તથા અનેક પ્રકારની ચિંતાઓથી ઘેરાયેલા રહેશે. બીમારીઓથી તો તેઓ મુક્ત થશે જ નહીં. કળિયુગમાં મનુષ્યોનું આયુષ્ય વધારેમાં વધારે વીસ કે ત્રીસ વર્ષનું હશે. ॥ ૧૧ ॥

પરીક્ષિત! કળિયુગના દોષથી પ્રાણીઓનાં શરીર ક્ષીણ અને રોગગ્રસ્ત થવા લાગશે. વર્ણ અને આશ્રમોનો ભેદ જણાવનારો વેદ-માર્ગ નષ્ટપ્રાય થઈ જશે. ॥ ૧૨ ॥ ધર્મમાં પાખંડની પ્રધાનતા થઈ જશે. રાજા-મહારાજા ડાકુ અને લુટારા જેવા થઈ જશે. મનુષ્યો ચોરી, જૂઠ તથા નિરપરાધ હિંસા વગેરે અનેક પ્રકારનાં કુકર્મો દ્વારા આજીવિકા ચલાવશે. ॥ ૧૩ ॥ ચારેય વર્ણોના લોકો શૂદ્રો જેવા થઈ જશે. ગાયો, બકરીઓ જેવી નાની-નાની અને ઓછું દૂધ આપનારી થશે. વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ જેવા વિરક્ત આશ્રમના લોકો પણ ઘરબાર વસાવીને ગૃહસ્થોના જેવો વહેવાર-વેપાર કરવા લાગી જશે. જેમની સાથે લગ્ન-વિષયક સંબંધો હશે તેમને જ સંબંધી માનવામાં આવશે. ॥ ૧૪ ॥

---

૧. સન્તપ્યન્તે ।

અણુપ્રાયાસ્વોષધીષુ શમીપ્રાયેષુ સ્થાસ્નુષુ ।
વિદ્યુત્પ્રાયેષુ મેઘેષુ શૂન્યપ્રાયેષુ સદ્મસુ ॥ ૧૫॥

ઈત્થં કલૌ ગતપ્રાયે જને[1] તુ ખરધર્મિણિ ।
ધર્મત્રાણાય સત્ત્વેન ભગવાનવતરિષ્યતિ ॥ ૧૬॥

ચરાચરગુરોર્વિષ્ણોરીશ્વરસ્યાખિલાત્મનઃ ।
ધર્મત્રાણાય સાધૂનાં જન્મ કર્માપનુત્તયે ॥ ૧૭॥

શમ્ભલગ્રામમુખ્યસ્ય બ્રાહ્મણસ્ય મહાત્મનઃ ।
ભવને વિષ્ણુયશસઃ કલ્કિઃ પ્રાદુર્ભવિષ્યતિ ॥ ૧૮॥

અશ્વમાશુગમારુહ્ય દેવદત્તં જગત્પતિઃ ।
અસિનાઽસાધુદમનમષ્ટૈશ્વર્યગુણાન્વિતઃ ॥ ૧૯॥

વિચરન્નાશુના[2] ક્ષોણ્યાં હયેનાપ્રતિમદ્યુતિઃ ।
નૃપલિઙ્ગચ્છદો દસ્યૂન્ કોટિશો નિહનિષ્યતિ ॥ ૨૦॥

અથ તેષાં ભવિષ્યન્તિ મનાંસિ વિશદાનિ વૈ ।
વાસુદેવાઙ્ગરાગાતિપુણ્યગન્ધાનિલસ્પૃશામ્ ।
પૌરજાનપદાનાં વૈ હતેષ્વખિલદસ્યુષુ ॥ ૨૧॥

તેષાં પ્રજાવિસર્ગશ્ચ સ્થવિષ્ઠઃ સમ્ભવિષ્યતિ ।
વાસુદેવે ભગવતિ સત્ત્વમૂર્તૌ હૃદિ સ્થિતે ॥ ૨૨॥

યદાઽવતીર્ણો ભગવાન્ કલ્કિર્ધર્મપતિર્હરિઃ ।
કૃતં ભવિષ્યતિ તદા પ્રજાસૂતિશ્ચ સાત્ત્વિકી ॥ ૨૩॥

ડાંગર અને ઘઉં વગેરે અનાજના છોડ પણ નાના-નાના થતા જશે. વૃક્ષોમાં શમી જેવાં નાનાં અને કાંટાવાળાં વૃક્ષો જ રહી જશે. વાદળોમાં વીજળીના ચમકારા તો બહુ થશે, પરંતુ વરસાદ ઓછો થશે. ગૃહસ્થોના ઘર અતિથિ-સત્કાર અને વેદધ્વનિથી રહિત હોવાને કારણે અથવા જન-સંખ્યા ઓછી થઈ જવાને કારણે સૂનાં-સૂનાં થઈ જશે. ॥ ૧૫ ॥ પરીક્ષિત! વધારે શું કહું? કળિયુગનો અંત થતાં-થતાં મનુષ્યોનો સ્વભાવ ગધેડા જેવો અસહ્ય થઈ જશે અર્થાત્ લોકો મોટેભાગે ગૃહસ્થોનો ભાર વહન કરનારા અને વિષયી બની જશે. આવી સ્થિતિમાં ધર્મની રક્ષા કરવા માટે સત્ત્વગુણનો સ્વીકાર કરીને સ્વયં ભગવાન અવતાર ધારણ કરશે. ॥ ૧૬ ॥

પ્રિય પરીક્ષિત! સર્વવ્યાપક ભગવાન વિષ્ણુ સર્વશક્તિમાન છે. તેઓ સર્વસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ ચરાચર જગતના સાચા શિક્ષક-સદ્‌ગુરુ છે. તેઓ સાધુ-સજ્જન પુરુષોના ધર્મની રક્ષા માટે, તેમનાં કર્મોનું બંધન કાપીને તેમને જન્મ-મૃત્યુના ચકરાવામાંથી છોડાવવા માટે અવતાર લે છે. ॥ ૧૭ ॥ તે સમયમાં શંભલ નામના ગામમાં વિષ્ણુયશ નામના એક શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ થશે. તેમનું હૃદય અત્યંત ઉદાર અને ભગવાનની ભક્તિથી પૂર્ણ હશે. તેમના ઘરે કલ્કિ ભગવાન અવતાર લેશે. ॥ ૧૮ ॥ શ્રીભગવાન જ અષ્ટસિદ્ધિઓના અને સમસ્ત સદ્‌ગુણોના એકમાત્ર આશ્રય છે. સમગ્ર જગતના તે જ રક્ષક અને સ્વામી છે. તેઓ દેવદત્ત નામક શીઘ્રગામી ઘોડા પર બેસીને દુષ્ટોને તલવાર દ્વારા સીધા કરશે. ॥ ૧૯ ॥ તેમના રોમે-રોમમાંથી અતુલનાત્મક તેજનાં કિરણો નીકળતાં હશે. તેઓ પોતાના શીઘ્રગામી ઘોડા પર બેસીને પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર વિચરણ કરશે અને રાજાઓના વેષમાં છુપાયેલા કરોડો-કરોડો ડાકુઓનો સંહાર કરશે. ॥ ૨૦ ॥

પ્રિય પરીક્ષિત! જ્યારે તમામ ડાકુઓનો સંહાર થઈ જશે ત્યારે દેશના સંપૂર્ણ પ્રજાનાં હૃદય પવિત્રતાથી પૂર્ણ થઈ જશે; કારણ કે, કલ્કિ ભગવાનના શરીરમાં રહેલા અંગરાગના સ્પર્શથી અત્યંત પવિત્ર બનેલો વાયુ તેમનો સ્પર્શ કરશે અને આ પ્રમાણે તેઓ ભગવાનના શ્રીવિગ્રહની દિવ્ય ગંધ પ્રાપ્ત કરી શકશે. ॥ ૨૧ ॥ તેમનાં પવિત્ર હૃદયમાં સત્ત્વમૂર્તિ ભગવાન વાસુદેવ બિરાજશે અને પછી તેમનાં સંતાનો પૂર્વની જેમ હૃષ્ટ-પુષ્ટ અને બળવાન થવા લાગશે. ॥ ૨૨ ॥ પ્રજાનાં નેત્રો અને મનને હરી લેનારા શ્રીહરિ સ્વયં ધર્મના રક્ષક અને સ્વામી છે. તે જ ભગવાન જ્યારે કલ્કિભગવાનના રૂપમાં અવતાર લેશે, તે જ સમયે સતયુગનો આરંભ થઈ જશે અને પ્રજાની સંતાનપરંપરા આપમેળે જ સત્ત્વગુણથી યુક્ત થઈ જશે. ॥ ૨૩ ॥

૧. જનેષુ ખરધર્મિષુ । ૨. વિચરન્નસિના ।

યદા ચન્દ્રશ્ચ સૂર્યશ્ચ તથા તિષ્યબૃહસ્પતી ।
એકરાશૌ સમેષ્યન્તિ તદા ભવતિ તત્ કૃતમ્ ॥ ૨૪॥

યેઽતીતા[1] વર્તમાના યે ભવિષ્યન્તિ ચ પાર્થિવાઃ ।
તે ત ઉદ્દેશતઃ પ્રોક્તા વંશીયાઃ સોમસૂર્યયોઃ[2] ॥ ૨૫॥

આરભ્ય ભવતો જન્મ યાવન્નન્દાભિષેચનમ્ ।
એતદ્ વર્ષસહસ્રં તુ શતં પઞ્ચદશોત્તરમ્ ॥ ૨૬॥

સપ્તર્ષીણાં તુ યૌ[3] પૂર્વૌ દૃશ્યેતે ઉદિતૌ દિવિ ।
તયોસ્તુ મધ્યે નક્ષત્રં દૃશ્યતે યત્ સમં નિશિ ॥ ૨૭॥

તેનૈત ઋષયો યુક્તાસ્તિષ્ઠન્ત્યબ્દશતં નૃણામ્ ।
યે ત્વદીયે દ્વિજાઃ કાલે અધુના ચાશ્રિતા મઘાઃ ॥ ૨૮॥

વિષ્ણોર્ભગવતો ભાનુઃ કૃષ્ણાખ્યોઽસૌ દિવં ગતઃ ।
તદાઽવિશત્ કલિર્લોકં પાપે યદ્ રમતે જનઃ ॥ ૨૯॥

યાવત્ સ પાદપદ્માભ્યાં સ્પૃશન્નાસ્તે રમાપતિઃ ।
તાવત્ કલિર્વૈ પૃથિવીં પરાક્રાન્તું ન ચાશકત્ ॥ ૩૦॥

યદા દેવર્ષયઃ સપ્ત મઘાસુ વિચરન્તિ હિ ।
તદા પ્રવૃત્તસ્તુ કલિર્દ્વાદશાબ્દશતાત્મકઃ ॥ ૩૧॥

યદા મઘાભ્યો યાસ્યન્તિ પૂર્વાષાઢાં મહર્ષયઃ ।
તદા નન્દાત્ પ્રભૃત્યેષ કલિર્વૃદ્ધિં ગમિષ્યતિ ॥ ૩૨॥

યસ્મિન્ કૃષ્ણો દિવં યાતસ્તસ્મિન્નેવ તદાહનિ ।
પ્રતિપન્નં કલિયુગમિતિ પ્રાહુઃ પુરાવિદઃ ॥ ૩૩॥

દિવ્યાબ્દાનાં સહસ્રાન્તે ચતુર્થે તુ પુનઃ કૃતમ્ ।
ભવિષ્યતિ યદા નૃણાં મન આત્મપ્રકાશકમ્ ॥ ૩૪॥

જે સમયે ચંદ્રમા, સૂર્ય અને બૃહસ્પતિ એક જ સમયે એકી સાથે પુષ્ય નક્ષત્રના પ્રથમ પલમાં પ્રવેશ કરે છે અને એક રાશિ પર આવે છે તે જ સમયે સતયુગનો આરંભ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

પરીક્ષિત! ચંદ્રવંશ અને સૂર્યવંશમાં જેટલા રાજાઓ થઈ ગયા, અથવા હવે પછી થશે તે બધાનું મેં સંક્ષેપમાં વર્ણન કર્યું. ॥ ૨૫ ॥ તમારા જન્મથી રાજા નન્દના અભિષેક સુધી, એક હજાર એકસો પંદર વર્ષનો સમય લાગશે. ॥ ૨૬ ॥ જે સમયે આકાશમાં સપ્તર્ષિઓનો ઉદય થાય છે, તે સમયે પહેલાં તેમનામાંથી બે જ તારા દેખાય છે. તેમના મધ્ય ભાગમાં દક્ષિણોત્તર રેખા પર સમભાગમાં અશ્વિની વગેરે નક્ષત્રોમાંથી એક નક્ષત્ર દેખાય છે. ॥ ૨૭ ॥ તે નક્ષત્રની સાથે સપ્તર્ષિગણ મનુષ્યોની ગણતરીથી સો વર્ષ સુધી રહે છે. તેઓ તમારા જન્મ વખતે અને અત્યારે પણ મઘા નક્ષત્રમાં સ્થિત છે. ॥ ૨૮ ॥

સ્વયં સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન ભગવાન જ શુદ્ધ, સત્ત્વમય વિગ્રહ સાથે શ્રીકૃષ્ણરૂપે પ્રગટ થયા હતા. તેઓ જે સમયે પોતાની લીલા આટોપીને પરમધામમાં પધારી ગયા, તે જ સમયે કળિયુગે સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો. તેના જ કારણે મનુષ્યોની મતિ (બુદ્ધિ) – ગતિ (વૃત્તિ) પાપ તરફ ઢળી ગઈ. ॥ ૨૯ ॥ જ્યાં સુધી લક્ષ્મીપતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં ચરણકમળો દ્વારા આ પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરતા રહ્યા ત્યાં સુધી કળિયુગ પૃથ્વી પર પોતાનો પગ જમાવી શક્યો નહિ. ॥ ૩૦ ॥ પરીક્ષિત! જે સમયે સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્ર પર વિચરણ કરતા રહે છે, તે જ સમયે કળિયુગનો આરંભ થાય છે. કળિયુગનો કાળ (આયુષ્ય) દેવતાઓની વર્ષગણત્રી પ્રમાણે બારસો વર્ષનો અર્થાત્ મનુષ્યોના ચાર લાખ બત્રીસ હજાર વર્ષનો છે. ॥ ૩૧ ॥ જે સમયે સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્રને છોડીને પૂર્વાષાઢામાં ચાલ્યા ગયા હશે, તે સમયે રાજા નન્દનું રાજ્ય રહેશે. ત્યારથી કળિયુગની વૃદ્ધિ શરૂ થશે. ॥ ૩૨ ॥ પુરાતત્ત્વવેત્તા ઐતિહાસિક વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે, જે દિવસે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પરમધામ માટે પ્રયાણ કર્યું, તે દિવસથી કળિયુગનો પ્રારંભ થઈ ગયો. ॥ ૩૩ ॥ પરીક્ષિત! જ્યારે દેવતાઓની વર્ષગણના મુજબ એક હજાર વર્ષો વીતી જશે, ત્યારે કળિયુગના અંતિમ દિવસોમાં ફરીથી કલ્કિ ભગવાનની કૃપાથી મનુષ્યોના મનમાં સાત્ત્વિકતાનો સંચાર થશે, લોકો પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણી શકશે અને ત્યારથી સતયુગનો પ્રારંભ થશે. ॥ ૩૪ ॥

૧. અતીતા । ૨. સૂર્યસોમયોઃ । ૩. પૂર્વૌ યૌ ।

ઈત્યેષ માનવો વંશો યથા સઙ્ખ્યાયતે ભુવિ ।
તથા વિટ્શૂદ્રવિપ્રાણાં તાસ્તા જ્ઞેયા યુગે યુગે ॥ ૩૫॥

એતેષાં નામલિઙ્ગાનાં પુરુષાણાં મહાત્મનામ્ ।
કથામાત્રાવશિષ્ટાનાં કીર્તિરેવ સ્થિતા ભુવિ ॥ ૩૬॥

દેવાપિઃ શન્તનોર્ભ્રાતા મરુશ્ચેક્ષ્વાકુવંશજઃ ।
કલાપગ્રામ આસાતે મહાયોગબલાન્વિતૌ ॥ ૩૭॥

તાવિહૈત્ય કલેરન્તે વાસુદેવાનુશિક્ષિતૌ[1] ।
વર્ણાશ્રમયુતં ધર્મં પૂર્વવત્ પ્રથયિષ્યતઃ ॥ ૩૮॥

કૃતં ત્રેતા દ્વાપરં ચ કલિશ્ચેતિ ચતુર્યુગમ્ ।
અનેન ક્રમયોગેન ભુવિ પ્રાણિષુ વર્તતે ॥ ૩૯॥

રાજન્નેતે મયા પ્રોક્તા નરદેવાસ્તથાપરે ।
ભૂમૌ મમત્વં કૃત્વાઽન્તે હિત્વેમાં નિધનં ગતાઃ ॥ ૪૦॥

કૃમિવિડ્ભસ્મસઙ્જ્ઞાન્તે રાજનામ્નોઽપિ[2] યસ્ય ચ ।
ભૂતધ્રુક્ તત્કૃતે સ્વાર્થં કિં વેદ નિરયો યતઃ ॥ ૪૧॥

કથં સેયમખણ્ડા ભૂઃ પૂર્વૈર્મે પુરુષૈર્ધૃતા ।
મત્પુત્રસ્ય ચ પૌત્રસ્ય મત્પૂર્વા વંશજસ્ય વા ॥ ૪૨॥

તેજોઽબન્નમયં કાયં ગૃહીત્વાઽઽત્મતયાઽબુધાઃ ।
મહીં મમતયા ચોભૌ હિત્વાન્તેઽદર્શનં ગતાઃ ॥ ૪૩॥

યે યે ભૂપતયો રાજન્ ભુઞ્જન્તિ ભુવમોજસા ।
કાલેન તે કૃતાઃ સર્વે કથામાત્રાઃ કથાસુ ચ ॥ ૪૪॥

પરીક્ષિત! મેં તો તમારી સામે માત્ર મનુવંશનું અને તે પણ સંક્ષેપમાં વર્ણન કર્યું છે. જે પ્રમાણે મનુવંશની ગણતરી થાય છે, તે જ પ્રમાણે દરેક યુગમાં બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્રોની પણ વંશપરંપરા સમજવી જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥ જે પુરુષો અને મહાત્માઓનું વર્ણન મેં તમારી સામે કર્યું છે, હવે માત્ર નામથી જ તેમની ઓળખ રહી ગઈ છે. હવે તેઓ હયાત નથી, માત્ર તેમની કથા જ શેષ રહી છે. હવે તેમની કીર્તિ જ જ્યાં-ત્યાં સાંભળવા મળે છે. ॥ ૩૬ ॥ ભીષ્મપિતામહના પિતા રાજા શન્તનુના ભાઈ દેવાપિ અને ઈક્ષ્વાકુવંશના મરુ અત્યારે કલાપ નામના ગામમાં સ્થિત છે. તેઓ મહાન યોગબળથી યુક્ત છે. ॥ ૩૭ ॥ કળિયુગના અંતમાં કલ્કિભગવાનની આજ્ઞાથી તેઓ પાછા અહીં આવશે અને પૂર્વવત્ વર્ણાશ્રમધર્મનો વિસ્તાર કરશે. ॥ ૩૮ ॥ સતયુગ, ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિયુગ – આ જ ચાર યુગ છે; આ (ચારેય યુગો) પૂર્વોક્ત ક્રમ પ્રમાણે પોત-પોતાના સમયે પૃથ્વીના પ્રાણીઓને પ્રભાવિત કરે છે. ॥ ૩૯ ॥ પરીક્ષિત! મેં તમારી સમક્ષ જે રાજાઓનું વર્ણન કર્યું છે, તે બધા અને તે સિવાયના બીજા રાજાઓ પણ આ પૃથ્વીને મારી-મારી કરતા રહ્યા, પરંતુ અંતે મરીને ધૂળભેગા થઈ ગયા. ॥ ૪૦ ॥ આ શરીરને ભલેને કોઈ 'રાજા' કહી દે, પરંતુ અંતે તો તે કીડા, વિષ્ટા અથવા રાખના રૂપમાં જ પરિણત થઈ જશે. રાખોડી જ બની જશે. આ શરીર માટે અથવા તેના સંબંધીઓ માટે જે કોઈ પણ પ્રાણીને સતાવે છે, તે ન તો પોતાના સ્વાર્થને જાણે છે કે ન પરમાર્થને ય જાણે છે. કેમકે, પ્રાણીને સતાવવું એ તો નરકનું દ્વાર છે. ॥ ૪૧ ॥ તે લોકો એવું જ વિચારે છે કે મારા દાદા-પરદાદા આ અખંડ ભૂમંડળનું શાસન કરતા હતા, અને હવે આ કોઈ પણ રીતે મારે આધીન બની રહે અને મારા પછી મારા પુત્ર-પૌત્રો, મારા વંશજો જ કોઈ પણ રીતે આ પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરે. ॥ ૪૨ ॥ તે મૂર્ખાઓ આ અગ્નિ, જળ અને માટીથી બનેલા શરીરને પોતાની સંપત્તિ માની બેસે છે અને ખૂબ અભિમાન સાથે ડિંગ હાંકે છે કે, 'આ પૃથ્વી મારી છે.' છેવટે તેઓ શરીર અને પૃથ્વી બન્ને છોડીને પોતે જ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ॥ ૪૩ ॥ પ્રિય પરીક્ષિત! જે જે રાજાઓ મોટા ઉત્સાહ અને બળ-પરાક્રમથી આ પૃથ્વીના ઉપભોગમાં રાચતા હતા તે બધાને કાળે પોતાના વિકરાળ મોઢામાં પકડીને દબાવી દીધા. હવે ઈતિહાસમાં માત્ર તેમની વાતો જ રહી ગઈ છે. ॥ ૪૪ ॥

=★=

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં દ્વાદશસ્કન્ધે દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૨ ॥

બારમા સ્કંધ-અંતર્ગત બીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

૧. ཤાસિતૌ । ૨. રાજન્યાસ્ત્રાધિપસ્ય ।

ત્રીજો અધ્યાય

રાજ્ય, યુગધર્મ અને કળિયુગના દોષોથી બચવાનો ઉપાય – નામસંકીર્તન

શ્રીશુક ઉવાચ

દૃષ્ટ્વાऽऽત્મનિ જયે[1] વ્યગ્રાન્ નૃપાન્ હસતિ ભૂરિયમ્ ।
અહો મા વિજિગીષન્તિ મૃત્યોઃ ક્રીડનકા નૃપાઃ ॥ ૧॥

કામ એષ નરેન્દ્રાણાં મોઘઃ સ્યાદ્ વિદુષામપિ ।
યેન ફેનોપમે પિણ્ડે યેઽતિવિશ્રમ્ભિતા નૃપાઃ ॥ ૨॥

પૂર્વં નિર્જિત્ય ષડ્વર્ગં જેષ્યામો રાજમન્ત્રિણઃ ।
તતઃ સચિવપૌરાપ્તકરીન્દ્રાનસ્ય કણ્ટકાન્ ॥ ૩॥

એવં ક્રમેણ જેષ્યામઃ પૃથ્વીં સાગરમેખલામ્ ।
ઇત્યાશાબદ્ધહૃદયા ન પશ્યન્ત્યન્તિકેઽન્તકમ્ ॥ ૪॥

સમુદ્રાવરણાં જિત્વા માં વિશન્ત્યબ્ધિમોજસા ।
કિયદાત્મજયસ્યૈતન્મુક્તિરાત્મજયે ફલમ્ ॥ ૫॥

યાં વિસૃજ્યૈવ મનવસ્તત્સુતાશ્ચ કુરૂદ્વહ ।
ગતા યથાગતં યુદ્ધે તાં માં જેષ્યન્ત્યબુદ્ધયઃ ॥ ૬॥

મત્કૃતે પિતૃપુત્રાણાં ભ્રાતૄણાં ચાપિ વિગ્રહઃ ।
જાયતે હ્યસતાં રાજ્યે મમતાબદ્ધચેતસામ્ ॥ ૭॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – પરીક્ષિત! જ્યારે પૃથ્વી જુએ છે કે, રાજાઓ મારા ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે અધીરા બની રહ્યા છે, ત્યારે તે હસવા લાગે છે અને કહે છે કે – "કેટલા આશ્ચર્યની વાત છે કે આ રાજાઓ જે પોતે મૃત્યુના રમકડાં છે, મને જીતવાની ઇચ્છા રાખે છે? ॥ ૧ ॥ રાજાઓથી એ વાત અજાણી નથી કે, તેઓ એક-ને-એક દિવસ મરી જશે, તેમ છતાં મને જીતવાની વ્યર્થ કામના કરે છે. ખરેખર, આવી કામનાથી અંધ બનેલા હોવાથી જ તેઓ પાણીના પરપોટા જેવા આ શરીર પર ભરોસો કરીને છેવટે છેતરાઈ જાય છે. ॥ ૨ ॥ તેઓ વિચારે છે કે, 'અમે પ્રથમ મન સહિત અમારી પાંચેય ઇન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરીશું – 'પોતાની અંદર રહેતા શત્રુઓને વશમાં કરીશું, કેમકે, તેમને જીત્યા વિના બહારના શત્રુઓને જીતવા મુશ્કેલ છે. ત્યાર પછી અમારા શત્રુના મંત્રીઓ, પ્રધાનો, નાગરિકો, નેતાઓ અને સઘળા સૈન્યને પણ વશમાં કરી લેશું. જે કોઈ પણ અમારા વિજયપથ પર કાંટા વાવશે, તેને અમે અવશ્ય જીતી લેશું. ॥ ૩ ॥ આ પ્રમાણે ધીરે-ધીરે ક્રમશઃ પૂરી પૃથ્વી અમારે આધીન થઈ જશે અને પછી તો સમુદ્ર સુધી અમારા રાજ્યની સીમા બની રહેશે.' આ પ્રમાણે તેઓ પોતાના મનમાં અનેક આશાઓના મિનારા ચણે છે અને તેમને એ વાત બિલકુલ સૂઝતી નથી કે, તેમનાં માથા પર કાળ બેઠેલો છે. ॥ ૪ ॥ એટલું જ નહિ, જ્યારે એક દ્વીપ તેમના વશમાં થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓ બીજા દ્વીપ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા મોટી શક્તિ અને ઉત્સાહ સાથે સમુદ્રની યાત્રા કરે છે. પોતાના મનને, ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને લોકો મુક્તિ મેળવે છે, પરંતુ આ લોકો તે બધાને વશ કરીને પણ માત્ર નાનકડો પૃથ્વીનો ટુકડો જ પ્રાપ્ત કરે છે. આટલો પરિશ્રમ અને આત્મસંયમનું આ કેટલું તુચ્છ ફળ છે?' ॥ ૫ ॥ પરીક્ષિત! પૃથ્વી કહે છે કે, 'મોટા-મોટા મનુઓ અને તેમના વીર પુત્રો મને જેમ-ની-તેમ (યથાવત્) છોડીને જ્યાંથી આવ્યા હતા, ત્યાં ખાલી હાથે ચાલ્યા ગયા, મને પોતાની સાથે ન લઈ જઈ શક્યા. હવે આ મૂર્ખ રાજાઓ યુદ્ધમાં જીતીને મને વશમાં કરવા ચાહે છે. ॥ ૬ ॥ જેના ચિત્તમાં આ વાત દૃઢ થઈ ગઈ છે કે, આ પૃથ્વી મારી છે, તે દુષ્ટોના રાજ્યમાં મારા માટે પિતા-પુત્ર અને ભાઈ-ભાઈ પણ પરસ્પર લડે છે. ॥ ૭ ॥

૧. જયવ્યગ્રાન્ ।

મમૈવેયં મહી કૃત્સ્ના ન તે મૂઢેતિ વાદિનઃ ।
સ્પર્ધમાના મિથો ઘ્નન્તિ મ્રિયન્તે મત્કૃતે નૃપાઃ ॥ ૮॥

પૃથુઃ પુરૂરવા ગાધિર્નહુષો[1] ભરતોઽર્જુનઃ ।
માન્ધાતા સગરો રામઃ ખટ્વાઙ્ગો ધુન્ધુહા રઘુઃ ॥ ૯॥

તૃણબિન્દુર્યયાતિશ્ચ શર્યાતિઃ શન્તનુર્ગયઃ ।
ભગીરથઃ કુવલયાશ્વઃ કકુત્સ્થો નૈષધો નૃગઃ ॥ ૧૦॥

હિરણ્યકશિપુર્વૃત્રો રાવણો લોકરાવણઃ ।
નમુચિઃ શમ્બરો ભૌમો હિરણ્યાક્ષોઽથ તારકઃ ॥ ૧૧॥

અન્યે ચ બહવો દૈત્યા રાજાનો યે મહેશ્વરાઃ[2] ।
સર્વે સર્વવિદઃ શૂરાઃ સર્વે સર્વજિતોઽજિતાઃ ॥ ૧૨॥

મમતાં મય્યવર્તન્ત કૃત્વોચ્ચૈર્મર્ત્યધર્મિણઃ ।
કથાવશેષાઃ કાલેન હ્યકૃતાર્થાઃ કૃતા વિભો ॥ ૧૩॥

કથા ઇમાસ્તે કથિતા મહીયસાં
વિતાય લોકેષુ યશઃ પરેયુષામ્ ।
વિજ્ઞાનવૈરાગ્યવિવક્ષયા વિભો
વચોવિભૂતીર્ન તુ પારમાર્થ્યમ્ ॥ ૧૪॥

યસ્તૂત્તમશ્લોકગુણાનુવાદઃ
સઙ્ગીયતેઽભીક્ષ્ણમમઙ્ગલઘ્નઃ ।
તમેવ નિત્યં શૃણુયાદભીક્ષ્ણં
કૃષ્ણેઽમલાં ભક્તિમભીપ્સમાનઃ ॥ ૧૫॥

રાજોવાચ

કેનોપાયેન ભગવન્ કલેર્દોષાન્ કલૌ જનાઃ ।
વિધમિષ્યન્ત્યુપચિતાંસ્તન્મે બ્રૂહિ યથા મુને ॥ ૧૬॥

યુગાનિ યુગધર્માંશ્ચ માનં પ્રલયકલ્પયોઃ ।
કાલસ્યેશ્વરરૂપસ્ય ગતિં વિષ્ણોર્મહાત્મનઃ ॥ ૧૭॥

તે પરસ્પર આ પ્રમાણે કહે છે કે, 'અરે મૂર્ખ! આ સંપૂર્ણ પૃથ્વી મારી જ છે, તારી નથી', આ પ્રમાણે રાજાઓ એક-બીજાને કહે – સાંભળે છે, એક-બીજાની સ્પર્ધા કરે છે, મારા માટે એક-બીજાને હણે છે અને પોતે મરી ફીટે છે. ॥ ૮ ॥ પૃથુ, પુરૂરવા, ગાધિ, નહુષ, ભરત, સહસ્રબાહુ, અર્જુન, માન્ધાતા, સગર, રામ, ખટ્વાંગ, ધુન્ધુમાર, રઘુ, તૃણબિન્દુ, યયાતિ, શર્યાતિ, શન્તનુ, ગય, ભગીરથ, કુવલયાશ્વ, કકુત્સ્થ, નળ, નૃગ, હિરણ્યકશિપુ, વૃત્રાસુર લોકદ્રોહી રાવણ, નમુચિ, શમ્બર, ભૌમાસુર, હિરણ્યાક્ષ અને તારકાસુર તથા બીજા અનેક દૈત્યો અને શક્તિશાળી રાજાઓ થઈ ગયા. આ બધા રાજાઓ બહુ જ સમજદાર હતા, વીર પણ હતા, બધાએ દિગ્વિજયમાં બધાને હરાવ્યા. આ બધાને બીજું કોઈ જીતી શક્યું નહીં, પરંતુ આ બધા જ મૃત્યુનો કોળિયો બની ગયા. રાજન્! તેમણે પૂરા અંતઃકરણથી મારામાં મમતા રાખી અને એવું સમજ્યા કે 'આ પૃથ્વી મારી છે.' પરંતુ વિકરાળ કાળે તેમની લાલસા પૂરી થવા ન દીધી. હવે તેમનું બળ, પુરુષાર્થ અને શરીર વગેરેનો ક્યાંય પત્તો પણ નથી. માત્ર તેમની કથા જ શેષ રહી ગઈ છે. ॥ ૯-૧૩ ॥

પરીક્ષિત! સંસારમાં મોટા-મોટા પ્રતાપી અને મહાન પુરુષો થયા છે. તેઓ લોકોમાં પોતાનો યશ ફેલાવીને અહીંથી ચાલ્યા ગયા. મેં તમને જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપવા માટે જ તેમની કથા કહી છે. આ બધો વાણીનો વિલાસમાત્ર છે. આમાં પારમાર્થિક સત્ય કશું જ નથી. ॥ ૧૪ ॥ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ગુણાનુવાદ સઘળાં અમંગળોનો વિનાશ કરવાવાળો છે, મોટામોટા મહાત્માઓ તેનું જ ગાન કર્યા કરે છે. જેને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં અનન્ય પ્રેમપૂર્ણ ભક્તિની કામના હોય તેણે નિત્ય-નિરંતર ભગવાનના દિવ્ય ગુણાનુવાદનું જ શ્રવણ કરતાં રહેવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું – ભગવન્! મને તો કળિયુગમાં અનેક-અનેક દોષ દેખાઈ રહ્યા છે. ત્યારે લોકો ક્યા ઉપાયથી તે દોષોનો નાશ કરશે? આ સિવાય યુગોનું સ્વરૂપ, તેમના ધર્મો, કલ્પની સ્થિતિ અને પ્રલયકાળનું પ્રમાણ તથા સ્થિતિકાળનું પ્રમાણ કે જે સર્વવ્યાપક સર્વશક્તિમાન કાલમૂર્તિ ભગવાન વિષ્ણુની ગતિરૂપ છે તેનું (જેવું છે તેવું) વર્ણન કરવાની કૃપા કરો. ॥ ૧૬-૧૭ ॥

૧. ગાધિર્ભરતો નહુષો । ૨. નરેશ્વરાઃ ।

શ્રીશુક ઉવાચ

કૃતે પ્રવર્તતે ધર્મશ્ચતુષ્પાત્તજ્જનૈર્ધૃતઃ[1] ।
સત્યં દયા તપો દાનમિતિ પાદા વિભોર્નૃપ ॥ ૧૮॥

સન્તુષ્ટાઃ કરુણા મૈત્રાઃ શાન્તા દાન્તાસ્તિતિક્ષવઃ ।
આત્મારામાઃ સમદૃશઃ પ્રાયશઃ શ્રમણા[2] જનાઃ ॥ ૧૯॥

ત્રેતાયાં ધર્મપાદાનાં તુર્યાંશો હીયતે શનૈઃ ।
અધર્મપાદૈરનૃતહિંસાઽસન્તોષવિગ્રહૈઃ ॥ ૨૦॥

તદા ક્રિયાતપોનિષ્ઠા નાતિહિંસ્રા[3] ન લમ્પટાઃ ।
ત્રૈવર્ગિકાસ્ત્રયીવૃદ્ધા વર્ણા બ્રહ્મોત્તરા નૃપ ॥ ૨૧॥

તપઃસત્યદયાદાનેષ્વર્ધં હ્રસતિ દ્વાપરે ।
હિંસાતુષ્ટ્યનૃતદ્વેષૈર્ધર્મસ્યાધર્મલક્ષણૈઃ ॥ ૨૨॥

યશસ્વિનો મહાશાલાઃ સ્વાધ્યાયાધ્યયને રતાઃ ।
આઢ્યાઃ કુટુમ્બિનો હૃષ્ટા વર્ણાઃ ક્ષત્રદ્વિજોત્તરાઃ[4] ॥ ૨૩॥

કલૌ તુ ધર્મહેતૂનાં તુર્યાંશોઽધર્મહેતુભિઃ ।
એધમાનૈઃ ક્ષીયમાણો હ્યન્તે સોઽપિ વિનઙ્ક્ષ્યતિ[5] ॥ ૨૪॥

તસ્મિઁલ્લુબ્ધા દુરાચારા નિર્દયાઃ શુષ્કવૈરિણઃ ।
દુર્ભગા ભૂરિતર્ષાશ્ચ શૂદ્રદાશોત્તરાઃ[6] પ્રજાઃ ॥ ૨૫॥

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ દૃશ્યન્તે પુરુષે ગુણાઃ ।
કાલસઞ્ચોદિતાસ્તે[7] વૈ પરિવર્તન્ત આત્મનિ ॥ ૨૬॥

પ્રભવન્તિ યદા સત્ત્વે મનોબુદ્ધીન્દ્રિયાણિ ચ ।
તદા કૃતયુગં વિદ્યાજ્જ્ઞાને તપસિ યદ્ રુચિઃ ॥ ૨૭॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – પરીક્ષિત! સતયુગમાં ધર્મના ચાર ચરણ હોય છે; તે આ પ્રમાણે છે – સત્ય, દયા, તપ અને દાન. તે સમયના લોકો પૂરી નિષ્ઠા સાથે પોત-પોતાના ધર્મનું પાલન કરે છે. ધર્મ સ્વયં ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. ॥ ૧૮ ॥ સતયુગના લોકો ખૂબ સંતોષી અને દયાળુ હોય છે. તેઓ બધાની સાથે મિત્રતાનો વહેવાર કરે છે અને શાંત રહે છે. ઇન્દ્રિયો અને મન તેમના વશમાં રહે છે અને સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોને તેઓ સમભાવથી સહન કરે છે. મોટાભાગના લોકો તો સમદર્શી અને આત્મારામ હોય છે અને બાકીના લોકો પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહેવાના અભ્યાસમાં તત્પર રહે છે. ॥ ૧૯ ॥ પરીક્ષિત! ધર્મની જેમ અધર્મના પણ ચાર ચરણ છે – અસત્ય, હિંસા, અસંતોષ અને ક્લેશ. ત્રેતાયુગમાં આના પ્રભાવથી ધીરે-ધીરે ધર્મના સત્ય વગેરે ચરણોનો ચતુર્થાંશ ક્ષીણ થઈ જાય છે. ॥ ૨૦ ॥ રાજન્! તે સમયે વર્ણોમાં બ્રાહ્મણોની પ્રધાનતા અક્ષુણ્ણ રહે છે. લોકોમાં અત્યંત હિંસા અને લમ્પટતાનો અભાવ હોય છે. બધા લોકો કર્મકાંડ અને તપસ્યામાં નિષ્ઠા રાખે છે અને અર્થ, ધર્મ અને કામરૂપી ત્રણ પુરુષાર્થોનું સેવન કરે છે. બહુધા લોકો કર્મમાર્ગના પ્રેરક વેદોના પારદર્શી વિદ્વાન હોય છે. ॥ ૨૧ ॥ દ્વાપરયુગમાં હિંસા, અસંતોષ, અસત્ય અને દ્વેષ – અધર્મની વૃદ્ધિ થઈ જાય છે તથા આના કારણે ધર્મના ચાર ચરણ – તપસ્યા, સત્ય, દયા અને દાન અરધા-અરધા ક્ષીણ થઈ જાય છે. ॥ ૨૨ ॥ તે સમયના લોકો મોટા યશસ્વી, કર્મકાંડી અને વેદોના અધ્યયન-અધ્યાપનમાં ખૂબ તત્પર રહે છે. તે સમયના લોકો વિશાળ કુટુંબવાળા હોય છે, મોટાભાગે લોકો ધનવાન અને સુખી હોય છે. તે સમયે વર્ણોમાં ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણોની પ્રધાનતા રહે છે. ॥ ૨૩ ॥ કળિયુગમાં તો અધર્મ ખૂબ વધી જાય છે. તેના કારણે ધર્મના ચારે ચરણ ક્ષીણ થવા લાગે છે અને તેમનો ચતુર્થાંશ જ બચે છે. અંતમાં તો તે ચતુર્થાંશનો પણ લોપ થઈ જાય છે. ॥ ૨૪ ॥ કળિયુગમાં લોકો લોભી, દુરાચારી અને કઠોર હૃદયના હોય છે. તેઓ કારણ વિના એક-બીજા સાથે વેર બાંધે છે, તથા લાલસા-તૃષ્ણાના તરંગોમાં ખેંચાતા રહે છે. તે સમયના અભાગિયા લોકોમાં શૂદ્રો, કેવટ વગેરેની જ પ્રધાનતા રહે છે. ॥ ૨૫ ॥

બધાં પ્રાણીઓમાં ત્રણ ગુણ હોય છે – સત્ત્વ, રજ અને તમ. કાળની પ્રેરણાથી અવાર-નવાર શરીર, પ્રાણ અને મનમાં તેમનો હ્રાસ અને વિકાસ પણ થયા કરે છે. ॥ ૨૬ ॥ જે સમયે મન-બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો સત્ત્વગુણમાં સ્થિત થઈને પોત-પોતાનું કાર્ય કરે છે, ત્યારે સતયુગ સમજવો જોઈએ. સત્ત્વગુણની પ્રધાનતા હોય ત્યારે મનુષ્ય જ્ઞાન અને તપસ્યામાં અધિક રુચિ રાખવા લાગે છે. ॥ ૨૭ ॥

૧. ૦શ્ચતુષ્પાદો જનૈ૦ । ૨. સુમહાજનાઃ । ૩. ૦હિંસા । ૪. ૦દ્વિજોત્તમાઃ । ૫. વિનશ્યતિ । ૬. શૂદ્રા દાશો૦ । ૭. ૦સંયોજિતા૦ ।

યદા ધર્માર્થકામેષુ ભક્તિર્ભવતિ દેહિનામ્[૧] ।
તદા ત્રેતા રજોવૃત્તિરિતિ જાનીહિ[૨] બુદ્ધિમન્ ॥ ૨૮॥

જે સમયે લોકોની પ્રવૃત્તિ અને રુચિ ધર્મ, અર્થ અને લૌકિક-પારલૌકિક સુખ-ભોગ તરફ હોય છે તથા શરીર, મન અને ઇન્દ્રિયો રજોગુણમાં સ્થિત થઈને કાર્ય કરવા લાગે છે – બુદ્ધિમાન પરીક્ષિત! ત્યારે સમજવું જોઈએ કે તે સમયે ત્રેતાયુગ પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત છે. ॥ ૨૮ ॥

યદા લોભસ્ત્વસન્તોષો માનો દમ્ભોઽથ મત્સરઃ ।
કર્મણાં ચાપિ કામ્યાનાં દ્વાપરં તદ્ રજસ્તમઃ ॥ ૨૯॥

જે સમયે લોભ, અસંતોષ, અભિમાન, દંભ અને મત્સર વગેરે દોષોની બોલબાલા હોય અને મનુષ્ય ખૂબ ઉત્સાહ અને રુચિ સાથે સકામ કર્મોમાં જોડાવા ઇચ્છે છે, તે સમયે દ્વાપરયુગ સમજવો જોઈએ. નિયંત્રણ વિના જ રજોગુણ અને તમોગુણના મિશ્રણની બોલબાલા (પ્રધાનતા)નું નામ જ દ્વાપરયુગ છે. ॥ ૨૯ ॥

યદા માયાનૃતં તન્દ્રા નિદ્રા હિંસા વિષાદનમ્ ।
શોકો મોહો ભયં દૈન્યં સ કલિસ્તામસઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૦॥

જે સમયે જૂઠ, કપટ, તન્દ્રા-નિદ્રા, હિંસા-વિષાદ, શોક-મોહ, ભય અને દીનતા (અસહાયપણા)ની પ્રધાનતા હોય, તેને તમોગુણપ્રધાન કળિયુગ સમજવો જોઈએ. ॥ ૩૦ ॥

યસ્માત્ ક્ષુદ્રદશો મર્ત્યાઃ ક્ષુદ્રભાગ્યા મહાશનાઃ ।
કામિનો વિત્તહીનાશ્ચ સ્વૈરિણ્યશ્ચ સ્ત્રિયોઽસતીઃ ॥ ૩૧॥

જ્યારે કળિયુગનું સામ્રાજ્ય હોય છે, ત્યારે લોકોની દૃષ્ટિ ક્ષુદ્ર (તુચ્છ) થઈ જાય છે; મોટાભાગના લોકો નિર્ધન હોય છે, છતાં ખાય છે ઘણું વધારે. તેમનું ભાગ્ય તો હોય છે બહુ મંદ અને ચિત્તમાં બહુ કામનાઓ હોય છે. સ્ત્રીઓમાં દુષ્ટતા અને કુલટાપણું વધી જાય છે. ॥ ૩૧ ॥

દસ્યૂત્કૃષ્ટા જનપદા વેદાઃ પાખણ્ડદૂષિતાઃ ।
રાજાનશ્ચ પ્રજાભક્ષાઃ શિશ્નોદરપરા[૩] દ્વિજાઃ ॥ ૩૨॥

પૂરા દેશમાં, ગામે-ગામ લુટારાઓની પ્રધાનતા અને વિપુલતા થઈ જાય છે. પાખંડી લોકો નવા-નવા મત (સંપ્રદાયો) સ્થાપીને મનસ્વી રીતે વેદોનું અર્થઘટન કરવા માંડે છે અને આ રીતે તેમને કલંકિત કરે છે. રાજા કહેવાતા લોકો પ્રજાની બધી કમાણી હડપ કરીને તેમને ચૂસવા લાગે છે. બ્રાહ્મણના નામે ઓળખાતા જીવો પેટ ભરવા અને જનનેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરવામાં જ પ્રવૃત્ત રહે છે! ॥ ૩૨ ॥

અવ્રતા બટવોઽશૌચા ભિક્ષવશ્ચ કુટુમ્બિનઃ ।
તપસ્વિનો ગ્રામવાસા ન્યાસિનોઽત્યર્થલોલુપાઃ ॥ ૩૩॥

બ્રહ્મચારી લોકો બ્રહ્મચર્યથી વંચિત અને અપવિત્ર થતા જાય છે. ગૃહસ્થો બીજાને ભિક્ષા આપવાને બદલે સ્વયં ભીખ માગવા લાગે છે, વાનપ્રસ્થીઓ ગામમાં નિવાસ કરવા લાગે છે અને સંન્યાસીઓ ધનના અત્યંત લોભી - અર્થપિશાચ થઈ જાય છે. ॥ ૩૩ ॥

હ્રસ્વકાયા મહાહારા ભૂર્યપત્યા ગતહ્રિયઃ ।
શશ્વત્કટુકભાષિણ્યશ્ચૌર્યમાયોરુસાહસાઃ ॥ ૩૪॥

સ્ત્રીઓનો આકાર તો નાનો થઈ જાય છે, પરંતુ તેમની ભૂખ વધી જાય છે. તેઓ બહુ સંતાનોને જન્મ આપે છે અને પોતાની કુળમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને લજ્જા-મર્યાદાનો જે તેમનું ભૂષણ છે – ત્યાગ કરી બેસે છે. તેઓ હંમેશાં કટુભાષી, ચોરી તથા કપટ કરવામાં બહુ નિપુણ થઈ જાય છે. તેમનામાં સાહસ પણ બહુ વધી જાય છે. ॥ ૩૪ ॥

પણયિષ્યન્તિ વૈ ક્ષુદ્રાઃ કિરાટાઃ[૪] કૂટકારિણઃ ।
અનાપદ્યપિ મંસ્યન્તે વાર્તાં સાધુજુગુપ્સિતામ્ ॥ ૩૫॥

કળિયુગના વેપારીઓનાં હૃદય અત્યંત ક્ષુદ્ર થઈ જાય છે. તેઓ કોડી-કોડીને ગળે વળગાડી પાઈ-પાઈ માટે છેતરપિંડી કરવા લાગે છે. વધારે તો શું – આફતકાળ ન હોવા છતાં પણ તથા ધનવાન હોવા છતાં પણ તેઓ નિમ્નસ્તરનો વેપાર કે જેની સત્પુરુષો નિંદા કરે છે, તેને ઉચિત સમજીને અપનાવી લે છે. ॥ ૩૫ ॥

૧. યદા કર્મસુ કામ્યેષુ ભક્તિર્યશસિ દેહિનામ્ । ૨. જાનીત બુદ્ધિમાન્ । ૩. ૦દરપરાયણાઃ । ૪. કિરાતાઃ કૂટ૦ ।

પતિં ત્યક્ષ્યન્તિ નિર્દ્રવ્યં ભૃત્યા અપ્યખિલોત્તમમ્ ।
ભૃત્યં વિપન્નં પતયઃ કૌલં ગાશ્ચાપયસ્વિનીઃ ॥ ૩૬॥

સ્વામી (માલિક) ચાહે સર્વશ્રેષ્ઠ કેમ ન હોય – જ્યારે સેવક લોકો જુએ છે કે એની પાસે સંપત્તિ રહી નથી, ત્યારે તેને છોડીને ચાલ્યા જાય છે. સેવક ભલે ગમે તેટલો જૂનો કેમ ન હોય – પરંતુ તે જ્યારે કોઈ વિપત્તિમાં આવી જાય છે, ત્યારે માલિક તેને છોડી દે છે. વધારે શું કહું, જ્યારે ગાયો દૂધ આપવાનું બંધ કરી દે છે, ત્યારે લોકો તેમનો પણ પરિત્યાગ કરી દે છે. ॥ ૩૬ ॥

પિતૃભ્રાતૃસુહૃજ્જ્ઞાતીન્[1] હિત્વા સૌરતસૌહૃદાઃ ।
નનાન્દૃશ્યાલસંવાદા દીનાઃ સ્ત્રૈણાઃ કલૌ નરાઃ ॥ ૩૭॥

પ્રિય પરીક્ષિત! કળિયુગના લોકો અત્યંત લંપટ થઈ જાય છે, તેઓ પોતાની કામવાસનાને તૃપ્ત કરવા માટે જ કોઈની સાથે પ્રેમ કરે છે. તેઓ વિષયવાસનાને વશીભૂત થઈને એટલા પામર બની જાય છે કે મા-બાપ, ભાઈ-બંધુ અને મિત્રોને પણ છોડીને માત્ર પોતાના સાળા અને સાળીની જ સલાહ લેવા માંડે છે. ॥ ૩૭ ॥ શૂદ્રો તપસ્વીઓનો વેશ ધારણ કરીને પોતાનું પેટ ભરે છે અને દાન લેવા લાગે છે. જેને ધર્મનું રતિભાર પણ જ્ઞાન નથી, તેઓ ઊંચા સિંહાસન પર બેસીને ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે. ॥ ૩૮ ॥

શૂદ્રાઃ પ્રતિગ્રહીષ્યન્તિ તપોવેષોપજીવિનઃ ।
ધર્મં વક્ષ્યન્ત્યધર્મજ્ઞા અધિરુહ્યોત્તમાસનમ્ ॥ ૩૮॥

નિત્યમુદ્વિગ્નમનસો દુર્ભિક્ષકરકર્શિતાઃ ।
નિરન્ને ભૂતલે રાજન્નનાવૃષ્ટિભયાતુરાઃ ॥ ૩૯॥

પ્રિય પરીક્ષિત! કળિયુગના લોકો દુષ્કાળ પડવાથી અત્યંત ભયભીત અને દુઃખી થઈ જાય છે. એક બાજુ દુકાળ અને બીજી બાજુ શાસકો દ્વારા આકરા કરવેરા! પ્રજાનાં શરીરો માત્ર હાડપિંજર અને તેમના મનમાં માત્ર ઉદ્વેગ જ શેષ રહે છે. પ્રાણોની રક્ષા માટે તેમને રોટલાનો ટુકડો મળવો પણ કઠણ થઈ જાય છે. કળિયુગમાં લોકો શરીર ઢાંકવા કપડું અને જઠરાગ્નિ શાંત કરવા માટે રોટલો, પીવા માટે પાણી અને સૂવા માટે બે હાથ જમીનથી વંચિત થઈ જશે. તે પ્રજા માટે દામ્પત્ય-જીવન, સ્નાન અને આભૂષણો પહેરવા સુધીની કોઈ સુવિધા હોતી નથી. લોકોની આકૃતિ, પ્રકૃતિ અને ચેષ્ટાઓ પિશાચ જેવી થઈ જાય છે. ॥ ૪૦ ॥

વાસોઽન્નપાનશયનવ્યવાયસ્નાનભૂષણૈઃ ।
હીનાઃ પિશાચસન્દર્શા ભવિષ્યન્તિ કલૌ પ્રજાઃ ॥ ૪૦॥

કલૌ કાકિણિકેઽપ્યર્થે વિગૃહ્ય ત્યક્તસૌહૃદાઃ ।
ત્યક્ષ્યન્તિ ચ[2] પ્રિયાન્ પ્રાણાન્ હનિષ્યન્તિ સ્વકાનપિ ॥ ૪૧॥

કળિયુગમાં લોકો ખૂબ સંપત્તિ માટે તો ઠીક, બે-ચાર કોડી માટે પણ પરસ્પર વેર-વિરોધ કરીને, લાંબા સમયથી ચાલી આવતા સદ્‌ભાવ તથા મિત્રતાને તિલાંજલિ આપી દે છે. એટલું જ નહીં, તેઓ દમડી-દમડી માટે પોતાના સગાસંબંધીઓની પણ હત્યા કરીને પોતાના પ્રિય પ્રાણોથી હાથ ધોઈ બેસે છે. ॥ ૪૧ ॥ પરીક્ષિત! કળિયુગના ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ માત્ર કામવાસના સંતોષવા અને પેટ ભરવામાં જ વ્યસ્ત રહે છે. પુત્ર પોતાનાં વૃદ્ધ મા-બાપનું પાલન-પોષણ અને રક્ષણ કરતો નથી, બલકે તેમની ઉપેક્ષા કરે છે અને પિતા પણ પોતાના સક્ષમ અને સર્વકાર્યમાં યોગ્યતા ધરાવતા પુત્રની પણ પરવા ન કરી તેને પોતાનાથી અલગ કરી દે છે. ॥ ૪૨ ॥

ન રક્ષિષ્યન્તિ મનુજાઃ સ્થવિરૌ પિતરાવપિ ।
પુત્રાન્ સર્વાર્થકુશલાન્[3] ક્ષુદ્રાઃ શિશ્નોદરમ્ભરાઃ ॥ ૪૨॥

૧. પિતૄન્ ભ્રાતૄન્ સુ૦ । ૨. હિ । ૩. પુત્રાન્ ભાર્યાં ચ કુલજાં ક્ષુદ્રાઃ ।

કલૌ ન રાજઞ્જગતાં પરં ગુરું
ત્રિલોકનાથાનતપાદપઙ્કજમ્ ।
પ્રાયેણ મર્ત્યા ભગવન્તમચ્યુતં
યક્ષ્યન્તિ પાખણ્ડવિભિન્નચેતસઃ ॥ ૪૩॥

પરીક્ષિત! શ્રીભગવાન જ ચરાચર જગતના પિતા અને પરમ ગુરુ છે. ઇન્દ્ર, બ્રહ્મા વગેરે ત્રિલોકના અધિપતિ તેમના ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક નમાવીને સર્વસ્વ સમર્પણ કરતા રહે છે. તેમનું ઐશ્વર્ય અનંત છે અને તેઓ અખંડરૂપે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત છે. પરંતુ કળિયુગના લોકો પાખંડને કારણે ભેદબુદ્ધિવાળા અને ચંચળ ચિત્તના બની જવાથી મોટા ભાગે ભગવાનની પૂજાથી વિમુખ થઈ જાય છે. ॥ ૪૩ ॥

યન્નામધેયં મ્રિયમાણ આતુરઃ
પતન્ સ્ખલન્ વા વિવશો ગૃણન્ પુમાન્ ।
વિમુક્તકર્માર્ગલ ઉત્તમાં ગતિં
પ્રાપ્નોતિ યક્ષ્યન્તિ ન તં કલૌ જનાઃ[1] ॥ ૪૪॥

મનુષ્ય મૃત્યુસમયે વિવશતાની સ્થિતિમાં અથવા પડવા-આથડવા સમયે પણ, અસહાય બનીને પણ જો ભગવાનના કોઈ એક નામનું ઉચ્ચારણ કરે છે, તો તેનાં બધાં કર્મબંધનો કપાઈ જાય છે અને તેને ઉત્તમોત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ અરે... રે કળિયુગ! કળિયુગના પ્રભાવથી લોકો તે ભગવાનની આરાધનાથી વિમુખ થઈ જાય છે. ॥ ૪૪ ॥

પુંસાં કલિકૃતાન્ દોષાન્ દ્રવ્યદેશાત્મસમ્ભવાન્ ।
સર્વાન્ હરતિ ચિત્તસ્થો ભગવાન્ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૪૫॥

પરીક્ષિત! કળિયુગના અનેક દોષ છે. તમામ પદાર્થો પણ દૂષિત થઈ જાય છે. બધા દોષોનો મૂળ સ્રોત તો અંતઃકરણ જ છે, પરંતુ જ્યારે પુરુષોત્તમ ભગવાન હૃદયમાં આવીને બિરાજે છે, ત્યારે તેમની ઉપસ્થિતિ માત્રથી બધા જ દોષો નષ્ટ થઈ જાય છે. ॥ ૪૫ ॥

શ્રુતઃ સઙ્કીર્તિતો ધ્યાતઃ પૂજિતશ્ચાદૃતોઽપિ વા ।
નૃણાં ધુનોતિ ભગવાન્ હૃત્સ્થો જન્માયુતાશુભમ્ ॥ ૪૬॥

ભગવાનનાં રૂપ, ગુણ, લીલા, ધામ અને નામના શ્રવણ, સંકીર્તન, ધ્યાન, પૂજન અને આદરથી તેઓ મનુષ્યના હૃદયમાં આવીને બેસી જાય છે. અને પછી એક-બે જન્મોનાં પાપોની તો વાત શી હજારો જન્મોનાં પાપોના સમૂહોને ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મ કરી દે છે. ॥ ૪૬ ॥

યથા હેમ્નિ સ્થિતો વહ્નિર્દુર્વર્ણં હન્તિ ધાતુજમ્ ।
એવમાત્મગતો વિષ્ણુર્યોગિનામશુભાશયમ્ ॥ ૪૭॥

જેમ સોના સાથે મળીને અગ્નિ તેમાં રહેલી અન્ય ધાતુઓના મલિનતા વગેરે દોષોને નષ્ટ કરી દે છે, તે જ પ્રમાણે સાધકોના હૃદયમાં રહીને ભગવાન વિષ્ણું તેમના અશુભ સંસ્કારોને હંમેશને માટે ખતમ કરી નાખે છે. ॥ ૪૭ ॥

વિદ્યાતપઃપ્રાણનિરોધમૈત્રી-
તીર્થાભિષેકવ્રતદાનજપ્યૈઃ ।
નાત્યન્તશુદ્ધિં લભતેઽન્તરાત્મા
યથા હૃદિસ્થે ભગવત્યનન્તે ॥ ૪૮॥

પરીક્ષિત! વિદ્યા, તપસ્યા, પ્રાણાયામ, સમસ્ત પ્રાણીઓમાં સદ્‌ભાવ, તીર્થસ્નાન, વ્રત, દાન અને જપ વગેરે કોઈ પણ સાધનથી મનુષ્યના અંતઃકરણની એવી વાસ્તવિક શુદ્ધિ થતી નથી, જેવી શુદ્ધિ ભગવાન પુરુષોત્તમ તેમના હૃદયમાં બિરાજમાન થઈ જવાથી થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

તસ્માત્ સર્વાત્મના રાજન્ હૃદિસ્થં કુરુ કેશવમ્ ।
મ્રિયમાણો[2] હ્યવહિતસ્તતો યાસિ[3] પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૯॥

પરીક્ષિત! હવે તમારા મૃત્યુનો સમય નજીક આવી રહ્યો છે. હવે તમે સાવધાન થઈ જાઓ. તમારી પૂરી શક્તિથી અને અંતઃકરણની તમામ વૃત્તિઓથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પોતાના હૃદય-સિંહાસન પર બિરાજમાન કરી દો. આમ કરવાથી તમને અવશ્ય પરમગતિ પ્રાપ્ત થશે. ॥ ૪૯ ॥

૧. નરાઃ । ૨. ભ્રિયમાણો । ૩. યાતિ ।

મ્રિયમાણૈરભિધ્યેયો ભગવાન્ પરમેશ્વરઃ ।
આત્મભાવં નયત્યઙ્ગ સર્વાત્મા સર્વસંશ્રયઃ[1] ॥ ૫૦॥

જે લોકો મૃત્યુની નજીક પહોંચી રહ્યા છે, તેમણે બધી રીતે પરમ ઐશ્વર્યશાળી ભગવાનનું જ ધ્યાન કરવું જોઈએ. પ્રિય પરીક્ષિત! બધાના પરમ આશ્રય સર્વાત્મા ભગવાન પોતાનું ધ્યાન કરનારને પોતાના સ્વરૂપમાં લીન કરી દે છે, તેને પોતાનું સ્વરૂપ જ બનાવી દે છે. ॥ ૫૦ ॥

કલેર્દોષનિધે રાજન્નસ્તિ હ્યેકો મહાન્ ગુણઃ ।
કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તસઙ્ગઃ પરં વ્રજેત્ ॥ ૫૧॥

પરીક્ષિત! આમ તો કળિયુગ દોષોનો ભંડાર છે, પરંતુ તેમાં એક બહુ મોટો ગુણ છે. તે ગુણ એ છે કે, કળિયુગમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું માત્ર સંકીર્તન કરવાથી જ તમામ આસક્તિઓ છૂટી જાય છે અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ॥ ૫૧ ॥

કૃતે યદ્ ધ્યાયતો વિષ્ણું ત્રેતાયાં યજતો મખૈઃ ।
દ્વાપરે પરિચર્યાયાં કલૌ તદ્ધરિકીર્તનાત્ ॥ ૫૨॥

સતયુગમાં ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી, ત્રેતાયુગમાં મોટા-મોટા યજ્ઞો દ્વારા તેમની આરાધના કરવાથી અને દ્વાપરયુગમાં વિધિપૂર્વક ભગવાનની સેવા-પૂજા કરવાથી જે ફળ મળે છે, તે કળિયુગમાં માત્ર ભગવાનના નામનું કીર્તન કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૫૨ ॥

—★—

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં દ્વાદશસ્કન્ધે[2] તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૩ ॥

બારમા સ્કંધ-અંતર્ગત ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

—★—

ચોથો અધ્યાય

ચાર પ્રકારના પ્રલય

શ્રીશુક ઉવાચ

કાલસ્તે પરમાણ્વાદિર્દ્વિપરાર્ધાવધિર્નૃપ ।
કથિતો યુગમાનં ચ શૃણુ કલ્પલયાવપિ ॥ ૧॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – પરીક્ષિત! (ત્રીજા સ્કંધમાં) પરમાણુથી માંડીને દ્વિપરાર્ધપર્યંત કાળનું સ્વરૂપ અને દરેક યુગ કેટલાં-કેટલાં વર્ષોનો થાય છે, એ હું તમને કહી ચૂક્યો છું. હવે તમે કલ્પની સ્થિતિ અને તેના પ્રલયનું વર્ણન પણ સાંભળો. ॥ ૧ ॥

ચતુર્યુગસહસ્રં ચ[3] બ્રહ્મણો દિનમુચ્યતે ।
સ કલ્પો યત્ર મનવશ્ચતુર્દશ વિશાંપતે ॥ ૨॥

રાજન્! એક હજાર ચતુર્યુગીનો બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે. બ્રહ્માના આ એક દિવસને કલ્પ પણ કહે છે. એક કલ્પમાં ચૌદ મનુ થાય છે. ॥ ૨ ॥

તદન્તે પ્રલયસ્તાવાન્ બ્રાહ્મી રાત્રિરુદાહૃતા ।
ત્રયો લોકા ઇમે તત્ર કલ્પન્તે પ્રલયાય હિ ॥ ૩॥

કલ્પના અંતમાં એટલા જ સમય સુધી પ્રલય પણ રહે છે. પ્રલયને બ્રહ્માની રાત પણ કહે છે. તે સમયે આ ત્રણે લોક લીન થઈ જાય છે, તેમનો પ્રલય થઈ જાય છે. ॥ ૩ ॥

એષ નૈમિત્તિકઃ પ્રોક્તઃ પ્રલયો યત્ર વિશ્વસૃક્ ।
શેતેઽનન્તાસનો વિશ્વમાત્મસાત્કૃત્ય ચાત્મભૂઃ[4] ॥ ૪॥

એનું નામ નૈમિત્તિક પ્રલય છે. આ પ્રલયના સમયે સંપૂર્ણ વિશ્વને પોતાની અંદર સમેટીને – લીન કરીને બ્રહ્મા અને ત્યાર પછી શેષશાયી ભગવાન નારાયણ પણ શયન કરી જાય છે. ॥ ૪ ॥

દ્વિપરાર્ધે ત્વતિક્રાન્તે બ્રહ્મણઃ પરમેષ્ઠિનઃ ।
તદા પ્રકૃતયઃ સપ્ત કલ્પન્તે પ્રલયાય વૈ ॥ ૫॥

આ પ્રમાણે રાત્રિ પછી દિવસ અને દિવસ પછી રાત્રિ થતાં-થતાં જ્યારે બ્રહ્માજીનું આયુષ્ય તેમની ગણતરી પ્રમાણે સો વર્ષનું અને મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ બે પરાર્ધનું સમાપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રા – આ સાતેય પ્રકૃતિઓ પોતાના કારણ, મૂળપ્રકૃતિમાં લીન થઈ જાય છે. ॥ ૫ ॥

૧. સર્વસમ્ભવઃ । ૨. ન્સ્કન્ધે યુગાનુવર્ણનં તૃતીયો૦ । ૩. તુ । ૪. વિશ્વભુઃ ।

એષ પ્રાકૃતિકો રાજન્ પ્રલયો યત્ર લીયતે ।
આણ્ડકોશસ્તુ સઙ્ઘાતો વિઘાત ઉપસાદિતે ॥ ૬॥

પર્જન્યઃ શતવર્ષાણિ ભૂમૌ રાજન્ ન વર્ષતિ ।
તદા નિરન્ને હ્યન્યોન્યં ભક્ષમાણાઃ ક્ષુધાર્દિતાઃ ॥ ૭॥

ક્ષયં યાસ્યન્તિ શનકૈઃ કાલેનોપદ્રુતાઃ પ્રજાઃ ।
સામુદ્રં દૈહિકં ભૌમં રસં સાંવર્તકો રવિઃ ॥ ૮॥

રશ્મિભિઃ પિબતે ઘોરૈઃ સર્વં નૈવ વિમુઞ્ચતિ ।
તતઃ સંવર્તકો વહ્નિઃ સઙ્કર્ષણમુખોત્થિતઃ ॥ ૯॥

દહત્યનિલવેગોત્થઃ શૂન્યાન્ ભૂવિવરાનથ ।
ઉપર્યધઃ સમન્તાચ્ચ શિખાભિર્વહ્નિસૂર્યયોઃ ॥ ૧૦॥

દહ્યમાનં વિભાત્યણ્ડં દગ્ધગોમયપિણ્ડવત્ ।
તતઃ પ્રચણ્ડપવનો વર્ષાણામધિકં શતમ્ ॥ ૧૧॥

પરઃ સાંવર્તકો વાતિ ધૂમ્રં ખં રજસાઽઽવૃતમ્ ।
તતો મેઘકુલાન્યઙ્ગ ચિત્રવર્ણાન્યનેકશઃ ॥ ૧૨॥

શતં વર્ષાણિ વર્ષન્તિ નદન્તિ રભસસ્વનૈઃ ।
તત એકોદકં વિશ્વં બ્રહ્માણ્ડવિવરાન્તરમ્ ॥ ૧૩॥

તદા ભૂમેર્ગન્ધગુણં ગ્રસન્ત્યાપ ઉદપ્લવે ।
ગ્રસ્તગન્ધા તુ પૃથિવી પ્રલયત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૪॥

અપાં રસમથો તેજસ્તા લીયન્તેઽથ નીરસાઃ ।
ગ્રસતે તેજસો રૂપં વાયુસ્તદ્રહિતં તદા ॥ ૧૫॥

લીયતે ચાનિલે તેજો વાયોઃ ખં ગ્રસતે ગુણમ્ ।
સ વૈ વિશતિ ખં રાજંસ્તતશ્ચ નભસો ગુણમ્ ॥ ૧૬॥

રાજન્! આનું જ નામ પ્રાકૃતિક પ્રલય છે. આ પ્રલયમાં પ્રલયનું કારણ ઉપસ્થિત થતાં પંચભૂતોના મિશ્રણથી બનેલું બ્રહ્માંડ પોતાનું સ્થૂળરૂપ છોડીને કારણરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં મળી જાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિ પણ પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે. ॥ ૬ ॥ પરીક્ષિત! પ્રલયનો સમય આવે છે ત્યારે મેઘ પૃથ્વી પર વૃષ્ટિ કરતા નથી. કોઈને અન્ન મળતું નથી. ત્યારે પ્રજા ભૂખ-તરસથી વ્યાકુળ થઈને એક-બીજાને ખાવા લાગે છે. ॥ ૭ ॥ આ પ્રમાણે કાળના ઉપદ્રવથી પીડિત થઈને ધીરે-ધીરે સંપૂર્ણ પ્રજા ક્ષીણ થઈ જાય છે. પ્રલયકાળનો સાંવર્તક સૂર્ય તેનાં પ્રચંડ કિરણોથી સમુદ્ર, પ્રાણીઓનાં શરીર અને પૃથ્વીનો તમામ રસ ખેંચી ખેંચીને ચૂસી લે છે અને તેને હંમેશની જેમ પાછો વરસાવતો નથી. તે સમયે સંકર્ષણ ભગવાનના મુખમાંથી પ્રલયકાળનો સંવર્તક અગ્નિ પ્રગટ થાય છે. ॥ ૮-૯ ॥ વાયુના વેગથી તે વધારે પ્રબળ બની જાય છે અને તલ-અતલ વગેરે નીચેના સાતેય લોકને ભસ્મ કરી નાંખે છે. ત્યાંના પ્રાણીઓ તો પહેલેથી જ મરી ગયા હોય છે, નીચેથી અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળાઓ અને ઉપરથી સૂર્યની પ્રચંડ ગરમી! તે સમયે પૃથ્વીની ઉપર-નીચે ચારે બાજુ આ બ્રહ્માંડ બળી રહ્યું હોય છે, એવું લાગે છે જાણે છાણમાંથી બનાવેલું છાણું બળીને અંગારા જેવું લાલ થઈ રહ્યું હોય. ત્યાર પછી પ્રલયકાળનો અતિ-પ્રચંડ સાંવર્તક વાયુ સેંકડો વર્ષો સુધી ફૂંકાતો રહે છે. ત્યારબાદ અસંખ્ય રંગ-બેરંગી વાદળો આકાશમાં ઊમટી આવે છે અને અત્યંત ભયંકર ગર્જના સાથે સેંકડો વર્ષો સુધી વૃષ્ટિ કરતાં રહે છે. તે સમયે બ્રહ્માંડની અંદરનું પૂરું જગત એક સમુદ્ર બની જાય છે અર્થાત્ આખું બ્રહ્માંડ જળમગ્ન થઈ જાય છે. ॥ ૧૦-૧૩ ॥

આ પ્રમાણે જ્યારે જળ-પ્રલય થઈ જાય છે, ત્યારે જળ પૃથ્વીના વિશેષગુણ-ગંધને શોષી લે છે – અર્થાત્ પોતાનામાં લીન કરી લે છે. ગન્ધગુણ જળમાં લીન થઈ જતાં પૃથ્વીનો પ્રલય થઈ જાય છે, તે જળમાં ભળી-મળીને જળરૂપ બની જાય છે. ॥ ૧૪ ॥ રાજન્! ત્યાર પછી જળના ગુણ રસને તેજતત્ત્વ શોષી લે છે અને જળ નીરસ થઈને તેજમાં સમાઈ જાય છે. ત્યાર પછી વાયુ તેજના ગુણ—રૂપને શોષી લે છે અને તેજ રૂપરહિત થઈને વાયુમાં લીન થઈ જાય છે. હવે આકાશ વાયુના ગુણ—સ્પર્શને પોતાનામાં સમાવી લે છે. અને વાયુ સ્પર્શહીન બનીને આકાશમાં શાંત થઈ જાય છે. ત્યારપછી તામસ અહંકાર આકાશના ગુણ—શબ્દને શોષી લે છે અને આકાશ શબ્દહીન થઈને તામસ અહંકારમાં લીન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે તૈજસ

શબ્દં ગ્રસતિ ભૂતાદિર્નભસ્તમનુલીયતે ।
તૈજસશ્ચેન્દ્રિયાણ્યઙ્ગ દેવાન્ વૈકારિકો ગુણૈઃ ॥ ૧૭॥

મહાન્ ગ્રસત્યહઙ્કારં ગુણાઃ સત્ત્વાદયશ્ચ તમ્ ।
ગ્રસતેઽવ્યાકૃતં રાજન્ ગુણાન્ કાલેન ચોદિતમ્ ॥ ૧૮॥

ન તસ્ય કાલાવયવૈઃ પરિણામાદયો ગુણાઃ ।
અનાદ્યનન્તમવ્યક્તં નિત્યં કારણમવ્યયમ્ ॥ ૧૯॥

ન યત્ર વાચો ન મનો ન સત્ત્વં
તમો રજો વા મહદાદયોઽમી ।
ન પ્રાણબુદ્ધીન્દ્રિયદેવતા વા
ન સન્નિવેશઃ ખલુ લોકકલ્પઃ ॥ ૨૦॥

ન સ્વપ્નજાગ્રન્ન ચ તત્ સુષુપ્તં
ન ખં જલં ભૂરનિલોઽગ્નિરર્કઃ ।
સંસુપ્તવચ્છૂન્યવદપ્રતર્ક્યં
તન્મૂલભૂતં પદમામનન્તિ ॥ ૨૧॥

લયઃ પ્રાકૃતિકો હ્યેષ પુરુષાવ્યક્તયોર્યદા ।
શક્તયઃ સમ્પ્રલીયન્તે વિવશાઃ કાલવિદ્રુતાઃ ॥ ૨૨॥

બુદ્ધીન્દ્રિયાર્થરૂપેણ જ્ઞાનં ભાતિ તદાશ્રયમ્ ।
દૃશ્યત્વાવ્યતિરેકાભ્યામાદ્યન્તવદવસ્તુ યત્ ॥ ૨૩॥

દીપશ્ચક્ષુશ્ચ રૂપં ચ જ્યોતિષો ન પૃથગ્ ભવેત્ ।
એવં ધીઃ ખાનિ માત્રાશ્ચ ન સ્યુરન્યતમાદૃતાત્ ॥ ૨૪॥

અહંકાર ઇન્દ્રિયો અને વૈકારિક (સાત્ત્વિક) અહંકાર ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ તેમજ ઇન્દ્રિઓની વૃત્તિઓને પોતાનામાં લીન કરી લે છે. ॥ ૧૫-૧૭ ॥ ત્યાર પછી મહત્તત્ત્વ અહંકારને અને સત્ત્વાદિ ગુણો મહત્તત્ત્વને ગળી જાય છે. પરીક્ષિત! આ બધો કાળનો મહિમા છે. તેની જ પ્રેરણાથી અવ્યક્ત પ્રકૃતિ ગુણોને ગળી જાય છે અને ત્યારે માત્ર પ્રકૃતિ જ શેષ રહી જાય છે. ॥ ૧૮ ॥ તે જ ચરાચર જગતનું મૂળ કારણ છે. તે અવ્યક્ત, અનાદિ, અનંત, નિત્ય અને અવિનાશી છે. જ્યારે તે પોતાનાં કાર્યોને લીન કરીને પ્રલયના સમયે સામ્યાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે કાળના અવયવ–વર્ષો, મહિના, દિવસ અને રાત્રિ, ક્ષણ વગેરેને લીધે તેમાં થતા પરિણામ ક્ષય, વૃદ્ધિ વગેરે કોઈ પ્રકારના વિકાર થતા નથી. ॥ ૧૯ ॥ તે સમયે પ્રકૃતિમાં સ્થૂળ અથવા સૂક્ષ્મરૂપે વાણી, મન, સત્ત્વગુણ, રજોગુણ, તમોગુણ, મહત્તત્ત્વ વગેરે વિકારો, પ્રાણ, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને તેમના દેવતાઓ વગેરે કશું રહેતું નથી. સૃષ્ટિ સમયે રહેનારા લોકોની કલ્પના અને તેમની સ્થિતિ પણ રહેતી નથી. ॥ ૨૦ ॥ તે સમયે સ્વપ્ન, જાગ્રત અને સુષુપ્તિ – આ ત્રણ અવસ્થાઓ પણ નથી રહેતી. આકાશ, જળ, પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિ, અને સૂર્ય પણ રહેતાં નથી. બધું જ સુષુપ્તિ જેવું શૂન્યવત્ બની જાય છે. તે અવસ્થાનું તર્ક દ્વારા અનુમાન કરવું પણ સંભવ નથી. તે અવ્યક્તને જ જગતનું મૂળ તત્ત્વ કહે છે. ॥ ૨૧ ॥ આ જ અવસ્થાનું નામ 'પ્રાકૃત પ્રલય' છે. તે સમયે પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને શક્તિઓ કાળના પ્રભાવથી ક્ષીણ થઈ જાય છે અને વિવશ થઈને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે. ॥ ૨૨ ॥

પરીક્ષિત! (હવે આત્યંતિક પ્રલય અર્થાત્ મોક્ષનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.) બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને તેમના વિષયોના રૂપમાં તેમનું અધિષ્ઠાન, જ્ઞાનસ્વરૂપ વસ્તુ જ ભાસિત થઈ રહી છે. તે બધાં તો આદિ-અંતવાળાં છે તેથી તે બધાં સત્ય નથી. તે દૃશ્ય છે અને પોતાના અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન તેમની સત્તા પણ નથી. તેથી તે સર્વથા મિથ્યા – માયા જ છે. ॥ ૨૩ ॥ જેમ દીવો, નેત્ર અને રૂપ – આ ત્રણે તેજથી ભિન્ન નથી, તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને તેમના વિષય – તન્માત્રાઓ પણ પોતાના અધિષ્ઠાનસ્વરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, જોકે તે (બ્રહ્મ) આમનાથી સર્વથા ભિન્ન છે; (જેમ કે, દોરડારૂપી અધિષ્ઠાનમાં આરોપિત સાપ પોતાના અધિષ્ઠાનથી (દોરડાથી) જુદો નથી, પરંતુ આરોપિત સાપની સાથે અધિષ્ઠાનને કોઈ સંબંધ નથી.) ॥ ૨૪ ॥

બુદ્ધેર્જાગરણં સ્વપ્નઃ સુષુપ્તિરિતિ ચોચ્યતે ।
માયામાત્રમિદં રાજન્ નાનાત્વં પ્રત્યગાત્મનિ ॥ ૨૫॥

પરીક્ષિત! જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ – આ ત્રણે અવસ્થાઓ બુદ્ધિની જ છે. આથી એમના કારણે અંતરાત્મામાં જે વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞરૂપ નાનાત્વની પ્રતીતિ થાય છે તે કેવળ માયા જ છે. બુદ્ધિમાં રહેલા નાનાત્વનો એકમાત્ર સત્ય એવા આત્મા સાથે કોઈ સંબંધ નથી. ॥ ૨૫ ॥

યથા જલધરા વ્યોમ્નિ ભવન્તિ ન ભવન્તિ ચ ।
બ્રહ્મણીદં તથા વિશ્વમવયવ્યુદયાપ્યયાત્[1] ॥ ૨૬॥

જેમ મેઘ કોઈ વાર આકાશમાં હોય છે અને કોઈ વાર નથી હોતા, તેમ અનેક અવયવોવાળું અને આદિઅંતવાળું આ જગત સૃષ્ટિવેળા બ્રહ્મમાં જન્મે છે અને પ્રલયવેળા બ્રહ્મમાં લય પામે છે, અર્થાત્ જે વસ્તુ અવયવવાળી હોય તે આદિઅંતવાળી હોય છે. તેથી આદિ-અંતવાળું હોવાથી જગત કોઈ વસ્તુ જ નથી. ॥ ૨૬ ॥

સત્યં હ્યવયવઃ પ્રોક્તઃ સર્વાવયવિનામિહ ।
વિનાઽર્થેન પ્રતીયેરન્ પટસ્યેવાઙ્ગ તન્તવઃ ॥ ૨૭॥

પરીક્ષિત! જગતના વ્યવહારમાં જેટલા પણ અવયવી પદાર્થો હોય છે, તે ન હોવા છતાં પણ તેમના જુદા જુદા અવયવો સત્ય માનવામાં આવે છે. કેમકે, તે તેમનાં કારણ છે. જેમ વસ્ત્રરૂપી અવયવીના ન હોવા છતાં પણ તેના કારણરૂપ સૂતરનું અસ્તિત્વ હોય જ છે, તે જ પ્રમાણે કાર્યરૂપ જગતના અભાવમાં પણ આ જગતના કારણરૂપ અવયવની સ્થિતિ હોઈ શકે છે. ॥ ૨૭ ॥

યત્ સામાન્યવિશેષાભ્યામુપલભ્યેત સ ભ્રમઃ ।
અન્યોન્યાપાશ્રયાત્ સર્વમાદ્યન્તવદવસ્તુ યત્ ॥ ૨૮॥

પરંતુ બ્રહ્મમાં આ કાર્ય-કારણ ભાવ પણ વાસ્તવિક નથી. કેમકે જુઓ, કારણ સામાન્ય વસ્તુ છે અને કાર્ય વિશેષ વસ્તુ છે એવો જે ભેદ દેખાય છે, તે માત્ર ભ્રમ છે. તેનો હેતુ એ છે કે, સામાન્ય અને વિશેષભાવ આપેક્ષિક છે, એક-બીજાને આશ્રિત છે. વિશેષ વિના સામાન્યનું અને સામાન્ય વિના વિશેષનું કોઈ અસ્તિત્વ રહેતું નથી. કાર્ય અને કારણભાવનો આદિ અને અંત બન્ને દેખાય છે, તેથી પણ તે સ્વપ્નના ભેદ-ભાવ જેવી સર્વથા મિથ્યા વસ્તુ છે. ॥ ૨૮ ॥

વિકારઃ ખ્યાયમાનોઽપિ પ્રત્યગાત્માનમન્તરા ।
ન નિરૂપ્યોઽસ્ત્યણુરપિ સ્યાચ્ચેચ્ચિત્સમ આત્મવત્[2] ॥ ૨૯॥

એમાં કોઈ સંદેહ નથી કે આ પ્રપંચરૂપ વિકાર સ્વપ્નના વિકાર જેવો જ પ્રતીત થઈ રહ્યો છે, તો પણ આ પોતાના અધિષ્ઠાન બ્રહ્મરૂપ આત્માથી ભિન્ન નથી. કોઈ ઇચ્છે તો પણ આત્માથી ભિન્નરૂપમાં અણુમાત્ર પણ એનું નિરૂપણ કરી શકાતું નથી. જો આત્માથી ભિન્ન આની સત્તા માનવામાં આવે તો આ પણ ચિદ્રૂપ આત્મા જેવું સ્વયંપ્રકાશ હોત. અને એવી સ્થિતિમાં તે આત્માની જેમ જ એકરૂપ સિદ્ધ થાત. ॥ ૨૯ ॥

નહિ સત્યસ્ય નાનાત્વમવિદ્વાન્ યદિ મન્યતે ।
નાનાત્વં છિદ્રયોર્યદ્વજ્જ્યોતિષોર્વાતયોરિવ[3] ॥ ૩૦॥

પરંતુ એટલું જ સર્વથા નક્કી જ છે કે પરમાર્થ-સત્ય વસ્તુમાં નાનાત્વ નથી. જો કોઈ અજ્ઞાની પરમાર્થ-સત્ય વસ્તુમાં નાનાત્વ (વૈવિધ્ય)નો સ્વીકાર કરે છે, તો તેનું તે માનવું મહાકાશ અને ઘટાકાશ જેવું છે અર્થાત્ આકાશમાં રહેલા સૂર્ય અને જળમાં પ્રતિબિંબિત સૂર્યમાં તથા બાહ્ય વાયુ અને અંદરના વાયુમાં ભેદ માનવા જેવું છે. ॥ ૩૦ ॥

યથા હિરણ્યં બહુધા સમીયતે[4]
નૃભિઃ ક્રિયાભિર્વ્યવહારવર્ત્મસુ ।
એવં વચોભિર્ભગવાનધોક્ષજો
વ્યાખ્યાયતે લૌકિકવૈદિકૈર્જનૈઃ ॥ ૩૧॥

જેમ વ્યવહારમાં મનુષ્ય એક જ સોનાને ગાળીને-ઘડીને અનેકરૂપમાં તૈયાર કરી લે છે અને તે કંકણ (બંગડી), કુંડળ, કડું વગેરે અનેક રૂપોમાં દેખાય છે; એ જ પ્રમાણે વ્યવહારમાં પ્રવીણ વિદ્વાનો લૌકિક અને વૈદિક વાણી દ્વારા ઇન્દ્રિયાતીત આત્મસ્વરૂપ ભગવાનનું પણ

૧. વિશ્વં સમ્ભવત્યુદયા૦ । ૨. આત્મવાન્ । ૩. ર્વાતયોરપિ । ૪. પ્રતીયતે ।

યથા ઘનોઽર્કપ્રભવોઽર્કદર્શિતો
હ્યર્કાંશભૂતસ્ય ચ ચક્ષુષસ્તમઃ[1] ।
એવં ત્વહં બ્રહ્મગુણસ્તદીક્ષિતો
બ્રહ્માંશકસ્યાત્મન આત્મબન્ધનઃ ॥ ૩૨॥

ઘનો યદાઽર્કપ્રભવો વિદીર્યતે
ચક્ષુઃ સ્વરૂપં રવિમીક્ષતે તદા ।
યદા હ્યહઙ્કાર ઉપાધિરાત્મનો
જિજ્ઞાસયા નશ્યતિ તર્હ્યનુસ્મરેત્ ॥ ૩૩॥

યદૈવમેતેન વિવેકહેતિના
માયામયાહઙ્કરણાત્મબન્ધનમ્ ।
છિત્ત્વાઽચ્યુતાત્માનુભવોઽવતિષ્ઠતે
તમાહુરાત્યન્તિકમઙ્ગ સમ્પ્લવમ્ ॥ ૩૪॥

નિત્યદા સર્વભૂતાનાં બ્રહ્માદીનાં પરન્તપ ।
ઉત્પત્તિપ્રલયાવેકે સૂક્ષ્મજ્ઞાઃ સમ્પ્રચક્ષતે ॥ ૩૫॥

કાલસ્રોતોજવેનાશુ હ્રિયમાણસ્ય નિત્યદા ।
પરિણામિનામવસ્થાસ્તા જન્મપ્રલયહેતવઃ ॥ ૩૬॥

અનાદ્યન્તવતાઽનેન કાલેનેશ્વરમૂર્તિના ।
અવસ્થા નૈવ દૃશ્યન્તે વિયતિ જ્યોતિષામિવ ॥ ૩૭॥

નિત્યો નૈમિત્તિકશ્ચૈવ તથા પ્રાકૃતિકો લયઃ ।
આત્યન્તિકશ્ચ કથિતઃ કાલસ્ય ગતિરીદૃશી ॥ ૩૮॥

એતાઃ કુરુશ્રેષ્ઠ જગદ્વિધાતુ-
ર્નારાયણસ્યાખિલસત્ત્વધામ્નઃ ।
લીલાકથાસ્તે કથિતાઃ સમાસતઃ
કાર્ત્સ્ન્યેન નાજોઽપ્યભિધાતુમીશઃ ॥ ૩૯॥

અનેક રૂપોમાં વર્ણન કરે છે. ॥ ૩૧ ॥ જુઓ તો ખરા! વાદળાં સૂર્ય દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે અને સૂર્યથી જ પ્રકાશિત થાય છે. છતાં પણ તે સૂર્યના અંશ નેત્રો માટે સૂર્યનું દર્શન કરવામાં બાધક બની જાય છે. આ પ્રમાણે અહંકાર પણ બ્રહ્મથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, બ્રહ્મથી જ પ્રકાશિત થાય છે અને બ્રહ્મના અંશ જીવ માટે બ્રહ્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારમાં બાધક બની જાય છે. ॥ ૩૨ ॥ જ્યારે સૂર્યથી ઉત્પન્ન થનારાં વાદળાં વિખેરાઈ જાય છે ત્યારે નેત્રો સૂર્યના દર્શન કરવા સમર્થ બને છે. બરાબર આ જ પ્રમાણે જ્યારે જીવના હૃદયમાં જિજ્ઞાસા જાગે છે, ત્યારે આત્માની ઉપાધિ અહંકાર નષ્ટ થઈ જાય છે અને તેને પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે. ॥ ૩૩ ॥ પ્રિય પરીક્ષિત! જ્યારે જીવ વિવેકરૂપી તલવારથી માયારૂપી અહંકારના બંધનને કાપી નાખે છે ત્યારે તે પોતાનાથી અભિન્ન આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે. આત્માની આ માયામુક્ત વાસ્તવિક સ્થિતિ જ આત્યન્તિક પ્રલય કહેવાય છે. ॥ ૩૪ ॥

હે શત્રુદમન! તત્ત્વદર્શી લોકો કહે છે કે બ્રહ્માથી લઈને તણખલા સુધી જેટલા પ્રાણી અથવા પદાર્થો છે, બધાં જ નિરંતર પેદા થાય છે અને નાશ પામે છે. અર્થાત્ નિત્ય-નિરંતર ઉત્પત્તિ અને પ્રલય થતો રહે છે. ॥ ૩૫ ॥ સંસારના પરિણામી પદાર્થો, નદીઓનો પ્રવાહ અને દીપ-શિખા વગેરે ક્ષણે-ક્ષણે બદલાતાં રહે છે. તેમની બદલાતી અવસ્થાને જોઈને એ નિશ્ચય થાય છે કે શરીર વગેરે પણ કાળના પ્રવાહમાં વહી રહ્યાં છે – બદલાઈ રહ્યાં છે. આથી તેમનાં ક્ષણે-ક્ષણે ઉત્પત્તિ અને પ્રલય થઈ રહ્યાં છે. ॥ ૩૬ ॥ જેમ આકાશમાં તારા નિરંતર ચાલતા રહે છે, પરંતુ તેમની ગતિ સ્પષ્ટરૂપે દેખાતી નથી, તે જ રીતે ભગવાનના સ્વરૂપ એવા અનાદિ-અનંતકાળને કારણે પ્રાણીઓનાં પ્રતિક્ષણે થતાં ઉત્પત્તિ અને પ્રલયને પણ જાણી શકાતાં નથી. ॥ ૩૭ ॥ પરીક્ષિત! મેં તમને ચાર પ્રકારના પ્રલયનું વર્ણન કરી સંભળાવ્યું; તેમનાં નામ છે – નિત્ય પ્રલય, નૈમિત્તિક પ્રલય, પ્રાકૃતિક પ્રલય અને આત્યંતિક પ્રલય. વાસ્તવમાં કાળની ગતિ આવી જ છે. ॥ ૩૮ ॥

હે કુરુશ્રેષ્ઠ! વિશ્વવિધાતા ભગવાન નારાયણ જ સમસ્ત પ્રાણીઓ અને શક્તિઓના આશ્રય છે. જે કાંઈ મેં સંક્ષેપમાં કહ્યું, તે બધી તેમની લીલા-કથા છે. ભગવાનની લીલાઓનું પૂરેપૂરું વર્ણન તો સ્વયં બ્રહ્માજી પણ કરી શકતા નથી. ॥ ૩૯ ॥

[1] ચાક્ષુષં તમઃ ।